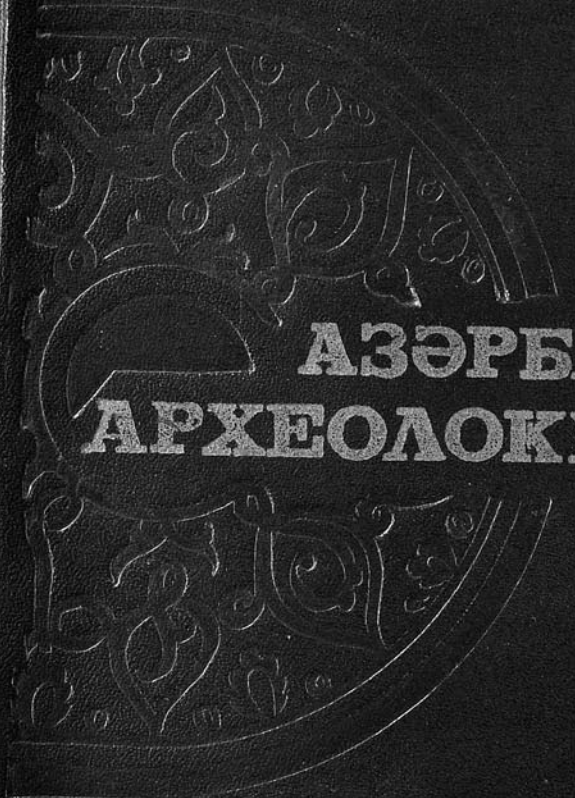

Рәшид КӘЛҮШОВ

АЗӘРБАЈЧАН
АРХЕОЛОКИЈАСЫ

1986
148

РӘШИД КӘЛУШОВ

T4(2A)
K 76

АЗӘРБАЙҶАН АРХЕОЛОҶИЈАСЫ

52904

Азербайджанская
Республиканская
Библиотека
им. М. Ф. Ахундова

БАКЫ—1966

КОНТРОЛЬНЫЕ
ЭК. ВМП. Я. 61

АРХИВ

53680

Рә'јчиләр:

тарих емләри доктору, профессор ТЕЈМУР БУҢЈАДОВ
сәнәтшүнаслы доктору НӘСИР РЗАЈЕВ,
тарих емләри намизәди МӘММӘДӘЛИ ҺҮСЕЈНОВ.

Елми редактару:

тарих емләри доктору Вәли ӘЛИЈЕВ

Көјүшов Р.

К76 Азәрбајчан археолокајасы. Б., Ишыг, 1986.
186 сәһ. шәк.

Азәрбајчан әразиси мұхтәлиф дөврләрә анд археоложи абидәләрдә зәнкиндир. Бу зәнкилик бәшәр тарихини ән гәлим чағларындан—Палеолигдән башлајараг, та инкишаф етмиш феодализм дөврүнәдәк интенсиз јацајышын ирәтичәсидир.

Совет һакимийәти илләриндә мадди-мәдәнијјәт абидәләримизин кениш миғјасли араштырылмасы чоғлу археоложи материаллар топламаға имкав вермишдир. Мүәлиф Азәрбајчан тарихини ән мұхтәлиф дөврләрини ишығландырмағ бахымнандан әвәссиз сајылан һәмин гајнағлар ассында Азәрбајчанда ибтидаи ичма гурулушунун вә илк синифан чәмийјәтин башлыча мәрһәләләрини изләмишдир.

Әсәр мұтәхәссисләр вә кениш охучу күтләси үчүн назардә тутулмушдур.

К 0507000000 8—84
М654—86

902.6

© Ишыг, 1983.

МӘРҲУМ ГАРДАШЫМ, АЗӘРБАЈҶАН
ССР ЕА-НЫН МУХЕИР ҮЗВУ. ФӘЛСӘФӘ
ЕЛМЛӘРИ ДОКТОРУ, ПРОФЕССОР ЗИЈӘД-
ДИН КӨЈҮШОВУН ӘЗИЗ ХАТИРӘСИНӘ

РЕДАКТОР ДАН

Азәрбајчан тарихинин бир чоғ мәсәләләринин өјрәнилмәсиндә һәлледици әһәмијјәт кәсб едән үмумиләшдиричи археоложи әсәрләрин јазылмасы чоғ важибдир. Бу бахымдан Р. Б. Көјүшовун «Азәрбајчан археолокијасы» әсәри тәғдирәлајугдир.

Азәрбајчанын зәнкин мадди-мәдәнијјәт абидәләри һәлә кечән әсрин икинчи јарысындан көркәмли рус вә харичи өлкә алимләринин, сәјјаһларын диггәтини чәлб етмишдир.

Лакин Азәрбајчанын тарихи абидәләринин горунмасы, тәдгиги вә тәблиғи саһәсиндә әсаслы елми тәдгигат ишләринин мејдана кәлмәси јалны Совет һакимийјәтинин гәләбәсиндән сонра мүмкүн олмушдур. Индијәдәк Совет Азәрбајчаны әразисиндә јүзләрлә тарихи абидә гәјдә алыныб өјрәниллишидир.

Бүтүн бу тәдгигатларын нәтичәләри мұхтәлиф монографик вә кичик һәчмли елми әсәрләрдә гисмән өз әксини тапса да, узун илләрдир ки, үмуми Азәрбајчан археолокијасынын нәшр олунмасыны халгымыз сәбирсизликлә көзләјирди.

Бу саһәдә илк тәшәббүс Т. Ә. Буңјадов тәрәфиндән јазылмыш «Азәрбајчан археолокијасынын очеркләри» (1962-чи ил) вә М. М. Һүсејновун «Азәрбајчан археолокијасы» (даш дөврү—1975) адлы әсәрләрилә кәстәрилмишдир. Лакин һәмин вахтдан кечән мүддәтдә Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун археоложи экспедијалары тәрәфиндән республикамызын тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин кениш планда елми тәдгиги сајәсиндә чоғ мұһүм наилијјәтләр газанылмышдыр.

Белә наилијјәтләрин елми эсәрләрдә шәрһинә бөјүк еһтијач дујулур. Р. Б. Көјүшов өз монографијасы илә Азәрбајчан археолокијасынын сон наилијјәтләрини илк дәфәдир ки, үмумиләшдирилмиш формада әкс етдирмә-јә тәшәббус көстәрмишдир.

Р. Б. Көјүшов Азәрбајчан әразисиндә е. ә. I минил-ликдә јаранмиш гүдрәтли Албан дәвләтинин тарихинә вә мадди-мәдәнијјәтинә даир гијмәтли елми тәдгигат эсәр-ләринин мугәллифи кими кениш охуму күтләсинә јахшы танышдыр. Бу јени эсәриндә о, Азәрбајчан археологлар-ынын сон илләр кәркин фәалијјәти нәтичәсиндә әлдә етдикләри бир чох мүнһүм елми наилијјәтләри, хусусилә Азәрбајчанын дүнјада илк инсанын тәшәккүл бешији олдуғуну сүбута јетирән Азых, Тағлар вә б. мағаралар-дакы Даиш дөврү мәскәнләри, ән гәдим әкинчи вә мал-дар тајфаларын һәјат тәрзи, илкин шәһәр мәдәнијјәти, антик, албан, еләчә дә илк вә инкишаф етмиш орта эср-дөврләри абидәләри вә гәдим шәһәрләримизин мадди-мәдәнијјәти барәдә јығнам, марағлы мә’лумат вермиш-дир.

Шүбһәсиз ки, белә гыса һәчмли эсәрдә Азәрбајчан археолокијасы проблемләрини һәртәрәфли, кениш ша-килдә әһәтә етмәк мүмкүн дејилдир. Бу мәгсәди мугәл-лиф өзү дә гаршыја гојмамышдыр. О, Азәрбајчанын мадди-мәдәнијјәт абидәләринин тәдгиги саһәсиндә һәлә кечән эсрдән башлајараг көрүлмүш бүтүн елми ахта-рышлары диггәтлә арашдырыб марағлы эсәр јазмыш-дыр. Эсәр бир нөв Азәрбајчан археолокијасынын очерк-ләри олуб, археологлар, тарихчиләр, сәнәтшүнаслар вә б. мүтәхәсиссләр, еләчә дә али мәктәб тәләбәләри үчүн олдуғачә әһәмијјәтлидир. Китабын мүсбәт нәһәтләриндән бири дә онун кениш иллүстратив материалларла тәч-һиз олунмасыдыр.

Эсәрдә проблемләр шәклиндә, там ачылмајан бә’зи мәсәләләрин гојулушу диггәти чәлб едир. Бу проблем-ләрин гыса дә олса, мугәллиф тәрәфиндән шәрһи верил-мишдир.

Әминик ки, охучулар «Азәрбајчан археолокијасы» эсәриндән хејли фәјдалы вә әһәмијјәтли мә’лумат ала биләчәкләр.

ВӘЛИ ӘЛИЈЕВ
тарих елмләри доктору.

МУӘЛЛИФ ДӘН

Әлверишли тәбии-чоғрафи шәраити олан Азәрбајчан әра-зиси дүнјада инсанын формалашдығы илк мәскәнләрдән-дир. Арасыкәсилмәдән јашајыш мәскәни олмуш бу торпаг чәмијјәт тарихинин мүхтәлиф мәрһәләләрини өзүндә әкс етдирән зәнкин абидәләр дијарыдыр. Бу абидәләр әсасән ибтидаи инсанларын мәскәнләри олан тәбии мағаралардан, мүхтәлиф нөвлү гәдим јашајыш јерләриндән, гәбиристан-лыглардан, сәнәт е’малатханаларындан, гајаусту тәсвир-ләрдән, гәдим суварма системини өзүндә әкс етдирән канал вә бәндләрдән, јол вә көрпү галыгларындан, һәмчинин мүдә-фиә характерли мүхтәлиф тиркилиләрдән ибарәтдир.

Һәр бир халгын милли сәрвәти сајылан мадди-мәдәниј-јәт абидәләри ејни заманда һәмин халгын тарихини вә мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн әвәзсиз мәнбәләрдир. Јаделли ишғалчыларын арды-арасы кәсилмәјән һүчумлары, өлкәдә баш вермиш игтисади, сијаси вә дини-идеоложи дәјишик-ликләр нәтичәсиндә Азәрбајчанын тарих вә мәдәнијјәт абидәләри чидди дағынтылара мө’руз галмышдыр. Бу про-сәдә Азәрбајчанда баш вермиш дахили феодал мүһарибә-ләринин дә дағыдычы тө’сири аз олмамышдыр. Бүтүн бу-лар бахмајараг, торпаг өз гојнунда тарихимиз үчүн сон дәрәчә гијмәтли олан мадди абидәләр сахламышдыр. Бу абидәләрин горунмасына, өјрәнилмәсинә вә истифадәсинә халг гајғысы јалныз Азәрбајчандә Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра мүмкүн олмушдур. Азәрбајчан Халг Комиссарлар Шүрасы өз фәалијјәтинин илк күнләриндән тарих вә мәдәнијјәт абидәләринин гәјдә алынмасы вә өјрәнилмәси илә бағлы бир сыра тәдбирләр көрмүш вә тарихин өјрәнилмәсиндә абидәләрин бир мәнбә кими ролу-нун артырылмасына зәмин јаратмышдыр. Бу мәгсәдлә 20-чи илләрдә бир сыра гәрар вә гәтнамәләр гәбул едилмишдир.

1924-чү илин мартында абидәләрин горунмасына вә исти-фадәсинә даир хусуси декрет верилмишдир. Ејни заманда

бу мәсәлә Азербайжан ССР-ин Конституциясында тәсбит едилмишдир. Орада дежилир: «Дөвләт мә'нәви сәвәтләри муһафизә етмәк вә артырмаг, бунлардан совет адамларынын мә'нәви вә естетик тәрбијәси үчүн, онларын мәдәни сәвијјәсинин жүксәдилмәси үчүн кениш истифадә етмәк гәјғысына галыр...» Конституциянын 66-чы маддәсиндә исә тарихи абидәләрин муһафизәси гәјғысына галмағын бүтүн вәтәндашларын борчу вә вәзифәси олдуғу хүсуси гејд едилмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азербайжан ғразисиндә бәшәр чәмијјәтинин тарихи 2 милјон илә јахын бир дөврү эһатә едир. Бундан јалныз сон ики мин ил һаггында аз-чох јазылы мә'луматлар галмышдыр. Мүхтәлиф дилләрдә олан бу мә'луматларын хејли һиссәси о гәдәр дә е'тибарлы дејилдир. Она көрә дә ғразимиздә инсан чәмијјәтинин инкишаф тарихинин чох бөјүк бир дөврүнүн мәнзәрәсини јалныз археоложи материаллар әсасында бәрпа етмәк мүмкүндүр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә ашкар олунмуш материаллар әсасында Азербайжанын гәдим тарихинин бир сыра мүһүм проблемләрини, о чүмләдән мүхтәлиф дөврләрдә халғын тәсәррүфат һәјатыны, онун мәишәтини, социал вә мәдәни инкишаф мәнзәрәсини, синифләрин вә дөвләтин јаранма просесини, дини-идеоложи просесләри вә с. өјрәнмәк олур. Бүтүн бунларла јанашы, археоложи абидәләрин өјрәнилмәси кәнч нәслин тәрбијәсиндә, дунјакөрүшүнүн формалашмасында, онларда бейнәлмиләлчилик вә вәтәнпәрвәрлик кими нәчиб һиссләрин ашыланмасында мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азербайжан тарихинин өјрәнилмәсиндә, халғын тәшәккүлү вә формалашмасы просесинин изләнилмәсиндә археоложија елминин ролу сон дәрәчә бөјүкдүр.

Охучуларла тәгдим олунан бу әсәр әсасән Совет Азербайжаны ғразисиндәки археоложи абидәләрә вә онлардан әлдә олунмуш мадди-мәдәнијјәт галыгларына һәср едилмишдир. Әлбәттә, кичик бир әсәрдә Азербайжан археологларынын бөјүк зәһмәт һесабына ашкар вә тәдгиг етдикләри абидәләр, онлардан топланмыш күлли мигдарда мадди-мәдәнијјәт галыглары һаггында әтрафлы бәһс етмәк мүмкүн дејилдир. Она көрә дә биз јалныз бир груп абидәләр вә онларын материаллары барәдә олдуғча гыса мә'луматла кифајәтләнирик.

АЗӘРБАЈЧАНЫН АРХЕОЛОЖИ ЧӘҲӘТДӘН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТАРИХИНДӘН

Бәшәр чәмијјәтинин бүтүн дөврләринә аид зәнкин абидәләр дијары олан Азербайжан һәлә кечән әсрдән дунянын мүхтәлиф ихтисас саһибләринин диггәтини чәлб етмишдир. Көркәмли Азербайжан тарихчиси А. Бакыханов өзүнүн «Күлүстани—Ирәм» әсәриндә тарихи һадисәләри шөрһ едәркән мадди-мәдәнијјәт абидәләриндән бир мәнбә кими фајдаланмышдыр. А. Бакыхановун Гәбәлә, Дәрбәнд, Кил-килчәј сәдләри вә башга абидәләр һаггында вердији мә'лумат өз әһәмијјәтини индијәдәк сахламышдыр.

Азербайжан абидәләринә, онларын јерләшмәсинә, хүсусилә гәдим Јунан тарихчиси Бөјүк Плининин «Тәбиәтин тарихи» адлы әсәриндәки топонимик адларын мүасир картографијадакы јеринә даир илк әсаслы иши 1829-чу илдә Русија Император Археоложи Комиссиясы тәрәфиндән көндөрилмиш А. Јановски көрмүшдүр. Онун арашдырмалары 1846-чы илдә «Гәдим Гағгаз Албанијасы» һаггында адлы бөјүк мөгәләдә өз әксини тапмышдыр. Сонракы дөврләрдә, даһа доғрусу, Азербайжанда Совет һакимийјәти гуруланадәк археоложи абидәләрин тәдгигилә әсасән өчнәби һәвәскар археологлар мәшгул олмушдулар. 1834-чү илдә Исвечрә сәјјаһы Дүбуа де Манпери индики Ханлар рајону ғразисиндә археоложи газынтылар апармыш вә тапдығы материаллары Франсаја көндөрмишдир. 1848-чи илдә көркәмли рус шәрғшүнасы В. Н. Ханыков Азербайжанын бир сыра орта әср абидәләри, о чүмләдән Бәрдә вә Нахчыван абидәләри барәдә, 1862-чи илдә франсыз сәјјаһы А. Берже

Муған дүзүндөки бир групп абиделер һаггында мәлумат вермишләр. Нахчыванда мәктәб мүфәттиши ишләмиш К. А. Никитин 1870-чи илдә бурадакы дуз мәдәнләриндә истифаде олунмуш гәдим даш күрз вә балталар топламышдыр.

1871-чи илдә Күрчүстанда Гафгаз Археоложи Комитесини ярадылмасы Азербайжан абиделәринә марағы артырмышдыр. 1881-чи илдә Тифлисдә чағырылмыш 5-чи археоложи гурултајын гәрарларындан сонра бу мараг даһа да кенишләнишиди. 1879-чу илдә, гурултаја һазырлыг дөврүндә И. С. Полјаков тәрәфиндән Нахчыван әразисиндә, Н. О. Селосани тәрәфиндән исә Вәрдә шәһәри харабалыгында ахтарыш ишләри апарылмышдыр. Өзләринә коллексија топламаг мәгсәдилә бир сыра һөвәскарларын Азербайжанын зәнкин гәбир абиделәрини гәрәт етмәси дә о вахтдан башламышдыр. Мәсәлән, Кәдәбәј вә Дашкәсән мис мәдәнләриндә чилинкәр ишләмиш В. Белк адлы бириси 300-дән чох абидәни гәрәт етмиш вә топладығы гижмәтли јадикарлары Һамбург вә Мүнһен музејләринә көндәрмишиди.

Азербайжанда кәшфијјат ишләри апармыш өчнәби археологлар ичәрисиндә франсыз тәдгигатчысы Жак де Морган адыны хусуси гејд етмәк лазымдыр. О, 1880-чи илдә Талыш зонасында 230-дан чох гәбир абидәси ачмыш, тунч вә дөмир дөврләринә айд зәнкин мадди-мәдәнијјет галыглары топламышдыр. Жак де Морган бу материалларын ән нәфисләрини Парисә—Сен Жермен музејинә көндәрмишиди.

Ингилабдан әввәл Азербайжанын археоложи тәдгигиндә Шуша реалны мәктәбиндә алман дили мүәллими ишләмиш Емил Реслерин бөјүк хидмәти олмушдур. О, 1892—1903-чү илләр арасында Гарабагда вә Кәнчәчәј бојунда бир сыра абиделәри өјрәниш, енеолит, тунч вә дөмир дөврләринә айд мараглы материал топламышдыр. Емил Реслери әввәлки археологлардан фәргләндирән чәһәт тәдгиг етдији абиделәр барәдә кениш һесабат јазмасыдыр.

1903-чү илдән башлајараг, Јелендорфда (индики Ханлар) аптекдә кимјачы ишләјән Г. Д. Розендорф Кәнчәчәј вадисиндә газынты ишләри апарыр. Онуң Јелизаветпол губернијасы әразисиндәки тәдгигатлары барәдә мәлумат 1906-чы илдә Санкт-Петербургда «Император археоложи комиссијасынын һесабатларында» дәрч олунмушдур.

1901-чи илдә Москва Археоложи Чәмијјәтинин Гафгаз шөбәси ярадылды. Гафгазын, о чүмләдән дә Азербайжанын

археоложи чәһәтдән өјрәнилмәсиндә һәмин шөбә мүһүм рол ојнады. Тифлисдә тәшкил олуған бу шөбә абиделәрин тәдгиги ишини өз әлиндә чәмләшдири.

Һәлә 1896-чы илдә забит Н. Ф. Фјодоровун Гызылвәнкдә тәдгиг етдији абиделәр, јенә һәмин илдә Москва Археоложи Чәмијјәтинин тапшырығы илә чографијашүнас А. А. Ивановскинин Шимал-Гәрби Азербайжанда газдығы 72-дән чох гәбир абидәси Археоложи Чәмијјәтин Гафгаз шөбәси тәшкил едилдикдән сонра Азербайжана хусуси елми сәфәр тәшкил едилмәсинә сәбәб олду. Гафгаз шөбәсинин ярадылмасындан бир ил сонра—1902-чи илдә М. А. Мајевски Күр—Араз овалығы абиделәринин бир гисмини гејдә алды. 1905-чи илдә Шимал—Гәрби Азербайжанда һәрби гуллугда олан В. А. Скиндер Кәнчәчәј бојунча бир сыра абиделәри тәдгиг етди. Лакин бүтүн бу ахтарыш вә тәдгигатларын һеч бири Азербайжан археоложи абиделәринин планлы сурәтдә өјрәнилмәсинә хидмәт етмәмишиди. Кәстәрилән тәдгигатчылар әсасән «дәфинә» топламаг мәгсәди күдәрәк зәнкин гәбир абиделәрини ачмыш вә онларын материалларындан бир нөв кәлир мәнбәји кими истифаде етмишләр. Онларын бир чоху һәмин абиделәр барәдә һесабат јазмамыш, тәдгигат заманы елми методлардан истифаде етмәмиш вә һеч бир елми нәтичә чыхармамышдыр. Топладыглары нәфис предметләрин бири гисмини исә өз өлкәләриндә музејләрин экспозисијаларыны бәзәмәјә көндәрмишләр.

Азербайжанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлајараг, халгын милли сәрвәти олан абиделәрә гајғы илә јанашылмыш, онларын гејдә алынмасы, истифадәси вә тәдгиги иши елми әсасларла планлашдырылмышдыр. 1920-чи илдә Азербайжан Дөвләт Тарих музејинин ярадылмасы халгымызын мәнәви мәдәнијјет тарихиндә чох мүһүм бир һадисә олду. Абиделәрин гејдә алынмасы вә өјрәнилмәси иши дә бу музејдә мәркәзләшдирилмишиди. 1923-чү илдә Азербайжан археолокијасынын планлы шәкилдә тәдгиги үчүн даһа бир мәркәз—Азербайжан Археоложи Комитәси ярадылды. Һәмин илин ән бөјүк елми һадисәләриндән бири Азербайжаны тәдгиг вә тәтәббә Чәмијјәтинин тәшкили олду. Елмин дикәр сәһәләри илә јанашы, Азербайжан археолокијасынын да инкишафында бу чәмијјәтин хидмәтләри сон дәрәчә бөјүкдүр. Һәмин илләрдән башлајараг, Азербайжанын тарих вә мәдәнијјет абиделәри үмумхалг өһәмијјәти дашымыш вә чидди дөвләт гајғысы илә еһатә олунмушдур.

1924-чү илдә Азербайжан Халг Комиссарлары Шурасы абиделәре даир хусуси декрет вермиш, бир ил сонра исе элаве гәрар гәбул етмишдир. Азербайжан Археоложи Комитәси чәмијјәтин инкишафында әсас амилләрден сајылан орта әср шәһәрләринин өјрәнилмәсинә хусуси фикир вермишдир. Һәмин дөврдә Бақы, Бөрдә, Ләнкәран, Дәвәчи әразисиндә апарылмыш газынтылар буна көзәл субутдур.

1924-чү илдә Бақыда өлкәшунаслар гурултајы кечирилди. Абиделәрин мұһафизәси вә тәблиги проблеминин хусуси әһәмийјәтини нәзәрә алан гурултај бу сәһәдә конкрет гәрар гәбул етди. 1925-чи илдә Азербайжан Дәвләт Тарих Музеји Д. Шәрифовун рәһбәрлији илә Азербайжанын ән гәдим шәһәрләриндән бири олан Гәбәлә әразисинә илк археоложи экспедисия тәшкил едир.

Республикада ихтисаслы милли кадрларын олмамасы абиделәрин өјрәнилмәсини чәтинләшдирди. Она көрә дә 1926-чы илдән башлајараг, бу ишә көркәмли рус алимләри чәлб олунур. Бу бахымдан, мәшһур шәргшунас алим академик И. И. Мешшаниновун хидмәтләри хусуси гејд олунмалыдыр. Оунун рәһбәрлији илә Азербайжанын мұхтәлиф зоналарына тәшкил олунмуш экспедисиялар зәнкин археоложи материал топламаға имкан вермишдир. И. И. Мешшаниовла јанапты, А. А. Миллерин, А. А. Иессенин, Т. С. Пассек вә Б. А. Јатынинин Нахчывандакы тәдгигатлары, Муғанда апарылан газынтылар Азербайжан археоложијасыны јени фактларла зәнкинләшдирди. «Азербайжанын тарих, инчәсәнәт вә тәбиәт абиделәрини горујан комитә»нин јарадылмасы да республиканын елми һәјатында бөјүк һадисә сајылмалыдыр.

1928-чи илдә Нахчыван әразисинә хусуси экспедисия тәшкил едилмишдир. Экспедисия үзвләри Нахчыван, Харабакилан, Әбрәгунис вә Норашен абиделәрини өјрәнмиш, епиграфик абиделәри¹ гејдә алмышлар.

20-чи илләрдә Азербайжан археоложијасынын инкишафында бир сыра нәшрләр, о чүмләдән «Азербайжан Археоложи Комитәсинин әсәрләри» (1925—1926), «Азербайжаны Тәдгиг вә Тәтәббә Чәмијјәтинин хәбәрләри» (1926—1929), «Азербайжанын Тарих, Инчәсәнәт вә Тәбиәт Абиделәрини

Горујан Комитәнин хәбәрләри» (1927—1929) чох бөјүк рол ојнамышдыр.

30-чу илләр Азербайжан археоложијасынын инкишафында хусуси мәрһәлә тәшкил едир. Бу илләрдә Мил дүзүнә, хусусән Өрәнгала шәһәр јеринә, Кичик Гафгазын Чәнуб—Шәрг өтәкләринә, Нахчыван әразисинә вә Азербайжанын гәрб рајонларына экспедисиялар тәшкил олунур. Бу ишдә јерли алимләрден Ә. Өләкбәрвун, И. Чәфәрзәдәнин, Д. Шәрифовун, С. Газыјевин, еләчә дә Ј. И. Һуммелин хусуси хидмәтләрини кәстәрмәк лазымдыр.

Бүтүн бунларла белә, демәлијик ки, Азербайжан археоложијасы өзүнүн ән јүксәк инкишаф мәрһәләсинә Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра гәдәм гејмушдур. 1948-чи илин октябрында ССРИ Назирләр Совети «Мәдәнијјәт абиделәрини мұһафизә чәмијјәтинин ишини јахшылашдырмаг тәдбирләрри һаггында» гәрар гәбул етмишдир. 1957-чи илдә исе Азербайжан ССР Али Советинин Рәјасәт һејәти республика әразисиндә мәдәнијјәт абиделәринин горуномасы, берпасы вә өјрәнилмәси барәдә хусуси гәрар гәбул етмишдир. Бүтүн бу тәдбирләрин һәјата кечирилмәсиндә 1946-чы илин апрел ајында фәалијјәтә башламыш Минкәчевир археоложи экспедисиясынын ролу бөјүк олмушдур. Бу экспедисия өз фәалијјәти дөврүндә 20 миндән чох археоложи материал топламышдыр. Минкәчевирин зәнкин археоложи материаллары республикада хусуси топлунун—«Азербайжанын мадди—мәдәнијјәт мәчмуәси»нин нәшринә сәбәб олду. Һәмин топлунун илк үч нөмрәси мәнз Минкәчевирин археоложи абиделәринә һәср едилмишдир.

Тәдгигатчылар һаглы олараг Минкәчевир абиделәрини бүтөвлүкдә Загафгазија археоложијасынын шәчәрәси адландырырлар.

1947-чи илдә көркәмли Азербайжан археологу И. М. Чәфәрзәдә дүнјанын ән гәдим вә мәшһур абиделәриндән олан Гобустан гајаусту рәсмләрини өјрәнмәјә башламышдыр.

1951-чи илдә Азербайжан алими О. Һ. Һәбибуллајев Нахчыван шәһәри јахынлығында Енеолит вә Тунч дөврләринин ән мөһтәшәм абиделәриндән сајылан вә 21 м-дән чох мәдәни гата малик Күлтәпә абидәсинин газынтысына башлајыр.

1953-чү илдә көркәмли Совет алими А. А. Иессенин рәһбәрлији илә Мил дүзүнә экспедисия кәндәрилир. Экспедисия Өрәнгала, Үзәрликтәпә вә бир сыра башга абиделәрини әтрафлы өјрәнилмәси үчүн мұһүм ишләр көрмүшдур.

¹ «Епиграфик абиделәр» дејәндә гәдим дашусту, гајаусту јазылар, еләчә дә бәзәк әшјалары вә габ-гагач үзәринә дејүлмүш јазылар нәзәрдә тутулур.

1959-чу илдән башлајараг, Азербайчанын мухтәлиф јерләринә, о чүмлөдән Гөбәләјә, Шамахыја, Нахчывана, Гах, Ағдам, Газах рајонларына стасионар експедисиялар тәшкил едилир.

Бу экспедисиялар нәтичәсиндә Азербайчан тарихинин бир чох проблем мәсәләләринә даир хәли материал топланмышдыр.

Сон заманлар Азербайчан археологлары мухтәлиф тикинти сәһәләриндә дағылмаг төһлүкәси олан абидәләрин елми тәдгигинә чидди фикир верирләр.

Һазырда Азербайчан ССР ЕА Тарих Институту нәзиндә хусуси Археолокија вә Етнографија бөлмәси фәалијјәт кәсәтәрир. Бөлмәдә Азербайчан археолокијасынын мухтәлиф проблемләрини өјрәнән 8 шәбә вә лабораторија вардыр. Инди республикада кифајәт гәдәр ихтисаслы археолог алим чалышыр. Онлар бир сыра үмумиттифаг археолоки проблемләринин һәллиндә јахындан иштирак едирләр.

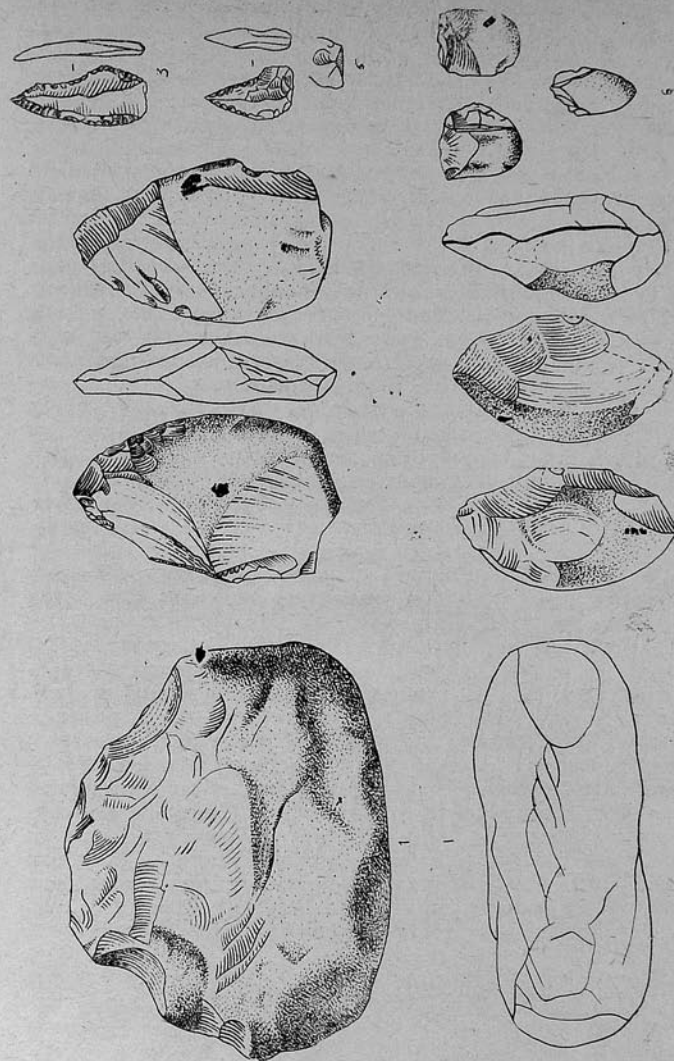
Бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, Азербайчан археологларынын наилијјәтләри республикамызда этнографиянын, епиграфиканын, нумизматиканын², һералдиканын³, ме'марлығын, сәнәтшүнаслығын вә башга әләгәдар сәһәләрин инкишафына бөјүк тәкан вермишдир.

АЗӘРБАЈЧАН ДАШ ДӨВРҮНДӘ

Сон заманларадәк Азербайчанда даш дөврү абидәләринин олмасы барәдә гәти фикир сөјләмәк мүмкүн дејилди, чүнки әсаслы фактлар јох иди. Һәтта бир сыра тәдгигатчылар бу әразидә палеолит дөврү абидәләринин ахтарылмасыны мәнәсыз сајырдылар, 1956-чы илдән башлајарг, бу сәһәдә апарылан ардычыл вә мөгсәдјәнлү ахтарышлар кәзәл бәһрә верди. Инди Азербайчанда Даш дөврүнүн илк мәрһәләләрини өзүндә әкс етдирән бир груп мағара вә ачыг дүшәркә үзә чыхарылмышдыр. Бунлардан Азых, Тағлар, Дашсалаһлы, Дамчылы вә Газах рајону әразисиндә гејдә алынмыш бир нечә ачыг дүшәркә даһа машһурдур. Һәммин абидәләрдән топланмыш археолоки материалларын ком-

² Нумизматика—гәдим пуллары өјрәнән елм сәһәси.

³ Һералдика—гәдим кәрбләри өјрәнән елм сәһәси.

Даш алетләр

плекс тэдиги сүбүт етмишдир ки, дүнжанын бир чох жерлериндө олдуғу кими, Азербайчанда да Даш дөврү өзүнүн бүтүн инкишаф пиллэлериндөн кечмишдир.

Чөмијјетин сонрақы инкишафына өсөслү тәсир көстөрөн бир сыра көшфләр мәһз Даш дөврүндө олмушдур. Бу көшфләр сырасында одун тапылмасыны, илк кејимләри, ибтидаи јашајыш мәнзилләринин тикилмәсини, охла каманын ихтирасыны, илк нәглијјат васителәринин, мүхтәлиф эмәк алетләринин јарадылмасыны, кил габларын һазырланмасыны, һейванларын әһлиләшдирилмәсини вә илкин әкинчилилик мәдәнијјетини гејд етмәк ләзимдыр. Азербайчанда даш дөврү абиделәринин мөвчуд олмасы о демәкдир ки, бу әразинин илк сакивләри јухарыда көстөрдиймиз бәшәри көшфләрин билаваситә иштиракчыларындандырлар. Бу фикри гәти сөјлөмәк үчүн дүнжанын ән гәдим Палеолит дүшәркәләриндөн сајылан Азых мағарасынын археоложи тәдгиги сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. 1960-чы илдән башлајараг, арасы кәсилмәдән өјрәнилән бу абидә дүнјада инсанын эмәлә кәлмәси, ибтидаи инсанларын һәјәт тәрзи, эмәк алетләринин тәкамүл просеси барәдә бир сыра јени фикирләр сөјләмәјә имкан верир.

Азых мағарасы Кичик Гафгазда, Гуручајын сол саһилиндә, Туғ чөкәклијиндә эмәлә кәлмишдир. Дәниз сәвијјәсиндән 90 м јүксәкликдә јерләшән мағаранын саһәси 8 мин квадратметрди, Бурада апарылан археоложи тәдгигәтләр нәтичәсиндә мүхтәлиф археоложи дөврләр әһәтә едән 10 мәдәни гат үзә чыхарылмышдыр. Гатлардан топланмыш археоложи материаллар һәмин әразидә Даш дөврүнүн аз гала бүтүн мәрһәләләрини изләмәјә имкан верир. Мағаранын ән гәдим (V—X) төбөгөләриндән ашкар олунмуш материаллар чөмијјәт тарихинин илкин чағыны—Шелл мәдәнијјәтиндән⁴ әввәлки дөврү әһәтә едир. Ејни заманда, археоложи материалларын бир сыра јерли хүсусијјәтләри вар. Археологлар ајдынлашдырмышлар ки, Азыхын илк сакивләри әввәлчә Гуручај дәрәсиндә јашамыш вә сонралар мағараја кәләрәк өзләри илә һәмин дәрәдән даш кәтирмиш вә бу дашлардан мүхтәлиф алетләр һазырламышлар. Дүнжанын башга јашыд абиделәриндән фәргләндијиндән, данылмаз јерли хүсусијјәтләри олдуғундан Азыхын гәдим төбөгөләриндән топланмыш материаллар комплексини тәдгигәтчы-

лар «Гуручај мәдәнијјәти» адландырмағы ләзим билмишләр.

Азых сакивләринин һазырладыглары илк әшјалар кобуд чапачаглардан, мүхтәлиф даш гәлпеләрдән дүзәлдилмиш газыјычы вә дешичи алетләрдән ибарәтди. Бу алетләрдән бәзиләринин ағырлығы 4—5 кг-а чатыр. Онлары универсал да сајмаг олар. һәмин алетләр вурмаг, атмаг, кәсмәк, гашымаг вә с. мөгсәдләрлә ишләнмишдир.

Мағарадан чохлу сүмүк галыглары да тапылмышдыр. Онларын чоху нәсли кәсилмиш һейванлара мөхсүсдур вә Азыхын илк сакивләринин овчулугла мөшгул олдуғуну сүбүт едир.

Мүтәхәссисләрин фикринчә, Гуручај мәдәнијјәти дөврүндә һавалар исти кечмишдир. Бу мәдәнијјәтин, јәни Шеллдән әввәлки дөврә аид материалларын өјрәнилмәси Азых мағарасынын ән гәдим сакивләри вә онларын һәјәт тәрзи һагғында бәзи үмуми нәтичәләр чыхармаға имкан верир.

Азыхын ән гәдим дөвр материаллары 1959-чу илдә ашкар олунмуш Олдувәј мәдәнијјәти илә охшардыр. Олдувәј мәдәнијјәти Шәрги Африкада ејни адлы дагда, Бирләшмиш Танзанија Республикасында үзә чыхарылмышдыр. Бурада милјон јарым ил јашы олан вә Зинчантроп адланан ибтидаи инсан кәлләси тапылмышдыр. Олдувәјин Зинчантропдан әввәлки вә Азыхын Шеллдән әввәлки галыглары сүбүт едир ки, бу јерләрдә елми әдәбијјәтда мөшһур олан австралопитек («чәнуб мејмуну» демәкдир) типли инсанабәнзәр мејмунлар јашамышдыр⁵.

Австралопитекләри өз һейван әчдадларындан үч әсас физики хүсусијјәт ајырыр: Австралопитекләр дүз јеришли олмушлар. Онларын әл бармаглары дүз вә гысадырнаглы, бејин тутумлары нисбәтән бөјүк (650 см) олмушдур.

Австралопитекләр әсасән дүзәнләрдә јашамыш, овладыглары һейванларын эти илә гидаланмышлар. Сон вахтлара гәдәр австралопитекләрин мағараларда јашајыб-јашамамысы, онларын эмәк аләти һазырлајыб-һазырламамысы алимләр арасында мүбәһисә доғурурду. Лакин сон илләрдә апарылан арашдырма хүсусән Олдувәј вә Гуручај мәдәнијјәтләринин өјрәнилмәси австралопитекләрин кобуд да олса алет дүзәлтдикләрини вә тәбии мағаралардан сығыначга кими истифадә етдикләрини көстөрдү.

⁴ Шелл—Франсада јер адыдыр. Орадан ашкар олунмуш илк даш алетләрдә гејдә алынмыш мәдәни инкишаф сәвијјәси елмдә Шелл мәдәнијјәти адланыр.

⁵ Тәдгигәтчыларын фикринчә, инсанын формалашмасы тарихән үч мәрһәләдән ибарәт олмушдур: ән гәдим нөв архантроплар, ибтидаи нөв—палеантроплар вә сонрақы нөв—мүасир инсанлардыр.

Еһтимала көрө, австралопитекләр арасында каннибализм, я'ни бир-биринин этини жемек адәти дә мөвчуд имиш. Азых мағарасында сонрақы, я'ни Шелл дөврүнө аид төбөгөдә зәнкин жашаыш изләри вардыр. Һәләлик дүнјада илк очаг Азых мағарасынын мөһз Шелл дөврү төбөгәсиндән ашкар едилмишдир. Очагларын биринин саһәси 10 км-дир. Оун әтрафына килдән чөллеквары сәдд чәкилмишдир.

Азых мағарасында Шелл гатынын ән гижмәтли тапынтысы исә инсан чәнәсидир. Бу чәнә 1968-чи илдә мағаранын V төбөгәсиндән тапылмышдыр.

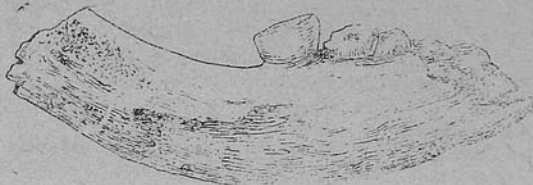
Арашдырычыларын фикринчә, һәмин чәнә морфоложи хүсусијјәтләри бахымындан Питекантроп типли инсана мөхсуәдур. Лакин чәнә дишләринин хырдалығы ону архантроплардан палеантропларга кечид дөврүнә дә аид етмәјә имкан верир. Совет әдәбијјатында «Азыхантроп» (Азых адамы) ады илә мәшһур олан бу чәнә өз дөврүнә көрә ССРИ-дә илк тапынтыдыр.

Бу тапынтынын әһәмијјәти бир дә ондан ибарәтдир ки, о Азыхантропун әмәк фәалијјәтини вә шүүр даирәсини өзүндә әкс етдирән хејли мадди мәдәнијјәт галыглары илә бирликдә ашкар олунмушдур. Бу комплексин тәдгиги өз биоложи хүсусијјәтләри вә әмәк фәлијјәти даирәсинә көрә Азыхантропун питекантроплардан хејли ирәли кетдијини көстәрмишдир. Азыхантроп нисбәтән инчә әмәк аләтләри һазырламыш, дөврүнә көрә даһа камил овчу олмуш вә ејни заманда, оддан истифадә етмишдир. Азых дүшөркәсиндә гәдим Палеолит гатынын изләнмәси, бәшәр чәмијјәтинин бу илк пилләсиндә кечид дөврү инсанларынын биоложи төкамүл просесини өјрәнмәклә жанашы, дөврүн тәсәррүфат һәјатыны, инчәсәнәтини вә рүшәјм һалында да олса Азых сакинләринин дүнјакөрүшүнү ајдынлашдырмаг үчүн зәнкин материал верир.

Даш дөврүнүн сонрақы пилләрини өјрәнмәк үчүн дә мағарадан чохла материал топланмышдыр. Һәм орта Палеолит (Мустјә), һәм дә сон Палеолит дөврүнүн абидәләринә Азыхдан башга Тағлар, Дамчылы вә Дашсалаһлы дүшөркәләриндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Она көрә дә бүтөвлүкдә Кичик Гағгаз рајонунда Даш дөврү инсанларынын һәјат тәрзини изләмәк асанлашмышдыр. Материаллар көстәрир ки, Мустјә дөврү Азәрбајчанда 140—150 миниллик бир дөврү әһатә етмиш вә һәмин вахтлар јурдумузда әсасән неандертал инсанлар (палеантроплар) јашамышлар.

дерталлар һејван дәриләриндән, сүмүкләриндән вә ағач аләтләрдән кениш истифадә етмишләр. Онлар биркә әмәклә мәшғул олмушдур. Өлүләри дәфн етмә мәрәсими дә биләваситә неандерталлардан башламышдыр. Онлар исти һавада ачыг дүшөркәләрдә, сојуг һавада исә мағараларда јашамышлар.

Неандерталларын сүмүкләри үзәриндә апарылмыш тәдгигатлар көстәрир ки, онлар ән чоһу 40—50 ил јашамышлар. Өзү дә бу гәдәр анчаг кишиләр өмүр сүрүрүш. Гадыналары исә 30—35 илдән чоһ јашамырлармыш. Бу, јәгин ки, дөврүн чәтиндикләри, хүсусилә кикијеник хүсусијјәтләри илә бағлы имиш.

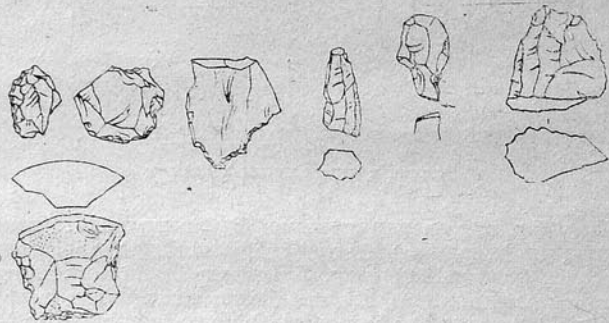
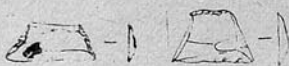
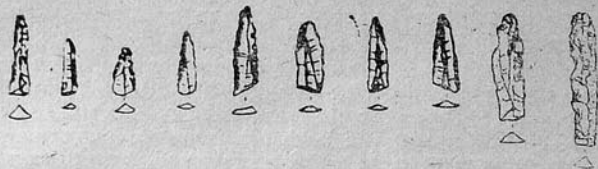
Азых мағарасындан тапылмыш «Азыхантроп» адаланан ибтидаи инсан чәнәси

Мөһсулдар гүввәләрин инкишафы бахымындан, неандерталларын јашадығы Мустјә дөврү чәмијјәт тарихиндә хүсуси мәрһалә тәшкил едир. Бу дөврдә даш аләтләрин иштейсал техникасында чидди дәјишикликләр баш верир. Даш аләтләрин икинчи мүкәммәл е'малы техникасы мөһз мустјә дөврүндән башланыр вә онларын 60-дан чоһ нөвү јараныр. Неандертал дүшөркәләринин чоһатлы, я'ни узун-өмүрлү олмасы, онларын биркә чалышмалары тәдгигатчылар арасында белә бир фикир доғурмушдур ки, илк ичмалар вә бәсит ичма тәшкيلاتлары мөһз Мустјә дөврүндә јаранмышдыр.

Азәрбајчан ғразисиндә Үст Палеолитин изләринә, әсасән Газах рајону ғразисиндә Дамчылы мағарасында тәсадүф едилмишдир. Бурадан Үст Палеолитә аид топланмыш әмәк аләтләри итиучлу, даирәви, кәзли, узунсов, үчбучаг вә с. формалы гашовлардан, мүхтәлиф формалы вә мүхтәлиф өлчүлү бизләрдән, кәсичи аләтләрдән ибарәтдир.

52904

Тэдгигатчыларын фикринчә, Дамчылы дүшәркәсиндән нәинки јашајыш јери кими, һәм дә әләт һазырламаг үчүн бир е'малатхана кими истифадә едилмишдир.

Мезолит дөврүнүн сону вә Неолит дөврүнүн әввалинә аид әләтләр вә нуклеуслар

Беләликлә, сон илләрдә Азәрбајчан археологларынын апардыглары кенишмигјаслы археоложи тәдгигат ишләри нәтичәсиндә гәдим даш дөврүнүн бүтүн мәрһәләринә аид чохла материаллар ашкар олунмушдур. Бу материаллар чәмијјәтин ән гәдим дөврүнү характеризә етмәјә имкан вермишдир.

Ерамыздан әввәл XIII минилликдән бәшәр тарихиндә јени бир дөвр—Мезолит (орта Даш) дөврү башланыр. Бу дөвр һәм дә јерин геоложи тарихиндә бөјүк дәјишик-

ликләрлә характеризә олунур. Әввәлә, Мезолит дөврүндән е'тибарән дүнјанын чох јериндә бузлаглар әријиб чәкилмәјә башлајыр. Бу исе иглим шәраитинин дәјишмәсини, Јер релјефинин формалашмасыны, еләчә дә јени битки өртүјүнүн јаранмасыны доғурмушдур. Бузу әримиш әразиләрә инсанлар кәчмәјә башламышдыр. Јени јаранан мәнә вә дүзләрдә әввәлки ири аста јеришли һејванлары хырда вә ити јеришли чанлылар сыхышдырыб арадан чыхармышдыр. Бу исе овчулуғун характериндә дәјишиклик етмәјә вә мунасиб ов әләтләри һазырламаға сәбәб олмушдур.

Охла каманын ихтирасынын Мезолит дөврүнә дүшмәси, микролит (кичик даш) әләтләрин јаранмасы да һәмин сәбәблә бағлыдыр.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, ох вә каманын ихтирасы бәшәр тарихиндә ән мүнһүм һадисәләрдән сајылмалыдыр. Ф. Енкелсин фикринчә, узун мүддәтә топланмыш тәчрүбәнин вә әгли бачарығын, һәмчинин ејни дөврлү кәшфләрин әсасында ихтира едилмиш ох вә каман олдуғча мүрәккәб әләтләр комплексидир. Доғрудан да һәмин ихтира мәнсулар гүввәләрин инкишафында ингилаби һадисә олмушдур.

Ф. Енкелс јазмышды: «Бајтарлыг үчүн дәмир гылынич вә мөдәнијјәт үчүн одлу силаһ нә идисә, вәһшилик дөврү үчүн дә каман вә ох ејни шејди, јә'ни һәлледици силаһ иди»⁶.

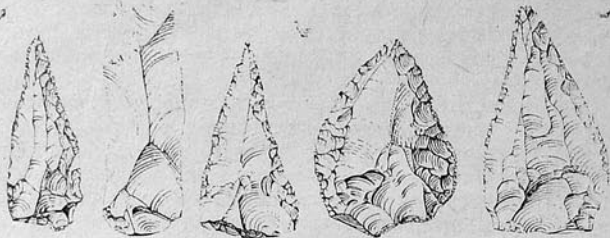
Мезолит дөврү Азәрбајчанда VII миниллијәдәк давам етмишдир. Онун изләринә Дамчылыда вә Гобустандакы Ана зағасы, Чобанлар зағасы, Фируз дүшәркәси кими абидәләрдә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу абидәләрдән хырда даш әләтләр, ох учлары, әләт һазырламаг үчүн карандашғары нүвәчикләр, микроләвһәчикләр вә с. илә јанашы, әһлиләшдирилмиш һејван сүмүкләри дә ашкар едилмишдир.

Дәмәли, һәмин дөврдә инсанлар нәинки ох-јај кәздириб овчулуғла мәшғул олмуш, һәмчинин бә'зи һејванлары әһлиләшдирә билмишләр.

Мезолит дөврү дүшәркәләрини өјрәнән дүнја алимләри бу дөврдә јашамыш инсанларын һејат тәрзинә аид марағлы материаллар топламышлар. Һәр шејдән әввәл мә'лум олмушдур ки, Мезолит дөврү инсанларынын кәјими јашадыглары зонанын иглим шәраитинә уғун имиш. Мисал

⁶ К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бақы, 1953, сәһ. 312.

үчүн, Шәрги Испанијадакы гајаусту төсвирлөрдө кишилөр буд вә һөвсәлә чанагы һиссәлери өртөн кејимдә, гадынлар исә кенбалаг туманда төсвир едилмишләр. Бу кејимләр чәнуб гуршагларыннан өтрү, о чүмлөдөн Гафгаз үчүн характерик ола биләрди. Чох куман, сојуг иглимли јерләрин кејимләри фәргли олмушдур. Мезолит дөврүнүн инсанлары палтары, әсасән овладыглары һејванларын дәрисиндән тикмишләр.

Мезолит дөврүнә аид әмәк алатләри

О дөврдә коллектив әмәк чох күчлү олмушдур. Бу да төбиидир. Вәһши һејванлары дөрд јандан говуб һәр һансы јарған, јажуд гајадан тулланмаға мөчбур етмәк, хүсуси чәпәр вә тор илә балыг овламаг, ев тикмәк, гајыг дүзәлтмәк вә с. шүбһәсиз ки, коллектив әмәји шәртләндирмишдир. Мә'лумдур ки, коллектив әмәк өзлүјүндә ичма мүлкијјәти јардыр. Ајры-ајры инсан коллективләри мөјјән әразижә, торпаға, ов үчүн јарарлы јерә, мешәјә, суја вә с. өз әразиси кими бахмаға башлајыр. Бу исә бөшәр тарихиндә, рүшејм һалында да олса, илк гәбилә гурулушунун јаранмасыны доғурур.

Беләликлә, Мезолит дөврүндә мөһсулдар гүввәләрин сүр'әтли инкишафы илк инсан групплары арасында ичтимаи дәјишикликләр просесинин башланмасы кими дә характеризә олунур.

Чох төәссуф ки, бөшәр тарихинин бу мүнүн дөврү бүтүн дүнјада, еләчә дә ССРИ-дә зөиф өјрөнилмишдир. Елә буна көрәдир ки, Мезолит дөврүнүн характери, онун тарихдә мөвгеји барәдә фикирләр һачаланыр.

Тәдгигатчыларын бир гисми Мезолити Јени Даш дөврүнә (Неолит) кечид мәрһәләси, бә'зиләри ајрыча археоложи мэдәнијјәт, даһа башгалары исә бөшәр тарихиндә хүсу-

си мәрһәлә адландырырлар. Зөннимизчә, үчүнчүләрин фикри һәгигәтә даһа чох ујғундур.

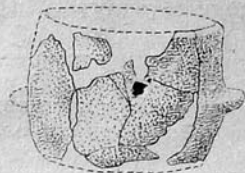
Артыг хатырлатдыг ки, Даш дөврүнүн инкишаф етмиш мәрһәләләриндән бири Неолит (Јени Даш дөврү) адланыр. Неолит дөврү мөһсулдар гүввәләрин даһа да инкишаф етмәси, јени вә мүрәккәб әмәк саһәләринин мејдана кәлмәси илә вә бунларын әмәк вә мәишәт саһәләриндә доғурдуғу бир сыра чидди дәјишикликләрлә сәчијјәләндирилир.

Микролитләр

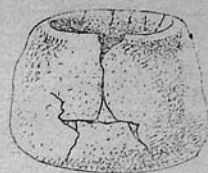
Хроноложи бахымдан, ј. е. ә. VI минилликдән башланан бу дөвр әкинчилик вә малдарлыг кими бөјүк әмәк саһәләринин мејдана кәлдији бир дөврдур.

Неолит дөврү бөшәр тарихиндә өзүнүн бир сыра чәһәтләри илә характерикдир. Илк кил габлар мөһз бу дөврдә һазырланмышдыр. Әсасән кениш ағызлы вә конусвары көвдәси олан һәммин габлар гарышыг килдән алачиј биширилмишдир. Прimitив формада да олса кил габ истәһсәлынын

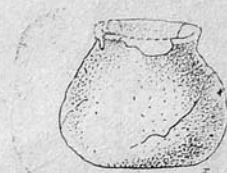

1

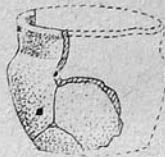
0 4 8 12

2

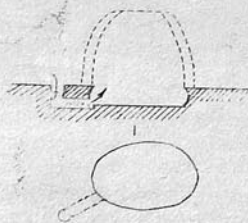
0 2 4 6

0 3 6 9

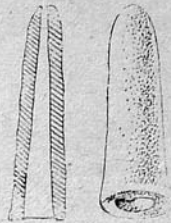
0 3 4 21

6

7

8

0 1 2 3

1—5 Неолит дәврүнә аид кил габлар
6—8 Неолит дәврүнә аид метал е'малы күрәси вә формалар

мејдана кәлмәси бәшәр тарихиндә чох мүнүм һадисә иди. Онлар, һәр шейдән әввәл, инсанлара әрзаг вә су елтијаты сахламаг имканы верди. Илк вахтлар тохунма сәбәтләрин үзәринә әл илә чәкилән палчыгы очагда биширмәклә ири-һәчмли мұхтәлиф габлар һазырланырды. Сонралар кил габлары һазырларкән әл чархындан истифаде етмәје башладылар. Тунч дәврүнүн лап әввәлләриндән исә кил габ истеһсалында ән бөјүк техники төрәгги олан ајаг чархы мејдана кәлир. Садә бир гурғудан—үст вә алт чархлардан вә бунлары бирләшдирән охдан ибарәт олан ајаг чархындан сон вахтларадәк кил габ истеһсалында ән универсал дөзкаһ кими истифаде едилирди.

Неолит дәврүндә дашдан аләт һазырламаг просеси өзүнүн ән жүксәк техники төрәгги формасына чатыр. Инди инсанлар нәинки мұхтәлиф чинсли дашлардан һәр чүр аләтләр һазырлајырдылар, онлар, ејни заманда, бу аләтләрин бәдии-естетик чәһәтдән зөвлү олмасына фикир верирләр. Елә буна көрә дә Неолит дәврүндә даш аләт истеһсалында ән мүнүм техники төрәгги олан чилалама вә дешмә техникасы мејдана кәлир.

Әјричилик вә тохучулуг да о заман јараныр вә кејим, кисә, торба, тор кими мүнүм мәишәт әшјаларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур.

Бу дәврүн ән мүнүм универсал аләтләриндән бири чилалы балталардыр. Һәмин балталар тәсәрруфатын бүтүн сәһәләриндә, хүсусилә ағач е'малында инсанларын јакын көмәкчиси олмушдур.

Беләликлә, аләтләр үчүн хүсуси чинс дашларын сечилиб, күтләви формада вә жүксәк сәнәткарлыгла истеһсал олунмасы, онларын тајфалар арасында мүбадиләси, истеһсал заманы јени-јени үсулларын тәтбиг едилмәси, тохучулугун мејдана кәлмәси, рүшејм һалында да олса, әкинчилијин вә малдарлыгын јаранмасы, кил габлар истеһсалына башланмасы вә с. Неолит дәврүнүн әсас хүсусијјәтләриди. Бу дәвр һәмчинин ибидаи әкинчилијин вә малдарлыгын кениш инкишафы үчүн земин јаратды.

Бир сыра тәдгигатчылар, һәтта илк мүбадиләнин вә бә'зи металларын кәшфини дә неолит дәврү илә бағлајырлар.

Азәрбајчан әразисиндә Неолит абидәләри нисбәтән зәиф өјрәнилмишдир. Һалбуки, илкин арашдырмалар бурада зәнкин Неолит мәдәнијјәтинин варлыгыны көстәрир. Нахчыван, Гарабаг вә Кәнчәчај зоналарындакы бә'зи чох тәбәғәли абидәләр, Минкәчевирин алт тәбәғәси, Гобустанын

Фируз дүшөркәси вә бир сыра башга абидәләр олдугча мараглы материаллар вермишдир. Һәмин абидәләрден чилалы даш аләтләр, хусусилә балталар, күлли мигдарда кил габ нүмунәләри, тикинти, дәнли битки вә дикәр мадди-мәдәнијәт галыглары топланмышдыр. Бу бахымдан Гобустан абидәләри даһа зәнкиндр.

‘Бөјүк Даш дағында јерлөшән бир гајаалты сығыначагда 4 м галынлыгында мәдәни төбөгә ашкар олмушдур. Бурада Мезолит материаллары илә јанашы Неолит дөврүнү әкс етдирән кичик даш аләтләр, карандашвары нүвәчикләр, сахсы галыглары вә вәһши һејван сүмүкләри үзә чыхарылмышдыр.

Чохтөбөгәли Фируз дүшөркәси Неолит мәдәнијәти бахымындан даһа мараглыдыр. Дүшөркәнин һәмин дөврә аид төбөгәдән чохмаг дашындан һазырланмыш кичик лөвһәчикләр, мүхтәлиф формалы гашовлар, кил габ нүмунәләри ашкар олунмушдур. Лакин Фируз дүшөркәсинин елм үчүн ән мараглы тапынтысы 2x1 м өлчүдә гәбрин ачылмасы олмушдур. ‘Бурада пәракәндә һалда II инсан кәлләси вә дикәр сүмүкләр чыхарылмышдыр. Скелетләрин јанында торбавары мунчуллар, һејван дишиндән асмалар да вар иди.

Бу гәбир һәләлик Азәрбајчан әразисиндә ән гәдимдир. Арашдырычылар ону тәхминән Сон Мезолит вә Илк Неолит дөврүнә аид едирләр.

Азәрбајчанын вә еләчә дә Гафгазын дикәр абидәләриндән топланылмыш материаллар Неолит дөврүнүн Шәрги Загафгазија әразисини әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфатынын инкишафы башладығы илк чографи рајонлардан бири һесаб етмәјә имкан верир.

‘Археоложи материаллар Неолит дөврүндә Загафгазија илә Кичик Асија өлкәләри арасында игтисади әләгәләрин мөвчуд олдуғуну кәстәрир. Чохлу бәнзәр материалларла јанашы, Кичик Асија үчүн характерик бәзәкләрә Загафгазија абидәләриндә дә тәсадүф олунмасы буну сүбут едир.

МЕТАЛЫН КӘШФИ—ЕНЕОЛИТ ДӨВРҮ

Бәшәр тарихиндә илк күтләви метал олан мисин кәшфи илә јени мәрһәлә олан Енеолит дөврү башлајыр. Ерамыздан әввәл VI вә IV минилликләри әһатә едән бу дөврә

һәм дә Халколит («халкос» — јуанча мис демәкдир), јә’ни мис дөврү дејилдр. Мис јумшаг метал олдуғундан о һеч дә даш аләтләри сырадан чыхармады. Елә буна кәрә дә һәмин дөврү Мис-Даш дөврү (латынча аенеус-мис, јуанча литос-даш демәкдир) адландырырлар. Алимләрин фикринчә, мис илк дөфә Кипр адасында тапылмышдыр.

Чәмијјәтин инкишафында мисли көрүнмәмиш дәјишикликләр доғуран енеолит дөврү бир сыра хусусијјәтләри бахымындан өзүндән әввәлки вә сонрақы дөврләрдән әсәли шәкилдә фәргләндр. Бу дөврдә чәмијјәтин ичтимаи инкишафында хусуси ирәлиләјиш мүшәһидә олунур; әкинчилик вә малдарлыг инкишаф едир, тајфаларарасы әләгәләр кенишләндр, отураг һәјат мәдәнијәти формалашыр. Һәтта гәдим Шәргин бә’зи рајонларында, хусуси илә Мисирдә вә Месопотамијада синифли чәмијјәтин тәшәккүлү үчүн зәмин јараныр.

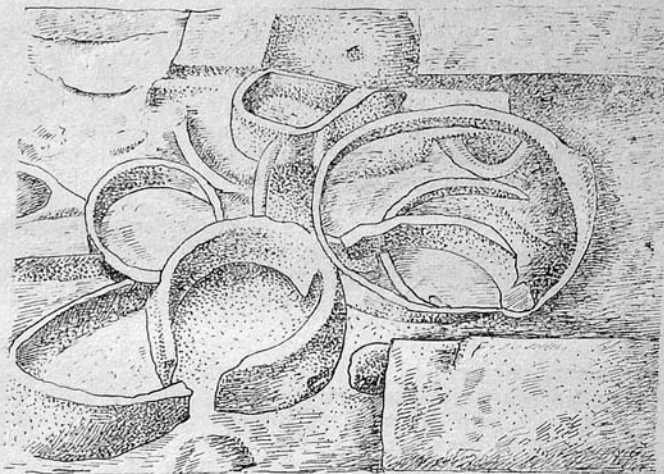
Мисдән илк вахтларда сојуг дөјмә үсулу илә хырда аләтләр: бычаклар, ијнәләр, бизләр вә с. һәмчинин бәзәк әшјалары һазырланмышдыр. Инсанлар мис күлчәсинә әввәлләр дашын бир нөвү кими бахмышлар. Бу күлчәләрин дашдан фәргләндији онлара јалпыз VI миниллијин сонларындан мә’лум олмушдур. Мисин јүксәк истиликдә әримәси, мүхтәлиф формаја дүшмәси, сојујаркән јенидән бәркимәси вә с. дашдан фәргләндирилмәсинә әсас вермиш вә ондан чүрбәчүр мәгсәдләр үчүн истифадә едилмәсинә имкан јаратмышдыр.

Совет археологлары бүтөвлүкдә, Енеолит дөврүнүн беш әсас характерик хусусијјәтини кәстәрирләр; 1. Тәсәррүфатын дикәр саһәләринә нисбәтән тоха әкинчилијинин Енеолит дөврүндә даһа дә үстүлүк тәшкил етмәси; 2. Чохмаг дашындан һазырланмыш аләтләрлә јанашы, мис аләтләрин дә мејдана кәлмәси; 3. Ибтидаи ичма коллективләри үчүн мөһрәдән тикилмиш бөјүк гәбилә евләринин мөвчуд олмасы; 4. Ана нәсли үчүн характерик олан кил гадын һејкәлләринин (бүтләринин) јаранмасы; 5. Фырча илә нахышланмыш кил габларын һазырланмасы. Бүтүн бу әләмәтләри Азәрбајчанын Енеолит дөврү абидәләриндә там тәфәррүаты илә изләмәк мүмкүндүр. Јери кәлмишкән, кәстәрмәлијик ки, Енеолит дөврү абидәләри илә зәнкин олан Азәрбајчан мис е’малынын илк вәтәнләриндәнддр. Бунун әсас сәбәбләриндән бири бурада түкәнмәз мис јатагларынын олмасыдыр.

Асан е’маллы мис јатагларынын чохлағу исә өз нөвбә-

синдә Азербайжан Һразисинин енеолит абидәләрилә зәнкин-
лијини шәртләндирмишдир.

Индијәдәк Азербайчанда Енеолит дөврүнә аид отураг-
әкинчи тајфалара мөхсус 60-дан чох јашајыш мөскәни аш-
кар олунмушдур. Булардан Нахчываң Һразисиндәки I
Күлтәпә абидәси, Мил-Гарабағдакы Иланлы тәпә, Чалаған
тәпә, Гаракөпәк тәпә, Зәркәр тәпә, Мејнәтәпә, Чадыртәпә,
Шәкәрјалы, Муған дүзүндәки Әликөмөк тәпәси, Сулутәпә,
Үчтәпә, Мишарчај, Гурудәрә, Күр чајынын сағ саһилиндә,
Газах рајону Һразисиндәки I Төјрәтәпә, Шомутәпә, Бабадәр-
виш, Гарғалар тәпәси вә с. чох зәнкиндирләр.

Енеолит дөврүнә аид јашајыш евләри

Енеолит дөврүнүн јашајыш мөскәнләри әсасән һүндүр
тәпәләр формасында олуб мөхтәлиф өлчүлүдүрләр. Бу мөс-
кәнләрә һәм дүзән вә һәм дә дағәтәји зоналарда тәсадүф
едилир.

Енеолит дөврүнүн јашајыш мөскәнләри мэдәни тәбәгә-
ләрин галынлығы илә сәчијјәләнир. Бу исә өзлүјүндә оту-
раг јашајыш тәрзинин күчлү олмасы илә бағлыдыр.

Азербайчанда гәдим отураг әкинчилик вә малдарлык

мэдәнијјетини өјрәнмәк үчүн мөвчуд абидәләри тәдигат-
чылар ики група бөлүрләр. Нахчыванда өјрәнилмиш I Күл-
тәпәнин алт тәбәгәси, Мил-Гарабағ вә Муған дүзләриндәки
јашајыш мөскәнләри биринчи група аид едилир.

Икинчи груп абидәләрә Гәрби Азербайчанда Кичик Гаф-
газ дағ силсиләси илә Күр чајы арасында јерләшән јаша-
јыш мөскәнләри дахилдир.

Кениш археоложи тәдигат ишләри әсасән Күлтәпә,
Шомутәпә, Төјрәтәпә, Гарғалар тәпәси, Әликөмөктәпәси,
Иланлытәпә вә диқәр јашајыш мөскәнләриндә апарыл-
мышдыр.

Нахчыван шәһәриндән 8 км аралыда јерләшән I Күлтә-
пә јашајыш јери 1,5 гектара јахын бир саһәни әһәтә етмөк-
лә 21 м галынлығында мэдәни тәбәгәси олан јүксәк бир
тәпәдән ибарәтдир. Тәпә бүтөвлүкдә ашағыдан јухарыјадәк
күл, хырда даш, тәсәррүфат вә мәишәт галыглары илә өр-
түлмүшдүр. Бурада үзә чыхарылан дөрд мэдәни тәбәгә-
нин ашағыдан биринчиси Енеолит дөврүнә аиддир. Галын-
лығы 9 м олан бу тәбәгәдән тикинти галыглары, тәсәррү-
фат гујулары, очаг вә күрәләр, мөхтәлиф һејван сүмүкләри,
дашдан, сүмүкдән вә килдән һазырланмыш әшјалар, буғда
галыглар, гөбирләр вә с. тапылмышдыр. һәмин археоло-
жи материаллар Күлтәпә сакинләринин отураг һөјатла
мөшгул олдуғларыны сүбүт едир. Дашдан вә мөһрәдән ти-
килмиш даирәви бина галыглары хүсусилә марағлыдыр.
Диаметри орта һесабла 7 м-ә чатан, 35-55 см галынлығын-
да диварлары олан белә евләр бир чох һалларда аракөсмә-
ләрлә ајры-ајры һиссәләрә бөлүнмүшдүр.

I Күлтәпәнин Енеолит дөврү материаллары ичәрисиндә
даш әләтләр чохлуг тәшкил едир. Әләтләрин чоху дөвкә-
күзү дашындан һазырланмышдыр. Онларын нуклеуслары да
тапылмышдыр. Әләтләр бу нуклеуслардан гәлпәләмә үсүлү
илә алынмышдыр.

Күлтәпәдән чахмаг дашындан һазырланмыш әләтләр, ох
үчлүглары, 300-дән чох ораг диши әлдә едилмишдир. Ба-
залт нөвлү дашдан исә әсасән балталар, пазлар, күрзләр,
чәкичләр, топпузлар вә с. һазырланмышдыр.

Күлтәпәнин сүмүк мөмулаты ичәрисиндә гарамал сүмү-
јүндән һазырланмыш гашовлар пардахлајычы әләтләр
чохлуг тәшкил едир.

Мисдән һазырланмыш әшјалар исә санчағлардан, мун-
чуғлардан, тијәләрдән, низә учлугларындан вә с. ибарәт-
дир. Бу әшјалар тәмиз мисдән һазырланмышдыр. Бу әшја-

Енеолит дәврунә аид Илалытәпә яшајыш јери (график бәрпа)

ларын бә'зисинин тәркибиндә чүзи мәркүмүш гатышығы вар. Күлтәпә Енеолит дәврү кил габларынын әксәријјәти енди ағызлы вә јасты отурачаглыдыр. Күлтәпәдә һәмчинин мүрәккәб технологији үсулла һазырланмыш, дәврүнүн көзәл сәнәт мөһсулу сајылан бојалы габлар әлдә едилмишдир. Енеолит дәврүнүн ме'марлығы, онун мүхтәлиф тәсәррүфат саһәләри, кил вә дикәр мәишәт әшјалары һагғында даһа кениш тәсәввүр јарадан абидәләрдән бири Шому тәпә јашајыш јеридир.

Үмуми саһәси 0,5 гектардан бир гәдәр чоһ олан овал формалы бу абидәдә ики мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Онун I алт тәбәгәси Енеолит, II тәбәгәси исә сон Тунч дәврүнә аиддир. Енеолит дәврү тәбәгәсинин галыңлығы 1,5 м-дир. Бу тәбәгәдә саһәси 400 кв м-ә јахын даирәви јашајыш бинасы вә хејли тәсәррүфат тикилиләри ашкар олунмушдур. Биналар мүхтәлиф өлчүлү (50-55x22-25x8; 26x16x9 см) чиј кәрпичлә тикилмишдир. Бир-биринә кил мөһлулла бәркидилмиш кәрпич һөрүкләринин диаметри 3 м-ә чатыр. Онлар јарымовал формада (0,5x0,5 м өлчүдә) дүзәлдилмишдир. Очаглар отагда дивар дибиндә јерләшир вә үсләри еллипс шәклиндә өртүлүшдүр. Јашајыш евләриндә түстү бачасы гојулмушдур. Отагларын бә'зиләриндә дивар дибиндә биширилмәмиш кил габлар вардыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, бу габлар дини характер дашымыш вә онларда сәнмәјән, даими од сахланмышдыр.

Шомутәпәдән тапылмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары, онун сакинләринин отураг һәјаты вә тәсәррүфат һәјаты һагғында әтрафлы тәсәввүр јарадыр. Бурадан тапылан мүхтәлиф нөв буғда галыглары, сүмүкдән вә бујнуздан һазырланмыш тохалар, даш дишли ораглар вә с. әкинчилик мәдәнијјәтинин јүксәк сәвијјәдә инкишаф етдијини көстәрир. Мүхтәлиф һејванлара мөхсус остеоложи галыглар исә Шомутәпә сакинләринин инкишаф етмиш маддарлығыга да мөшгул олмаларына субутдур, Шомутәпәдән әлдә едилән надир тапынтылардан бири дә сүмүкдән һазырланмыш гадын фигурудур. Бу тапынты өз зәманәсинин ме'нәви аләмини ејрәнмәк бахымындан гижмәтлидир. Буцдан өләвә, Шомутәпәдән килдән дүзәлдилмиш инсан фигуру да тапылмышдыр.

Енеолит дәврүнә аид отурмуш вәзијјәтдә тәсвир олунан кил гадын фигуру Гаргалар тәпәсиндә тапылмышдыр.

Енеолит дәврү абидәләриндән тапылмыш археоложл

материаллар малдарлыгыда гарамала нисбәтән даварын (гојун, кечи вә с.) , һәмчинин чүт дырнаглылардан донузун даһа кениш бечәрилдијини көстәрир. Овчулудга марал вә габан ову үстүн олмушдур. Әввәлки дөврдән фәргли олараг Енеолитдә сапандан силаһ кими истифаде едилмишдир. Сапанда гојуб атмаг үчүн јумру дашларла јанашы, килдән дә истифаде етмишләр. Демәк олар ки, бүтүн дүшәркәләр-дән сапанд дашлары тапылмышдыр.

Тәкчә Шомутәпәдә бир отағын јанында 155 сапанд дашы әлдә едилмишдир. Енеолит дөврү абидәләриндән топланмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары ичәрисиндә даш, сүмүк вә килдән һазырланмыш чүрбәчүр мәшһәт әшјалары чох-луг тәшкил едир.

Тапылан зәнкин әмәк әләтләри көстәрир ки, бүтүн ири јашајыш мәскәнләри јанында сәнәт е'малатханалары мөвчуд олмушдур. Усталыгла һазырланмыш дән дашлары, һөвәнкдәстә, балта, мүхтәлиф дестәкләр, топпуз, искәнә, зиндан дашы, чилалы дашлар вә с. әмәк әләтләри мәһз һә-мин е'малатханаларда дүзәлдилә биләрди.

Бәшәр тарихи үчүн Енеолит дөврүнә аид ән мүһүм мә-сәләләрдән бири дә дәфн әдәтинин формалашмасыдыр.

Тәкчә I Күлтәпәнин Енеолит дөврү тәбәгәсиндә 85 гәбир ачылмышдыр. Бурадан чыхан скелетләр әлүләрин бүкүлү вәзијјәтдә вә ја бөјрү, јажуд да архасы үстә, өзү дә мүхтә-лиф истигамәтләрдә дәфн едилдијини көстәрир. Бә'зи ске-летләрин үзәринә гырмызы охра сәпилмишдир. 2 гәбирдән ит скелети, бир гисим гәбирдән исә кил габлар, чүрбәчүр мунчуглар вә дөвәкөзү дашындан һазырланмыш әшјалар тапылмышдыр. Белә гәбирләр Бабадәрвиш вә дикәр абидә-ләрдә дә үзә чыхарылмышдыр.

Азәрбајчан әразисиндә өјрәнилмиш Енеолит абидәләри-нин чохунда гәбирләр билаваситә јашајыш мәскәнләриндә газылмышдыр. Бу әдәт Јахын вә Орта Шәргин бир чох өлкәләриндә узун мүддәт галмышдыр. Белә гәбирләр бир гајда олараг јашајыш јеринин мәдәни тәбәгәсиндә вә јажуд хам торпагда газыларды.

Бүтүн бу дејиләнләрдән ајдынашыр ки, Енеолит дөв-рүндә Азәрбајчанда ваһид әкинчилик вә малдарлыг мәдә-нијјәти олмуш вә бу мәдәнијјәт зәмининдә ваһид әдәт-ән-әнә, идеолокија да формалашмышдыр. Гәмин дөврүн идео-локијасы, биринчи нөвбәдә, өзүнү дәфн әдәтинә мүнәсибәт-дә бүрүзә верир. Бу дөврдә һәтта дәфн ән'әнәләриндән дә

данышмаг олар. Мәсәлән: Күр чајынын орта ахарында јашајан әһали өз әлүләрини јашајыш јерләриндән хејли кәнарда, Азәрбајчаның чәнуб рајонларында јашајан әһали исә билаваситә јашајыш мәскәнләринин өзүндә-евләрин арасында, дөшмәнин алтында вә јажуд да һөјәтдә дәфн етмишдир. Чох вахт әлү төк вә бүкүлү вәзијјәтдә басды-рылмышдыр, анчаг аз да ола коллектив дәфн әдәтинә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. I Күлтәпәдә олдуғу кими, Баба-дәрвиш вә Әликәмәктәпә абидәләриндә дә гәбирләрдән охра тапылмышдыр.

Енеолит дөврүнүн дини дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк үчүн Әликәмәктәпәдә тапылан даирәви отағын бөјүк өһәмијјәти вар. Отағын диварлары киллә суванмыш, үстүндән исә ағ киллә ширәләнмишдир. Һамар диварда һәндәси харак-терли нахышлар чәкилмишдир, Бу бина чох күман ки, ма-кик (овсун) мәрәсимләрин кечирилмәси үчүн истифаде едилмишдир. Дашдән вә килдән дүзәлдилмиш инсан фи-гурлары Енеолит дөврүнүн ән мараглы абидәләриндән-дир. Индијәдәк Азәрбајчанда тапылан бүтүн антропоморф фи-гурлар мәһсулдарлыг рәмзи олан гадын тәсвирләриндән ибарәтдир. Бу бахымдан, јухарыда көстәрдијимиз Гаргалар тәпәсиндә тапылмыш кил гадын фигуру чох мараглыдыр. Фигурун үзәри далғавары шагули хәтләрлә бәзәдилмишдир. Тәдгигатчыларын фикринчә, тахыл зәмисини хатырладан бу нахыш мәһсулдарлыг ајини илә бағлыдыр. Шомутәпә-дән тапылмыш гадын фигуру исә еһтимал ки, евин-очағын мұһафизәчиси символдур.

Үмумијјәтлә, Енеолит дөврүнүн әкинчилик вә малдар-лыг сәһәсиндә олдуғу кими, идеолокија сәһәсиндә дә мүө-јән систем, ваһид ән'әнә көзә чарпыр. Бүтүн булар һәмин дөврдә Азәрбајчанын өзүнәмәхсус мәдәнијјәти олдуғуну көстәрир.

ТУНЧ ДӨВРҮ

Тарихдә Енеолитдән сонра кәлән дөвр Тунч дөврү адла-ныр. Бу дөвр ј. е. ө. IV миниллијин сону вә III минилли-јин әввәлләриндән башлајараг ј. е. ө. I миниллијин әввәл-ләринәдәк давам едир. Мисин галај вә ја сүрмә илә гары-шығындан алыннан тунч даһа мөһкәм вә әлверишли метал

олдугундан инсан фəалијетинин бəтүн сакəлєринє жарамышдыр. Ондан мұхтəлиф нєв силəлєр, эмєк алəтлєри, мєишəт аваданлыгы, бəзєк əшјалары вє с. хазырланмышдыр. Археоложи тəдгигатлар кєстєрмишдир ки, Азєрбајчан əразиси Тунч дєврү абидєлєри илє зєнкинди.

Гафгазын нєр јєриндє олдуғу кими, Азєрбајчанда да бу дєвр хронологи чəхəтдєн үч мұнұм хиссєјє бєлүнүр: илк орта вє сон Тунч дєврлєр.

Илк Тунч дєврү тунчун кəшфи илє башланыр. Бу дєвр үчүн башлыча характерик чəхəтлєрдєн бири нємин дєвр мєдєнијјєтинин ұмуми Гафгаз мигјасында єјнилијидир. Азєрбајчанда илк Тунч дєврү абидєлєри елми єдєбијјатда Күр—Араз мєдєнијјєти ады илє мəшһурдур. Хазырда мүєјјєн олунмушдур ки, илк Тунч дєврүнє аид Күр—Араз мєдєнијјєти үчүн характерик олан абидєлєрин јайылма əразиси олдуғча кєнишдир. Тəдгигатчылар Күр—Араз мєдєнијјєтинин излєринє бəтүн Загафгазијада, Иранын шимал-гєрбиндє, Шєрги Анадолуда, Дағыстанда, Чечен-Ингушетијада вє б. јєрлєрдє тєсадүф єтмишлєр. Бу абидєлєр дүзєн, дағєтєји вє нəтта даг зирвєлєриндє бєлє єјрєнилмишдир. Күр—Араз мєдєнијјєтинє аид археоложи абидєлєрин јайылма əразиси вє онларын сыхлыгы хағлы оларағ бєлє бир нєтичєјє кєлмєјє имкан вермишдир ки, илк Тунч дєврүндє Азєрбајчан əразисиндє əхалинин сајы хєјли артдығыны кєстєрир.

Бу дєвр башлыча оларағ мєишəт абидєлєри—јашајыш мєскєнлєри васитєсилє излєнмишдир.

Нахчыванда I Күлтєпєнин II тєбєгєси, II Күлтєпєнин алт тєбєгєси, Бабадєрвиш јашајыш јєринин үст гаты, Минкєчєвир абидєлєри комплексинин илк дєврү, Күлтєпє, Мєјнєтєпє, Узунтєпє вє дикєр абидєлєр Күр—Араз мєдєнијјєтини сєчијјєлєндирєн мадди-мєдєнијјєт галығлары илє олдуғча зєнкинди. Бу мєдєнијјєтин излєринє Гобустан абидєлєри комплексиндє дє тєсадүф олунмушдур. Кєстєрилєн абидєлєрдє апарылмыш археоложи газынтылар, нємин дєврдє мєһсулдар гүввєлєрин инкишаф сєвијјєсини, јашајыш мєскєнлєринин характерик чəхəтлєрини, илк Тунч дєврү үчүн сєчијјєви олан бир сыра адəт вє єн'єнєлєри, нємчинин Күр—Араз мєдєнијјєти сакинлєринин нєјатында баш вермиш дикєр итисади, ичтимай вє идеоложи дєјишикликлєри үзє чыхармышдыр.

J. e. e. III миниллијин əввєллєриндєн єтибарєн малдарлыг сүр'єтлє инкишаф єтмєјє башлајыр, илкин малдар

гəбилєлєр јараныр, патриархал гəбилє гурулушу формалашыр вє чємијјєтин апарычы гүввєсинє чєврилир.

Малдарлыг əсасєн дағ вє дағєтєји рајонларда мєркəзлєшмєјє башлајыр. Инсанлар артыг чəј кəнарларында кєниш дүзєнликлєрє чыхыр вє јєни-јєни јашајыш мєскєнлєри салырлар.

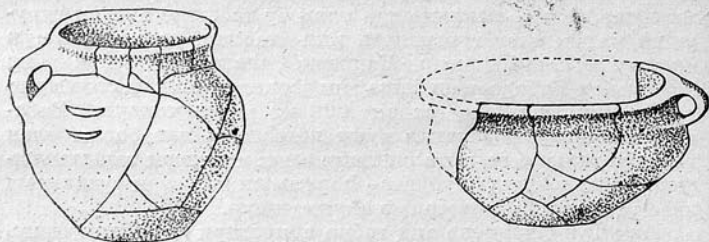
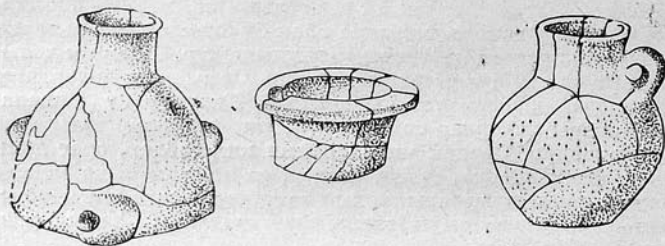
Мєскєнлєр вє онларын əтрафында топланмыш галығлар илк Тунч дєврүндє нєјвандарлығда хусуси ихтисаслашманын (гојунчулуғ, атчылығ, дєвєчилик) кєтдијини сүбүт єдир. Илк Тунч дєврүндє малдарлығла јанашы, эмєк алəтлєринин тєкмиллєшмєсилє єкинчилик дє сүр'єтлє инкишаф єтмєјє башлајыр.

1949-чу илдєн башлајарағ, Минкєчєвирдє Күр чајынын сол сакилиндє илк Тунч дєврүнє аид ири олчулу дєрд јашајыш бинасынын галығлары єјрєнилмишдир. Бу биналарын ұмуми узунлуғу 8 м-дєн 14 м-гєдєр, ени исє 4—8 м-дир. Узунсов, жарымгазма халында олан бу биналар саман гарышылы палчыгдан (мєһрєдєн) тикилмишдир. Онларын дєшє-мєсиндє чохлу очағ јєрлєри вардыр. Отағларын диварлары боју дирєк јєрлєри үзє чыхарылыб. Кєрүнүр бу биналарын таваны диварлар боју дүзүлмүш сүтунлар үзєриндє гурулмушдур. Орадан чилаланмыш кил габлар, орағ дишлєри, дєн дашлары, сүмүк бизлєр, єв нєјванларына мєхсус чохлу сүмүк галығлары, тахыл вє дикєр єрзағ мєһсулларынын сакланмасы үчүн тєсєррүфат гујулары тапылмышдыр.

Илк Тунч дєврүнүн єн кєниш єјрєнилмиш абидєлєриндєн бири дє I Күлтєпєнин II тєбєгєсидир. Бурадан 28 даирєви отагдан ибарəт 4—13 м диаметрли бина үзє чыхарылымышдыр. 8 м галынлыгында олан бу тєбєгєдє хусуси гурулуша малик очағ гуруғлары, кил габлар, даш вє сүмүк алəтлєр топланмышдыр. Даирєви биналарын бєјүк бир комплекси Бабадєрвиш јашајыш јєриндєн ашкар олунмушдур. Бинанын ұмуми сакєси 600 кв м-дєн чохдур. Бабадєрвиш јашајыш јєриндє тунч истєһсалы илє бағлы олан үч күрє галығы вє металишлємє эмєк алəтлєри тапылмышдыр. Бабадєрвишдє чубугдан нєрүлмүш вє үзєри суванмыш дивар галығына да тєсадүф олунмушдур.

Илк Тунч дєврүнє аид гəбир абидєлєри дє Минкєчєвир, Гутташен рајонунда, Варданлыда, Хачбулағда, Степанкєртдє, Кєнчє вє Ханлар зоналарында єјрєнилмишдир.

Минкєчєвирдє үзє чыхарылан садє торпағ гəбирлєрдє скелет бүкүлү вєзијјєтдє, мұхтəлиф истигамəтлєрдє дєфн

Кил габ нүмүнэлери

едилмишдир. Һәр гөбирдә, скелетин баш төрәфине бир кил габ гојулмушдур. Хачбулагда исә даш өртүклү курган типли гөбирләр вардыр. Курганларын алтында дәрджүнч гызылмыш, планлы вә күнчлери жарымовал дүзәлдилмиш гөбирләр јерләшир. Бу гөбирләрдә скелет архасы үстә, ојнаглардан бүкүлү формада, башы гәрбә доғрудур. Белә гөбирләрдә, бир гайда олараг, гара рәнкли күпә формалы, үч-гулл габлара даһа чох тәсадүф олуноур. Бурадан һәмчинин гызыл, күмүш вә тунчдан һазырланмыш бәзәк әшјалары да тапылмышдыр.

Мараглыдыр ки, Азәрбајчанын бир чох јерләриндә өлүнү дөфнетмә илә јанашы, өлү јандырма адәти дө олмушдур.

Нәһәјәт, төк гөбирләрлә јанашы, курганларда коллектив дөфи адәтине дә тәсадүф олуномушдур. Беләликлә, һәм јашајыш мөскөнләринин, һәм дә гөбир абидәләринин тәдгиги илк Тунч дөврүндә Азәрбајчанда әмәк әләтләринин тәкмилләшмәси просесини, ән гөдим тикинти техникасыны, әкинчилик вә малдарлыг тәсәррүфатларынын инкишаф сәвијәсини өјрәнмәјә әсас верир.

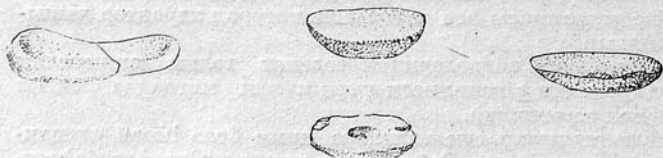
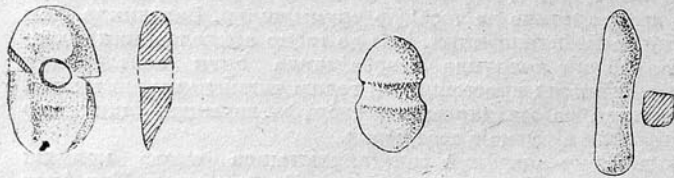
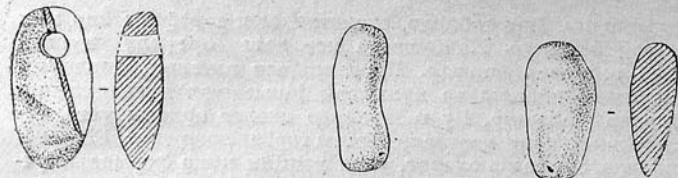
Илк Тунч дөврүнүн сәнәткарлығында әмәлә кәлмиш дөјишикликләр диггәти чөлб едир. Бу бахымдан, Күр-Араз мөдәнијјәтине аид кил габлар мараглыдыр.

Һәмин кил габлар әсәсән үзви маддәләр гарышығындан һазырланмышдыр. Әксәр һалда габларын үзәри пардахлаймышдыр. Белкә дә елә буна көрә Күр-Араз мөдәнијјәтинин характерик чөһәтләриндән бири гара, боз вә с. рәнждә чилаланмыш хусуси парылтылы кил габларын мөвчуд олмасыдыр. Күр-Араз мөдәнијјәтине мөхсус габларын бир һиссәсинин үзәри габарыг спиралвары, даирәви вә с. һөндәси мотивләрлә бөзәдилмишдир.

Илк Тунч дөврүндә кил мөмулаты олдугча мütәнәсиб формада һазырланмышдыр. Бу хусусијјәтләри нәзәрә ала-раг тәдгигатчылар белә бир гәнаәтә кәлмишләр ки, илк Тунч дөврүндә дулусчулуг бир сәнәт сәһәси кими ихтисаслашмышдыр. Визә елә кәлир ки, Тунч дөврүндә кил габларын һазырланмасы һеч дә һәмишә натурал характер дашы-мамышдыр.

Тунч дөврү абидәләринин тәдгиги гөдим әкинчилик мөдәнијјәтинин өјрәнилмәси үчүн күлли мигдарда фактик материал вермишдир.

Тәдгигатчылар сон вахтлара кими белә һесаб едирдиләр ки, үмумијјәтлә, Гафгазда, о чүмлөдән дә Азәрбајчан-

Даш эмәк алетләри

да илк Тунч дәврүндә әсасән тоха әкинчилји инкишаф етмишдир. Лакин Күлтәпә, Бабадәрвиш вә Гарғалар төпәси абидәләриндән топланмыш эмәк алетләри чүт әкинчилијинин мәһз бу дәврде чох кениш јајылдығыны сүбүт едир. Күр-Араз мәдәнијәтинин јајылма әразиси өјрәниләркән мә'лум олмушдур ки, артыг илк тунч дәврүндә әкинчилик үчүн јарарлы олан саһәләрин бөјүк әксәријәти ажры-ажры гәбиләләр тәрәфиндән мәскунлашдырылмышдыр. Әкинчиликдә буғда, арпа вә дары бечәрилмишдир. Әкинчи тајфалар һәр үч дәнли битки нөвүнү бир јердә өкмишләр.

Илк Тунч дәврүндә малдарлыг да тәсәррүфатын әсас саһәси кими формалашыр. Газынтылар заманы ашкар олунмуш инәк, гојун, донуз, ат сүмүкләри тәсәррүфатда һејвандарлығын мүнүм рол ојнадығыны кәстәрир. Малдарлығын әсас тәсәррүфат саһәси кими инкишаф етмәси е. ө. III минилликдә јајлаглардан кениш истифадә етмәјә имкан верди. Бу исә өлкәнин дағлыг јерләриндә мывәтгәти јашајыш мәскәнләринин мејдана кәлмәсинә сәбәб олду. Археоложи материаллар е. ө. III минилликдә малдарлыг тәсәррүфатында даварын даһа үстүн мөвгә тутдуғуну сүбүт едир.

Беләликлә, илк Тунч дәврүндә дағәтәји вә дүзәнликләр өкинчи тајфалар, дағ вә јајлаглар исә малдар тајфалар тәрәфиндән мәскунлашдырылмышдыр.

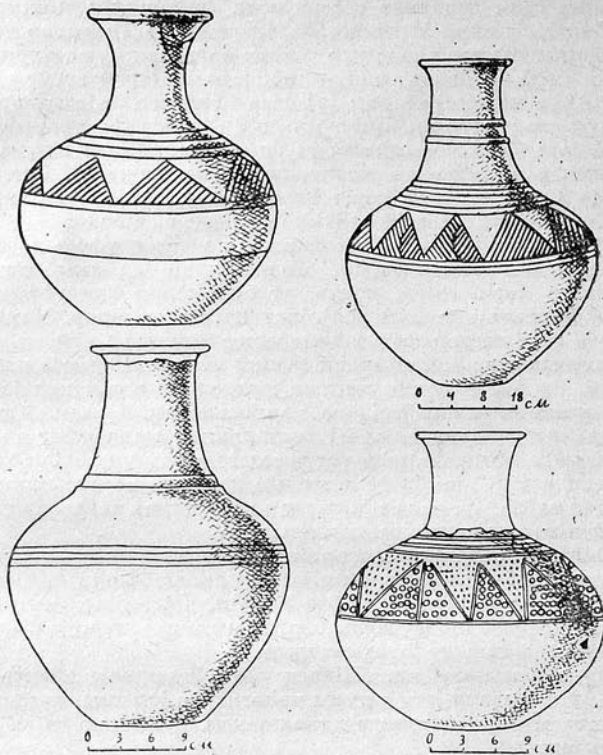
Әкинчилијин, малдарлығын, еләчә дә сәнәткарлығын инкишафы бүтөвлүкдә чәмијјәтин инкишафында бир сыра мүнүм дәјишикликләрә сәбәб олмуш, ажры-ажры ичтимаи группарын вә буна мувафиг олараг ичтимаи шүүрун формалашмасына шәраит јаратмышдыр.

Бу о демәкдир ки, Шәрғи Загафгазијаны бүрүмүш Күр-Араз мәдәнијәти үмуми чәһәтләрлә јанашы, инкишаф етдикчә мөјјән дәрәчәдә локаллашма просесинә дә мә'руз галмышдыр.

Е. ө. II минилликдән Тунч дәврүнүн јени мәрһәләси—Орта Тунч дәврү башланыр.

Орта Тунч дәврүндә истәр отураг өкинчиликлә мөшғул олан тајфаларын, истәрсә дә малдарларын игтисади вә ичтимаи һәјатында јени кејфијјәт дәјишикләри баш верир.

Артыг бу дәврден јарымкөчәри малдарлыг формалашыр. Исти јај ајларында дағлара көчән тајфалар, дағларын әлверишли јерләриндә даими дүшәркә үчүн мәскәнләр салырлар. Беләликлә, Орта Тунч дәврүндә дағлыг јерләрдә јашајыш мәскәнләри салынмасы кениш вүс'әт алмаға башлајыр.

Кил габ нүмүнөлөри

Экинчиликлө мөшгул олан тајфалар исө јенө эввөлки кими дағөтөји вө дүзөн зоналарда отураг һөјат кечирирлөр. Бу тајфалар арасында экинчилик даһа да төкмилләшир, сүн'и суварма шөбөкөси кенишлөнир.

Игтисади ирөлиләјиш ичтимаи мүнәсибөтлөрдө дөјишилик јарадыр. Ихтисаслашмыш төсөррүфат саһөлөри ажры-ажры тајфаларын арасында бөјүк мал-гара сүрүлөринин вө ја әрзаг еһтијатынын топланмасына, тајфаларарасы зиддиј-

јөтлөрин вө ја тоггушмаларын мејдана кәлмәсине сәбәб олду. Бу исө өзлүјүндө јени-јени силаһ нөвлөринин вө мүдафиә гурғуларынын јаранмасы илә нөтичөлөнди. Јашајыш јерлөринин бөјүк өксөријјөтинин өтрафында мүдафиә системләри јарадылмышдыр.

Орта Тунч дөврүнө аид ән јахшы өјрөнилмиш абидөлөр Нахчыван әразисиндөки I вө II Күлтөпөлөр, Шортөпө, Оғлан-гала, Ағдам рајону әразисиндөки Үзөрликтөпө абидөсидир. Бунунла белө, бу дөврө аид мөдәни төбөгөлөр Фүзули рајону әразисиндө Гаракөпөктөпөдө, Күнөштөпөдө, Хантөпөдө, Узунтөпөдө, Шомутөпөдө, Чөнуб-Шәрги Азәрбајҗанда Мишарҗај, Чөфөрханлы, Әликөмөктөпө, Гобустанда—Бөјүкдаш абидөлөриндө гејдө алынмышдыр.

Орта Тунч дөврү I Күлтөпәнин III лајында төмсил едилмишдир. Бурада чий кәрпичдөн һөрүлмүш дердкүнч формалы евлөрө мөхсус дивар галыглары, монохром вө полихром кил габлар, даш аләтлөр вө јалныз I өдөд тунч өшја тапылмышдыр.

Евлөрин дөшөмәси өввөлки дөврлөрдөн фәргли олараг дашдан олуб, бир-биринө ағ рөнкли, кәчө ошхар маддө илә бәркидилмишдир. Күлтөпәнин даш аләтлөри дөвөкөзү, туф, базалт чинсли дашлардан јүксөк зөвглө һазырланмышдыр. Бунлар өсасән ити ағызлы быҗаг шөкилли лөвһөләрдөн, дөн дашларындан, сүрткәчлөрдөн вө с. ибарөтдир.

I Күлтөпөдө Орта Тунч вө Сон Тунч дөврлөринө аид ики групп кил габлар әлдө едилмишдир. Бунлар бојалы вө садө кил габлардыр. Габлар чөшидлөринө көрө дө ики гисмө: мөтбөх вө сүфрө габларына бөлүнүрлөр.

II Күлтөпө Чөһриҗајла Нахчыван чајларынын бирләшдији јердө үч һектара јахын бир саһөни тутур. Бу чохтөбөгәли абидөнин Орта Тунч дөврүнө аид төбөгөсинин галынылығы 4 м-дөн чохдур. Бу е. ә. II минилликдө күлтөпөлилөрин һөјат вө мөишөтини өзүндө өкс етдирән 4 иншаат мөһләсиднөн ибарөтдир. Јашајыш јеринин өтрафына мүдафиә дивары чөкилмишдир. Мөдәни төбөгөдөн јашајыш евлөринин, төсөррүфат биналарынын, истөһсалат очагларынын галыглары илә јанашы күлли мигдарда бојалы кил габлар, дашдан, тунчдан вө сүмүкдөн һазырланмыш өмөк аләтлөри, бөзөклөр, силаһлар вө с. үзө чыхарылмышдыр.

Мүкәммөл тиакинти техникасына бөлөд олан II Күлтөпө сакинләри иншаат материалы кими чий кәрпичдөн, мөһрәдөн вө дашдан истифадө етмишлөр. Бурада инша едилмиш

мүдафиә истехкамы, жашаыш вә тәсәрруфат биналары жүк-сәк мәрһарлыг зөвгүнүн мәһсулу олуб, дөврүн иншаат иш-ләри һаггында кениш тәсәввур ярадыр. Мүрәккәб гурулуш-лу мүдафиә истехкамы дөрдкүнч бүрчләрлә даһа да мөһ-кәмләндирилмишдир.

II Күлтәпәдә һәм монохром, һәм дә полихром кил габ-лара тәсадүф олунур. Онлар формача олдуҗча мүхтәлиф-дирләр. Габларын нахышлары да зәнжиндир. Онларын үзә-риндә һәндәси бәзәкләрлә јанашы мүјјән мезмуну ифадә едән сүжетли нахышлар да вардыр.

Нахчыван әразисиндә икинчи Күлтәпә илә һәмдөвр олан даһа бир нечә абидә тәдгиг едилмишдир. Чохтәбәгәли Гызылвәнк вә Шаһтахты абидәләриндә дә Орта Тунч дөврү мөдәнијјәти өјрәнилмишдир.

Орта Тунч дөврүнүн мараглы абидәләриндән бири дә Ағдам шөһәри јахынлыгында тәдгиг едилмиш Үзәрликтәпә жашаыш јеридир.

Үзәрликтәпәдән топланмыш мадди-мөдәнијјәт галыгла-ры е. ә. XIX—XIV әсрләрдә јерли әһалинин жүксәк әкин-чилик вә малдарлыг мөдәнијјәтинә малик олдуғуну сүбүт едир. Бу абидә еллипс формасында олуб, һүндүрлүјү 8,5 м-дир.

1954-чү илдә бу абидә өјрәниләркән орадан 5-6 м галын-лыгында зәнкин мөдәни төбәгә ашкар олунмушдур. Үзәр-ликтәпәниң әтрафына мөһтәшәм гала дивары чөкилмиш-дир. Ени 2 м-дән чох олан бу дивар саман гарышыглы чиж кәришчдән тикилмишдир.

Абидәдән чохлу кил габ нүмунәләри, әмәк аләтләри, дөңли битки галыглары вә кил гадын фигуру ашкар олун-мушдур.

Үзәрликтәпәнин кил мө'мулаты ики група бөлүнүр. Биринчи група Гызылвәнк бојалы габларынын ошлары олан габлар дахилдир. Булар ачыг гырмызы рәнкдә олуб, үзәри гара боја илә һәндәси, нәбәти вә зооморф формада бәзәдилмишдир.

Үзәрликтәпәнин икинчи груп кил габлары гара рәнкдә биширилмиш, үзәри чилаланмыш вә хусуси нөгтәләрлә һәндәси формада бәзәдилмишдир.

Орта Тунч дөврү мөдәнијјәти Фүзули шөһәри јахынлы-гындакы Гаракәпәктәпә жашаыш јериндә дә өјрәнилмиш-дир. Бурада 3 м галынлыгында мөдәни төбәгә үзә чыхарыл-мышдыр. Бу төбәгәдә ири гаја парчалары, чај дашларындан инша едилмиш мөһтәшәм мүдафиә вә дижәр тикилилә-

рин галыглары ашкар едилмишдир. Дөрдбучаглы тикилилә-рин дөшәмәси сары киллә суванмышды.

Үзәрликтәпәдә олдуғу кими, Гаракәпәктәпәдә дә боз, гара рәнкли, штамплы нахышлы габларла јанашы, аз да олса монохром бојалы габлар тапылмышдыр. Бурадан, һәмчинин иј башлыглары, мунчуглар, даш аләтләр, килдән дүзәдилмиш кичик фигурлар вә с. ашкар едилмишдир.

Әлбәтте, тәсвир олунан абидәләр орта Тунч дөврүнә аид һеч дә јекәнә дејилдир. Бу дөврүн абидәләринә республика-нын бүтүн зоналарында тәсадүф олунмушдур. Дөврүн гә-бир абидәләри дә тәдгиг олунмушдур.

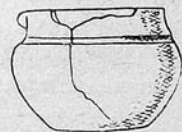
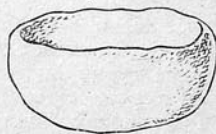
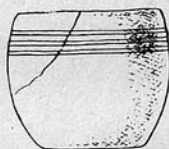
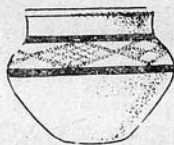
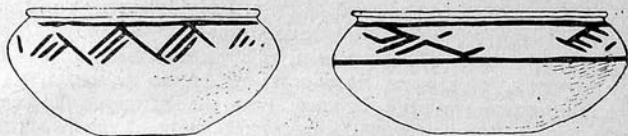
Орта Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләри әсасән Хачын-чај вадисиндә, Хачбулагда, Муғанда, Гуручај вә Көндәлән-чај вадисиндә, Гобустанда, Нахчыванда, Кәңчә-Газаз зона-сында вә дижәр әразиләрдә гејдә алынмыш вә гисмән тәд-гиг едилмишдир. Орта Тунч дөврү үчүн торпаг, даш гуту гәбир абидәләри вә курганлар сәчијјәвидир.

Курганлар торпаг вә дашдан төкүлүмүшдур. Курганалты гәбирләр әсасән дөрдкүнч планда олуб, дөфи бүкүлү вәзи-јәтдә едилмишдир.

Орта Тунч дөврүндә Азәрбајчан әһалисиниң игтисади. ичтимаи һөјәтиндә вә мө'нәви мөдәнијјәтиндә чидди дөји-шикликләр баш вермишдир. һәр шејдән өввәл, бу дөвр бә-шәр тарихиндә ики бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн јаран-масы, јө'ни малдарлыгын әкинчиликдән вә сәнәткарлыгын һәмин тәсәрруфат саһәләриндән ајрылмасы илә характери-зә едилди. Бу процес орта Тунч дөврүндә мәһсулдар гүввә-ләрин сүр'әтли инкишафынын нәтичәсиндә олмушдур.

Малдарлыгын әкинчиликдән ајрылмасы һәр ики саһәдә хусуси ихтисаслашмаја, тәсәрруфатда тәкмилләшмәјә вә бунунла бағлы јени адәт вә ән'әнәләрин јаранмасына сәбәб олду.

Ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы, тәкмилләшмиш тәсәрруфат саһәләрини тө'мин етмәк үчүн метал е'малынын сүр'әтли инкишафыны, ибтидаи ичма гурулушунун парча-ланмасы процесини сүр'әтләндирди, хусуси мүлкијјәтчилик мејлләрини күчләндирди. Орта Тунч дөврү жашаыш јер-ләринин бир-биринә јахын бир нечә төпәләрдә салынмасы онларын бир патриархал аиләјә мәнсуб олдуғуну көстәрир. Гапалы һөјәт сүрән вә натурал тәсәрруфатда чалышан па-триархал аиләләрдә ваһид дини көрүшләр вә бундан ирәли кәлән адәт вә ән'әнәләр формалашмышдыр. Бу исә сонра-лар өз адәт-ән'әнәси, мадди-мөдәнијјәт хусусијјәтләри бахы-

0 3 6 9

Тунч дәврүнә аид кил габ нүмүнәләри

мындан әсаслы сурәтдә фәргләнән мұхтәлиф гоншу мәдәнијәтләрин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Орта Тунч дәврү Азәрбајчанын јашајыш јерләриндән, гәбир абидәләриндән топланмыш мадди-мәдәнијәт галыглары өлкәнин тәсәррүфат һәјатында чидди дәјишикликләр олдуғуну сүбүт едир.

Үмумијәтлә, Орта Тунч дәврүндә тәсәррүфатын әсас сәһәләри әкинчиликдән, малдарлыгдан, дағ мө'дән ишиндән вә сәнәткарлыгдан ибарәт олмушдур. Әкинчиликдә сүн'и суварма системләриндән кениш истифадә едилмишдир. Нахчыван әразисиндә Фәрһад архы, Галачыг архы вә с. өз дәврүнүн ән мүрәккәб каналлары иди. Бу һөв ирригасија системләри Нахчыванчај, Арпачај, Киланчај һөвзәләриндә вә Гарабағлар кәнди әразисиндә изләнмишдир. Орта Тунч дәврү абидәләриндән гәдим әкинчилик әләтләри, о чүмлөдән дән дашлары, вәлләр, даш тохалар, дөвәкөзү вә чахмаг дашларындан ораг дишләри вә чохла дәнли битки галыглары топланмышдыр. Азәрбајчанда чүт әкинчилији үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Газынтылар заманы араба тәкәри моделләри, ат, өкүз, тәсвирли әшјалар үзә чыхмышдыр. Алимләр бу фикирдәдирләр ки, әввәлки дәврләрдән фәргли олараг, Орта Тунч дәврүндә мөһсул топланышында тунч әләтләрдән дә истифадә олунмушдур. Тахылын дөјүлмәсиндә өкүз вә ја ат гошулмуш тахта вә даш вәлләрдән кениш истифадә едилмишдир. Топланмыш тахыл еһтијат кими евләрдә, тәсәррүфат гујуларында сахланылмышдыр.

Археоложи газынтылар заманы сүбүт едилмишдир ки, е. ә. II минилликдә үзүмчүлүк дә кениш инкишаф етмишдир. Ағдам шәһәри јахынлығындакы Үзәрликтәпәдән чохла үзүм чөрдәји вә Нахчыван абидәләриндән исә үзүмзән дашлар тапылмышдыр.

Е. ә. II минилликдә Азәрбајчанда малдарлығын јарым-көчәри формасы үстүнлүк тәшкил етмишдир.

Азәрбајчанын Сон Тунч дәврү үчүн Хочалы-Кәдәбәј, Нахчыван вә Талыш—Муған археоложи мәдәнијәтләри сәчијәвидир. Бу мәдәнијәтләри ајры-ајрылыгда изаһ етмәздән, е. ә. II миниллијин сону вә I миниллијин әввәлләриндән јә'ни тунчун сону вә дәмир дәврүнүн әввәлләриндә үмуми Азәрбајчан үчүн характерик олан бә'зи проблемләр үзәриндә дајанмағы лазым билирик.

Бу дәврдә Азәрбајчанда мұдафиә галалы вә һасарсыз даими јашајыш мәскәнләри Ковурғала, Сарытәпә, Гаратәпә,

Ханлар-I, Мәнкәчевир-I, Бабадәрвиш-IV вә с. илә јанашы мөвсүмлүк јурд јерләри дә јаранмышдыр. Јашајыш евләри јарымгазма вә јерүстү олмушдур. Ханлар вә Минкәчевир-дә ашқара чыхарылмыш гәдим јарымгазмалар дәрджнч планда олуб, әсасән јонулмамыш дашлардан, надир һалларда исә үзәри киллә суванмыш гамышдан тикилмишдир. Чох вахт дивар бөјү дирәк јерләринин изи галмышдыр. Отагларын таванында ишығын дүшмәси вә түстүнүн чыхмасы үчүн хусуси бачалар дүзәлдилмишдир. Әксәр отагларын ортасында диварлары киллә суванмыш даирәви очаг јерләри тапылмышдыр.

Отагларын киллә суванмыш дөшәмәсиндә ири күпләр басдырылмыш, јахуд да гәсәрүфат гујулары газылмышдыр. Газах рајону әразисиндә тәдгиг едилмиш Сарытәпә вә Бабадәрвиш—IV јашајыш јерләриндән мүрәккәб гурулушлу јерүстү биналар үзә чыхарылмышдыр.

Дүзбучаглы планда олан бу биналар аракәсмә диварла ики һиссәј бөлүнмүшдүр. Нисбәтән бөјүк һиссә јашајыш үчүн, кичик һиссә исә мөтбәх вә ја анбардан өгрү нәзәрдә тутулмушдур.

Сон Тунч дөврү истәһкам абидәләри сиклоп⁷ тикилиләри ады илә мөшһурдур. Бу абидәләрә тәкчә Азәрбајчанда дејил, Ермәнистанда, Күрчүстан вә Шимали Гафгазын бә'зи јерләриндә, Иранда вә Түркиядә дә тәсадүф олунмушдур.

Азәрбајчан әразисиндә сиклоп тикилиләри әсасән Кичик Гафгаз рајонунда ашқар едилмишдир. Сал гаја дашларыннан бәркидичи мөһлулсуз һөрүлән бу тикилиләр чүрбәчүр өлчүдәдир. Диварларын һүндүрлүјү 3 м-ә чатыр. Јерли әһали арасында «галача», «һөрүк даш», «һасар», «сәнкәр», «дузлаг» вә с. адланан бу абидәләрин нә мөгсәдлә тикилмәси һагда мүхтәлиф фикирләр вар.

Алимләрин бир групу онлары јарымкөчәри малдарлыгын мүвәггәти јурд јери, башгалары мүдафиә истәһкамы, бә'зиләри дини ибадәткәһ, бир групу исә садәчә јашајыш мөскәни һесаб едирләр.

Һәмин абидәләрин билаваситә дағлыг јерләрдә, әксәриј-јәтинин исә көч јолларынын кәнарында јерләшмәси, онларын јарымкөчәри малдарлар үчүн јурд ролуну ојнамасы барәдә мүлаһизәләрә һагг газандырыр. Сиклоп тикилиләрин-

⁷ Сиклоп—јунанчадан (κυκ λορρ —төпәкөз демәкдир). Гәдим Јунан әсатирләриндә алынн ортасында көзү олан нәһәнк варлыглары дејилир. Ири, бөјүк мәнәсында ишләнир.

дә мөдәни төбәгәнин олмасы факты да бу фикрә әсас верир.

Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнүн гәбир абидәләри нисбәтән кениш тәдгиг едилмишдир. Зәңкин аваданлыға, мүхтәлиф тикинти формаларына малик гәбир абидәләри дөврүн ичтимаи төбәгәләшмә просесини, онун мө'нәви аләмини вә итгисадијјатыны өјрәнмәк үчүн чох мүһүм мәнбәләрдир. Бу дөврүн дәфн абидәләри мүхтәлиф формалы вә өлчүлү курганлар, даш гутулар вә һәмчинин кромлехли⁸ даш гутулар вә садә торпаг гәбирләрдир.

Азәрбајчан әразисиндә торпагдан, дашдан, һәмчинин бунларын гарышығындан төкүлмүш курганлара тәсадүф олунмушдур. Курган алтында гәбирләр ја торпагда газылмыш, ја ири дашлардан вә јахуд да ағач тирләрдән дүзәлдилмишдир.

Курганларда коллектив вә төк дәфн адәтинә тәсадүф едилмишдир. Азәрбајчанын дағ вә дағәтәји рајонларында кениш јайылмыш даш гуту гәбирләри әксәр һалларда курганларла һәмјашыддыр. Адәтән, торпагда газылан бу гәбирләрин јанлары вә үстү сал дашларла өртүлүрмүш. Гәбирләрин дөшәмәсинә бә'зән хырда дашлар дүзүлмүшдүр.

Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүндә Азәрбајчанын дүзән рајонларында садә торпаг гәбирләри даһа кениш јайылмышдыр. Тикинти материалы нәзәрә алынмаса, бу гәбирләрдә дә дәфн адәти дәјишилмәмшидир.

Сон Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләринин бир гисминин әтрафы кромлехләрлә әһатәләнмишдир. Белә гәбир абидәләри Нахчыванда, Гарабағда, Абшеронда, Гобустанда вә Талыш зонасында вардыр. Шаһтахты јахынлыгында тәдгиг олунмуш даш гутулардан бириниң кромлехинин диаметри 7,7 м-дир, камерасынын узунлуғу исә 4,3 м-дир. Гәбирдән 30 кил габ, ат скелети вә бөзәк әшјасы тапылмышдыр.

Гәбир типләринин дөрдүндә дә бир сыра үмуми мөһәтләр мүөјјәнләшдирилмишдир. Скелетләрин һамысы бүкүлү вәзијјәтдә, сағ вә ја сол бөјрү вә јахуд архасы үстәдир. Бә'зи гәбирләрдә отурулдулмуш, јахуд башлары, бөдәнләри вә ајағлары парчаланмыш һалда (мүхтәлиф истигамәтләрдә) дәфн едилмишдир. Өлүләри јандырыб дәфн етмәк адәтинә дә тәсадүф олунур.

⁸ Кромлех—бретон дилиндә кром—даирә, лех—даш демәкдир. Неолит вә әсасән Тунч дөврләринә аид дик басдырылмагла консентрик даирә јарадылан узун даш дүзүмү.

Саде торпаг гәбирләрдин бир группунда бага чанагы тапылмышдыр. Мартуни рајонун Амарас-Агоглан мөбәди јанында гәбирләрдин биринин чәнуб күнчүндә бага үчүн хусуси аракәсмә дүзәлдилмишдир.

Һаггында бәһс етдијимиз гәбир абидәләри олдугча зәнкин аваданлыга маликдир.

Сон Тунч вә илк Дәмир дөврү археоложи абидәләринин бөјүк бир группу елми әдәбијјатда Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти ады илә мөшһурдур. Көнчә-Гарабаг вә ја мәркәзи Загафгазија мәдәнијјәти кими дә адланап бу абидәләр комплексинә мараг һәлә XIX әсрдә башланмышдыр.

Хочалы-Кәдәбәј археоложи мәдәнијјәтинин һасарсыз, әтрафы мүдафиә сәдди илә мөһкәмләндирилмиш, јашајыш јерләри, истәһсалат очаглары, курган, даш гуту вә торпаг гәбирләрдән ибарәт бөјүк абидәләр комплекси тәдгиг едилмишдир.

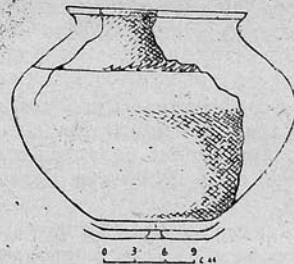
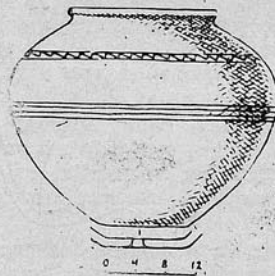
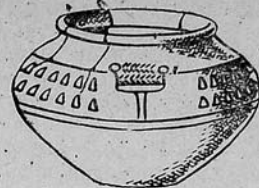
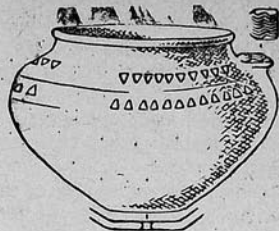
Бу мәдәнијјәтә аид гәбир абидәләриндә ән кениш јајылмыш дөфн әдәти өлүнүн әсәсән, бүкүлү, узадылмыш вә ја отурдулмыш һалда дөфн олунмасыдыр. Өлүнү јандырма вә ја парчалајыб дөфн етмә әдәти тәк-тәк гәбирләрдә тәсадүф олунур.

Истәр гәбир, истәр сә дә јашајыш јерләриндән тапылмыш мадди-мәдәнијјәт галыглары Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти сакинләринин характерик әмәк әләтләринин, мәишәт әшјаларынын, тәсәррүфат һәјатының вә идеолокијасынын бәзи хусусијјәтләрини ајдынлашдырмаға имкан верир.

Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти үчүн характерик тунч әшјалара јасты балталар, кениш даирәви кәсәрли тәбәрзин балталар, хәнчәрләр, енлиағыз ғылынчлар, јарпагвары низәләр, Загафгазија типли ох учлары, кәмәрләр, баш бәзәкләри, мүхтәлиф формалы голбаглар, дүјмәләр вә дијәр әшјалар дахилдир. Бу абидәләрдән мисдән һазырланмыш газан вә сәрничләр дә тапылмышдыр. Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәтинин сон мәрһәләсиндә назик низә учлуглары, кичик өлчүлү бычаг, хәнчәр вә с. силаһ нөвләри кениш јајылмаға башлајыр.

Абидәләрдән сүмүк әшјалар да ашкар олунмушдур. Сүмүкләрдән әсәсән силаһларын дестәләриндә истифадә етмишләр.

Хочалы-Кәдәбәј абидәләринин ән зәнкин материалы кил мөмулатыдыр. Бу мәдәнијјәтә аид габлар әсәсән гара вә түнд боз рәнкдә олуп, нарын килдән һазырланмыш, бир гисми дулус чархында формалашдырылмышдыр. Гара рәнк-

Тунч дөврүнә аид кил габ нүмүнәләри

ли габларын эксэријјетинин үзэри чызма үсулу илэ һөндөси мотивлөрдө бээдилмишдир. Чызма нахышлар бө'зөн хүсуси ағ маддэ илэ инкрустасија едилмишдир. Габларын бөјүк эксэријјетинин үзэри чилаланмышдыр. Инкрустасија олунмуш габларын бир гисминин үзэриндэ зооморф, бө'зи-лэриндэ астрал төсөвүрлөрлө бағлы, даһа башгаларында исэ ов вэ ја дикэр символик сәһнөлөр төсвир олунмушдыр.

Хочалы-Көдөбөј мөдэнијјетинэ мөхсус габлар эсасэн габарыг көвдөли күплөрдөн, дарбоғаз төкгулллардан, неһрөлөрдөн, чам формалы габлардан вэ с. ибарэтдир. Габларын бир гисминин чијниндэ көбөлөквари чыхыг вардыр. Бу дөврө сөнөткарлыг бахымындан эәиф ишлөнмиш олса да, дашдан кузэ, ваза, енлиағыз вэ гапағлы габлар һазырланмышдыр.

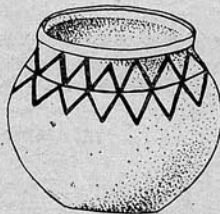
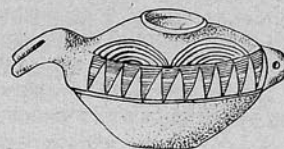
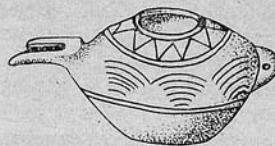
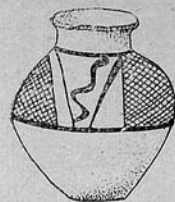
Төдгигатчылар Хочалы-Көдөбөј мөдэнијјетинин үч инкишаф мәрһөлэси кечдијини мүэјјөн етмишлөр. Илк мәрһөлэ е. э. XIII—XI, икинчи XI—IX, сон мәрһөлэ IX, VII эсрлөрө аид едилир.

Абидэлэрин комплекс шөкилдэ өјрәнилмәси төдгигатчылара бир сыра үмуи нәтичөлөр сөйлөмөјө имкан вермишдир. Мә'лум олмушдур ки, Хочалы-Көдөбөј сакинлэринин эн сых јашајыш јери дағлыг вэ дағөтөји зоналардыр. Әһали әкинчилик вэ малдарлыгла мөшғул олмушдур. Археоложи материаллар төсәррүфатда гарамала нисбөтөн даварын даһа чох бечөрилдијини көстөрир. Бу дөврө һөмчинин јени метал филиз јатағлары мөнимсөнилир.

Нәһајәт, Хочалы-Көдөбөј мөдэнијјәти саһиблэринин эн бөјүк техники төрөггиси кил габ истөһсалында дулус чархындан кениш истифадэ етмөлэридир. Бу дөврө сөнөткарлығын бир чох саһөлэри, хүсуси илэ бөзөк әшјалары истөһсалы да јүксөк сөвијјэдэ инкишаф етмишдир.

Азәрбајчанын сон Тунч вэ илк Дөмир дөврү археоложи абидөлөр комплексинин бөјүк бир групу Бојалы габлар археоложи мөдэнијјетинэ аиддир. Бу мөдэнијјет елми әдәбијјатда Нахчыван археоложи мөдэнијјәти адландырылыр.

Јахын вэ Орта Шөргин бир чох өлкөлэриндэ кениш јайылмыш бојалы габлар мөдэнијјәти һөмин дөврүн әкинчилик, малдарлыг төсәррүфатлары, сөнөткарлыг саһөлэрини, ејни заманда дөврүн адәт вэ ән'әнэлэрини, дини идеолокијасыны өјрөнмөк бахымындан өһөмијјәтлидир. Бу мөдэнијјәтө аид абидөлөр гоншу өлкөлөр арасында мөвчуд олмуш игтисади вэ мөдәни өләгәлэри өјрөнмөјө көмөк едир.

Бојалы кил габ нүмунөлэри

Төссүфлө гөйд етмөлижик ки, бу мөдөнијјетин јашајыш јерлөри аз өјрөнилмишдир.

Загафгазија өразисиндө, о чүмлөдөн Азербайчанда бојалы габлар мөдөнијјетинө аид абидөлөрин варлығы илк дөфө кечөн өсрин 90-чы иллөриндө мөлум олмушдур. Сонраки иллөрдө Азербайчанда, Ермөнистанда вө Јүрчүстанда һөмин мөдөнијјетө аид бир сыра јени абидөлөр тапылмыш, онларын бир чохунда археоложи төдгигат ишлөри апарылмышдыр.

Бојалы габлар мөдөнијјетинин нүмүнөлөри Азербайчанда илк дөфө Нахчыван өразисиндө ашкар едилмишдир. 1895-чи илдө Нахчыван шөһөриндөн 18 км аралы, Төзөкөндөн 3 км чөнубда, Араз чајынын сол саһилиндө, Гызылвөнк јакынлығында торпаг ишлөри көрүлөркөн бир нечө даш гуту гөбир дағылмыш, гөбирлөрдөн садө вө бојалы габлар, гызылдан бөзөк шејлөри, тунч силаһлар, бөзөклөр вө дикөр мөдөнијјет галыглары тапылмышдыр.

1904-чү илдө Гызылвөнк јакынлығында јенө дө бир нечө даш гуту гөбир ачылмышдыр.

Азербайчанда бојалы габлар мөдөнијјетинин нисбөтөн кениш төдгиги јалныз Совет һакимийјети дөврүндө мүмкүн олмушдур. 1926-чы илин сентјабрында Гызылвөнкдө газынты ишлөри апарылмышдыр. 1934-чү илдө исе индики Илич рајонундакы Шортөпө абидөси јакынлығындан чохлу бојалы габ тапылмышдыр. Азербайчанын көркөмли археологу Ә. К. Әлөкбөрөв һөмин тапынтыларла таныш олдугдан сонра 1936-чы илдө Шаһтахты, Жовургала, Шортөпө вө Оғлангалада төдгигат ишлөри апармыш, һөмин абидөлөрдөн өмөк алетлөри, чүрбөчүр габлар, силаһлар, бөзөк эшјалары өлдө етмишлөр.

60-чы иллөрдөн башлајараг II Күлтөпөдө (Нахчыван јакынлығында), һөминин Кичик Гафгазын чөнуб-гөрб өтөк-лөрини өһатө едөн Гуручај вө Көндөлөнчај һөвзөсиндө апарылмыш төдгигат ишлөри бојалы габлар мөдөнијјетини сөчијјөлдирмөк үчүн зөнкин материаллар вермишдир. Гаракөпөктөпөдөн бојалы габларын гырыглары өлдө едилмишдир. Бу мөдөнијјетө, өтрафы гала дивары илө мөһкөмлөндирилмиш шөһөр типли јашајыш јерлөри, мудафиө-тикintisи олмајан мөскөнлөр вө сиклоп типли истөһкамлар дахилдир. өтрафы мөһкөмлөндирилмиш јашајыш мөскөн-лөри арасында нисбөтөн чох өјрөнилөн абидө II Күлтөпө-дир. Бу абидөнүн III төбөгөсиндөн дөрдбучаглы бина галыг-

лары үзө чыхарылмышдыр. өсасөн чий көрпичдөн тикилмиш биналарын дөшөмөлөри торпаг вө ја дашдандыр.

Нахчыван, Көнчө—Газах, Мил—Гарабаг вө с. зоналарда бојалы габлар мөдөнијјетинө аид јашајыш мөскөнлөриндөн бөјүк бир группунун өтрафына хүсуси дивар чөкилмишдир. Бу диварлар бө'зөн чај дашындан, бө'зөн исе чий көрпичдөн һөрүлмүшдүр.

Төдгигатчылар Азербайчан өразисиндө бојалы габларын Орта Тунч дөврүндөн башлајараг Илк Дөмир дөврүнөдөк дөрд инкишаф мөһөлөси кечирдијини гөйд едирлөр.

Биринчи мөһөлө үчүн һөндөси мотивдө, инсан, һөјван вө гуш төсвирлөри илө чох сөлигөли нахышланмыш монохром бојалы габлар сөчијјөвидир. Бу мөһөлө е. ө. XX—XVII өсрлөри өһатө етмишдир.

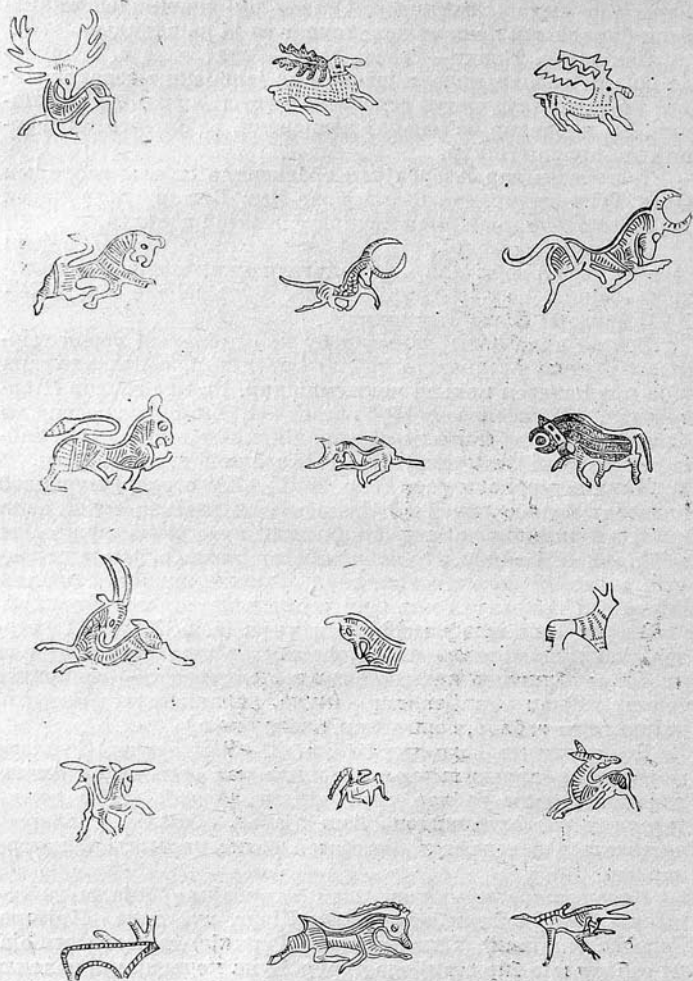
өсасөн өлдө һазырланмыш бу нөв габларын үзөри гырмызы рөнкли астарла (ангобла) өртүлмүш, сонра исе гара боја илө һөндөси нахыш чөкилмишдир. Бу нөв габлар Шортөпөдөн, I Күлтөпөдөн, II Күлтөпөдөн, Үзөрликтөпөдөн вө башга јерлөрдөн тапылмышдыр. Биринчи мөһөлөнүн габлары өсасөн күзөлөрдөн, чам вө касалардан ибарөтдир.

Икинчи мөһөлө үчүн (е. ө. XVII—XV өсрлөр) мүрөккөб һөндөси мотивдө, инсан, һөјван вө гуш рөсмлөри илө даһа инчө бөзөдилмиш полихром нахышлы кузө вө чам формалы габлар сөчијјөвидир. Кузөлөр габарыг көвдөјө, јасты отурачага вө назик богаза маликдир. Гызылвөнкдөн тапылан бир габын үзөриндө гоша рөгс сөһнөси төсвир олунмушдур.

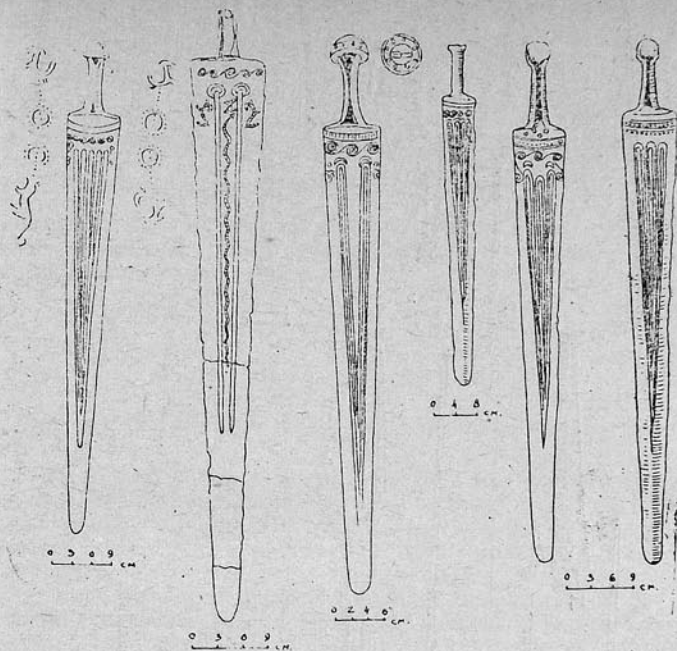
Үчүнчү инкишаф мөһөлөси үчүн (е. ө. XIV—XI өср-лөр) һөндөси мотивдө инсан, һөјван вө гуш рөсмлөри илө нисбөтөн сөлигөсиз нахышланмыш полихром вө монохром бојалы габлар сөчијјөвидир (күпө, еллипсвары чамлар, чајниквары габлар, бошгаблар, вазлар вө с.)

Дөрдүнчү мөһөлө үчүн (е. ө. X—VIII өсрлөр) һөндөси мотивдө вө јалныз гырмызы рөнклө чох сөлигөсиз нахышланмыш бојалы габлар сөчијјөвидир. Азербайчанда дөмир дөврүнүн эввөлөриндөн башлајараг, бојалы габларын истөһсалында төнөззүл, (нисбөтөн бөсит нахышлар) нөзөрө чарпыр.

Көзөл сөнөт нүмүнөси олан Азербайчан бојалы габларын бөјүк өксөријјети Јакын Шөрг, хүсусилө Көјтөпө, Төпөсиалк (Иран), Төпөһисардан (Түркијө) тапылмыш бојалы габлар илө бир сөвијјөдө дурур. Буна көрөдир ки, вахтилә академик И. И. Мешшанинов Гызылвөнк бојалы габларыны мөшһур Елам габлары илө мугајисө етмишдир.

Көмөрлөр үзәриндә тәсвирләр

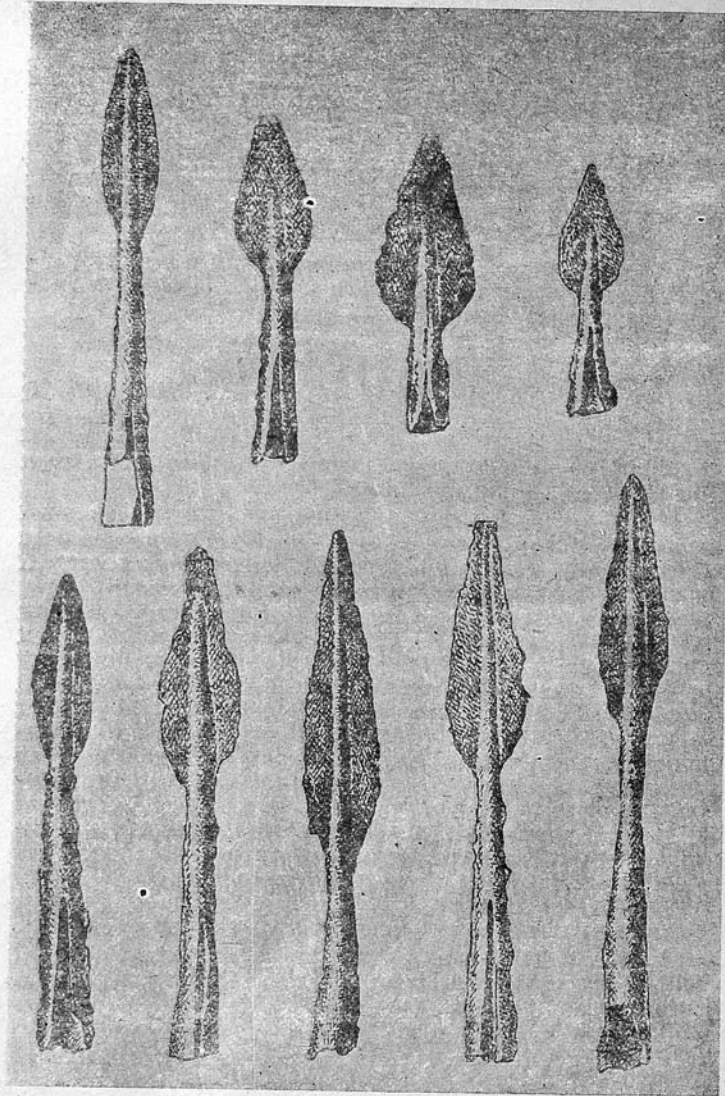
Тунч хәнчәрләр

Габларын үзәриндәки тәсвирләр гәдим инсанларын дини көрүшләрә вә тәсәррүфат һәјәтә илә бағлыдыр. Гызыл-вәнк, Шаһтахты, II Күлтәпә, Нәһәчир бојалы габлары үзәриндәки тәсвирләр гәдим малдарлыг вә овчулугла әләгә-дар ичра едилән дини ајинләрә һәср олуиmuşдур.

Е. ә. II миниллијин сонуна вә I миниллијин әввәлләринә аид абидәләрин өјрәнилмәси, һәмин дөврдә зәркәрлик сәнәтинин дә јүксәк инкишаф етдијини кәстәрир.

Үзәриндә гәдим инсанын инамлары, дини көрүшләрә, илә бағлы тәсвирләр олан нәфис көмөрләр буна сүбүтдур.

Үмумијјәтлә, Тунч дөврү мәнсулдар гүввәләрин сүр'әт-ли инкишафы вә истәһсал мүнәсибәтләринин чидди кәскин-

Низе учлуглары.

силаһ үчүн жарамырды. Буна көрә дә жалныз онун истехсал технолокијасы тәкмилләшәндән, полад алынандан сонра силаһ истехсалы кенишләнди.

Полад, күрәдә гызармыш дөмирин сојуг су илә арамсыз сојудулмасы нәтичәсиндә әлдә едилирди.

Бүтүн бу јениликләр ичтимаи әмәк бөлјүсүнүн даһа да дәринләшмәси илә нәтичәләнди: сөнәткарлыг әкинчиликдән айрылды. Бу исе мәнсулдар гүвәләрин даһа сүр'әтли инкишафыны доғурду вә ичтимаи-игтисади мүнәсибәтләрин јени формаларынын јаранмасыны тә'мин етди. Е. ә. I миниллијин әввәлләриндә Урарту дөвләти тәшәккүл тапыр. һәмин миниллијин IV әсриндән сонра Загафгазијадә мүстәғил вә ја јарыммүстәғил дөвләтләр јараныр (Кичик Ермәнистан, Софен Арарат чарлыгы, Колихидә вә Иберија, Атропатена вә Албанија). Е. ә. VII әсрдән башлајараг бу әразидән скифләр кечир вә онлар јерли мәдәнијәтдә өз изләрини гојурлар.

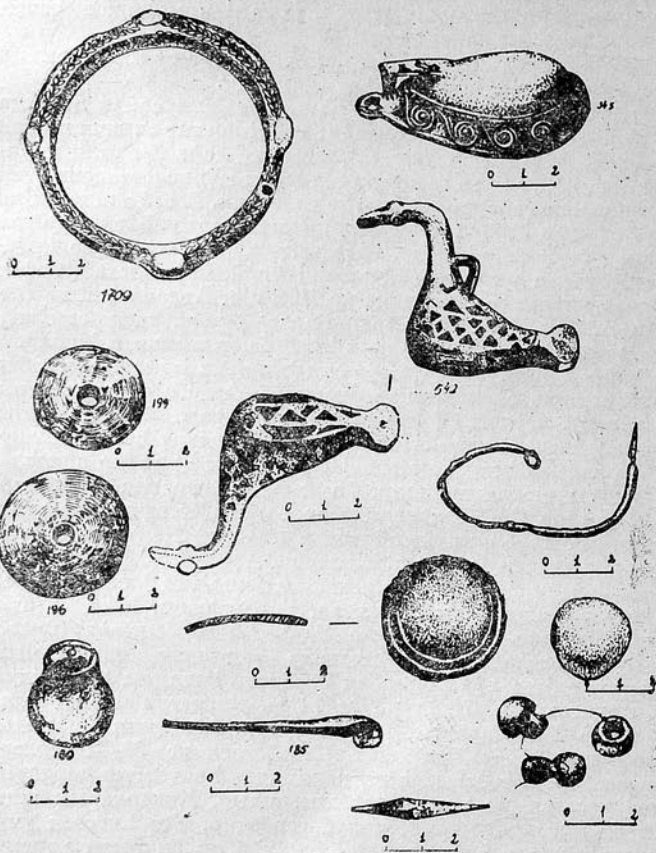
Бу һадисәләр һәмин дөврә аид јашајыш јерләриндә, гәбир абидәләриндә өз әксини тапмышдыр. Азәрбајҗан әразисиндә е. ә. IX әсрдән IV әсрәдәк, јә'ни бурадә илк дөвләтин формалашмасынадәк олан дөвр Дөмир дөврү һесаб едилир.

Бу дөврүн һәм јашајыш јерләри, һәм дә гәбир абидәләри јахшы әјрәнилмишдир. Газахда, Абшеронда, Гобустанда, Шамхор СЕС әразисиндә вә башга јерләрдә сон вахтларда ашкар олунмуш абидәләр классик Дөмир дөврүнү сәчијјәләндириән јахшы абидәләрдир.

Лакин бу дөврүн ән мөһтәшәм јашајыш јерләри Газах рајону әразисиндәки Сарытәпә, Бабадәрвиш, Мил дүзүндәки Гаратәпә, Чәлилабадда Узунтәпә вә башгаларыдыр.

Бу бахымдан, 50-чи илләрдә тәдгигинә башланмыш Жданов рајону әразисиндәки Гаратәпә јашајыш јери олдуҗа марағлыдыр. Һүндүрлүјү 14 м, диаметри 4,5 м олан бу абидә 2 һектара јахын саһә тутур. Абидәнин ашағыдан I тәбәгәси VII—VI әсрләри, II тәбәгәси исе V—I әсрләри әһатә едир. II тәбәгәдән чиј кәрпичдән һөрүлмүш дөрдкүнч бина галығлары үзә чыхарылмышдыр. Диварларын истигамәти шимал-шәргдән, чәнуб гәрбәдир. Үст һиссәси учуб төкүлмүш, алт һиссәси исе 36x36x14 см бичимли кәрпичдән һөрүлмүш бинанын шимал-гәрб диварынын дибиндә очаг јери ашкар олунмушдур.

Очағын әтрафында килдән һазырланмыш галын мангал гырығлары вар иди. II тәбәгәдән хејли дән дашлары (әсәсән гаығвары формада) дестә, дөвәкөзү гырығлары илә мәишәттә ишләдилән кил габлар, ири вә хырда күпләр,

Сон тунч və илк дөмир дөврүнə аид бəзək əшјалары və əмək алетлери.

чам və касалар, бошгаблар və неһрелер тапылмышдыр. Бу габларын əксеријјети гара və боз рəнkdəдир. Бир һиссəsi чилаланмыш və үзери нахышланмыш, бə'зиси ғырмызы və ачыг чəһрајыдыр.

II төбөгэдөн үзəриндə јапма гојун башы бəзəkли габлар да тапылмышдыр. Гојунун кəллəsi бујнузлары ичери гатланмыш гармаг və јахуд спирал формасында тəсвир едилмишдир. Һејванын кəзлєрини кичик кўл дўјмелер əвəз едир. Кəллə кил габын лўлєсинə јапышдырылмышдыр. Гаратəпедөн килдөн һазырланмыш 10-дан артыг гојун və 2 инək кəллəsi тапылмышдыр. Очаг јерлєриндөн, гујулардан və кўл лажларындан чохлу мигдарда Һејван сўмўклєри чыхмышдыр. Бунларын əксеријјети гојун və кечи сўмўклєридир.

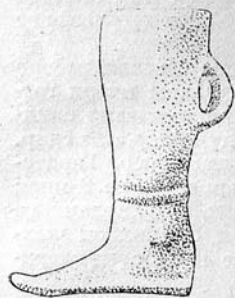
Гаратəпедөн тапылан Һејван сўмўклєри, гојун кəллəsi və неһрелер Мил дўзўндə антик дөврдə малдарлыгын јўксək инкишафыны кестерир. Газынтынын статиграфијасы və орадан тапылан материалларын хўсусијјети II төбөгəнин е. ə. V—I əсрлєрə аид олдуғуну сөјлэмəјə əсас верир.

Гаратəпəнин ən гəдим төбөгəсиндөн чиј кəрпичдөн тикилмиш бина галыгы, очаг јерлєри, тохучулуг алетлєри, дөн дашы və с. ашкар олунмушдур. Гаратəпə јени ерадөн əввəl I миниллијə аид олан чох гијметли абидедир.

Гаратəпедə ачылан бина галыгларынын өјрəнилмəsi кестерир ки, чохмэнзилли бу тикинти узун мүддэт истифадə олунмуш və мўэјјөн вахтларда бəрпа едилмишдир. Отагларын чохлуғу тикинтинин зəнжил гəбилə башчысына мəхсус олдуғуну кестерир. Газынты заманы тапылан материалларын өјрəнилмəsi кестерир ки, е. ə. I минилликдə Мил дўзўнўн əһалиси, малдарлыгга јанашы əкинчиликлə дə мəшғул олмушдур. Лакин əһалинин игтисадијјатында əсас јери малдарлыг тутмушдур.

Мил дўзўндə Гаратəпə абидəsi илə һəмдөвр олан, ејни заманда Гаратəпедөн фəрглənмəјөн хејли абиделер гејдə алынмыш, лакин Һелəлик онларда əсаслы тедгигат ишлєри апарылмамышдыр.

Азэрбајчанын гəрб зонасындакы дөмир дөврүнə аид ən мөһтəшəm абиделєриндөн бири дə Сарытəнедир. Газак шəһəринин гəрбиндə јерлəшөн бу абидə 100 м диаметриндə və 10 м һўндүрлўјүндə олан бир тəпедөн ибаретдир. Сарытəпə јашајыш јери Тунч дөврүнүн сону, Дөмир дөврүнүн əввəlлєриндə мейдана кəлмиш və е. ə. I миниллијин сонунчу рўбүнэдək давам етмишдир.

1

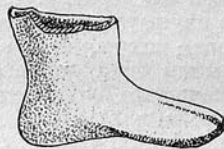
2

3

4

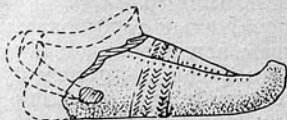
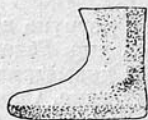
5

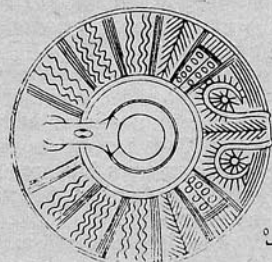
6

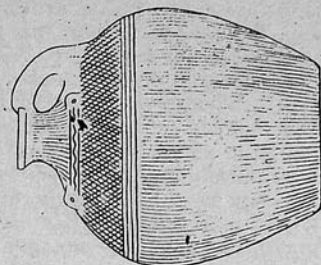
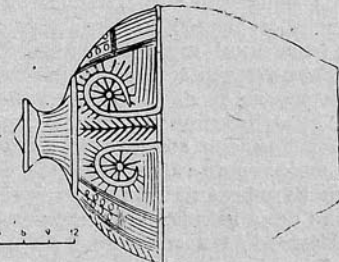
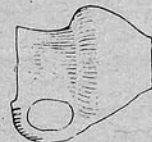
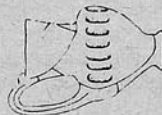
4

Символик кил чөкмөлөр.

0 1 2 3 4 5

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

Ж. е. э. I миңиллигге анд нахшылы во чигалы габ нүмүнөлөри

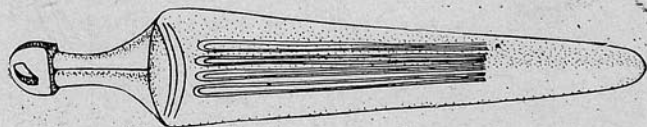
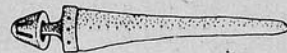
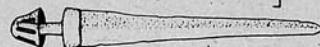
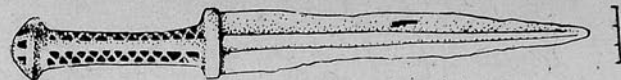
Төдгигатчылар мөҗјән етмишләр ки, j. e. э. VII әсрдә Сарытәпәдә гәфләтән дөһшәтли јанғын баш вермишдир. Бурада јанғындан әмәлә кәлмиш төбөгәнин галынлығы 0,7 м-ә чатыр. Һәмин төбөгәдән ашкар олунмуш јерүстү биналарын иншасында чај дашларындан, саман гарышыгы палчыгдан, һәмчинин ағачдан кениш истифадә едилмишдир. Биналарын диварлары вә дөшәмәләри саман гарышыгы киллә суванмышдыр. Таваны сахламаг үчүн диварбоју јерә басдырылмыш дирәкләрин изинә тәсадүф олунмушдур. Төдгигатчыларын фикринчә, биналарын үстү күләшлә өртүлүмүшдур. Археоложи газынтылар заманы Сарытәпәдән хәјли тәсәррүфат вә дини характерли биналарын галыглары ашкар олунмушдур. Өјрәнилмишдир ки, бу абидәләр өз характерләри бахымындан бир аилә вә ја кичик бир коллективә дејил, кениш ичтимаијәтә мәхсус олмушдур. Елә буна әсастанараг төдгигатчылар Сарытәпәни бөјүк тајфа иттифагларындан биринин мәркәзи һесаб едиләр.

Сарытәпәдә бина галыгларындан биринин шимал дивары јахынлығында 14 әдәд тәсәррүфат күпү ашкара чыхарылмышдыр. Күпләр јерә басдырылмышдыр. Күпләр ири һәчмли, габарыг көвдәли, кениш ағызлы олуб, гулагчыларла бәзәклидир. Дикәр күпләр чијин һиссәдә кениш, дар боғазлыдыр. Күпләрдә тахыл вә чахыр, һәмчинин ун сахланмышдыр. Сарытәпәнин кил габлары нарын килдән, јапма үсулу илә јахуд да дулус чархында һазырланмыш, чохлу гара рәнкли күп, бардағ, чам, һәһрә вә с. ибарәтдир. Габлар чох сәлигәли чилаланмыш, үзәри чызма вә ја јапма үсулу илә нахышланмышдыр. Габларын гулпу әсаән зооморф формада һазырланмышдыр.

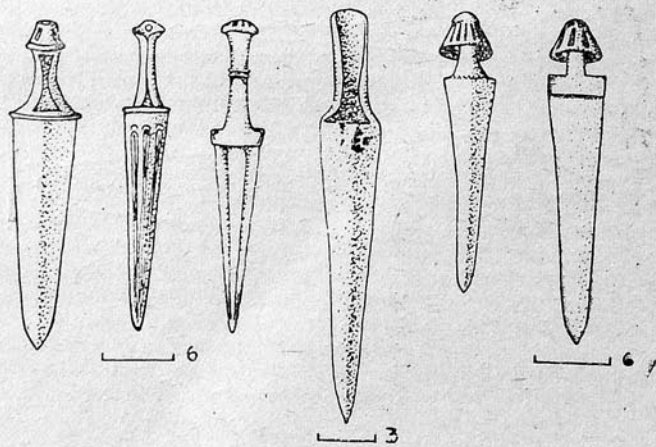
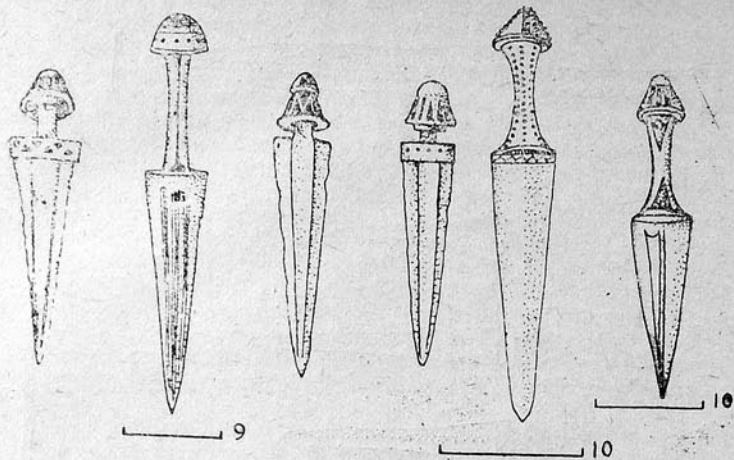
Сарытәпәдән чохлу мигдарда дөрдкүнч вә даирәви формалы мөһүрләр тапылмышдыр. Мөһүрләрин ишлөк үзүндә садә вә мүрәккәб мотивдә күнәш символу олан чәрхи-фәләк (свастика) нишанлары тәсвир олунмушдур.

Газынтылар заманы мәишәтдә ишләдилән даш вә сүмүк әләтләрә дә тәсадүф едилмишдир. Дән дашлары вә сүмүкдән дүзәлдилмиш иј башлыглары үстүнлүк төшкил едир. Дикәр һәмдөвр абидәләрдә олдуғу кими Сарытәпәдә дә металл әшјалар аз тапылмышдыр. Бурадан тунчдан һазырланмыш Загафгазија типли ох учлуглары, ат фигуру формасында асма вә дикәр әшјалар әлдә едилмишдир.

Көнчә-Ғазах зонасында Сарытәпә илә һәмдөвр абидәләрә Ағстафачај вадисиндә, Ғазахбәјли кәнди әразисиндә

Брадан өвәл I миниллјә аид хәңчәрләр.

Хәнчәрләр.

тәсадуф едилмишдир. Бундан элаве эввәлләр һаггында сөһ-
бәт ачдығымыз Төјрәтәпә, Шомутәпә вә башга абидәләрин
үст тәбәғәси дә Дәмир дөврүнә аид едилмишдир.

Күр чаы вадисиндә Дәмир дөврү абидәләриндән бири
дә Минкәчевир газынтылары заманы ашкар олунмуш
1 №-ли јашаыш јеридир. Бу абидәнин II тәбәғәсиндән 9
јашаыш бинасы вә тәсәрруфат характерли тикинти галы-
ғы, дулус күрәси ашкар олунмушдур.

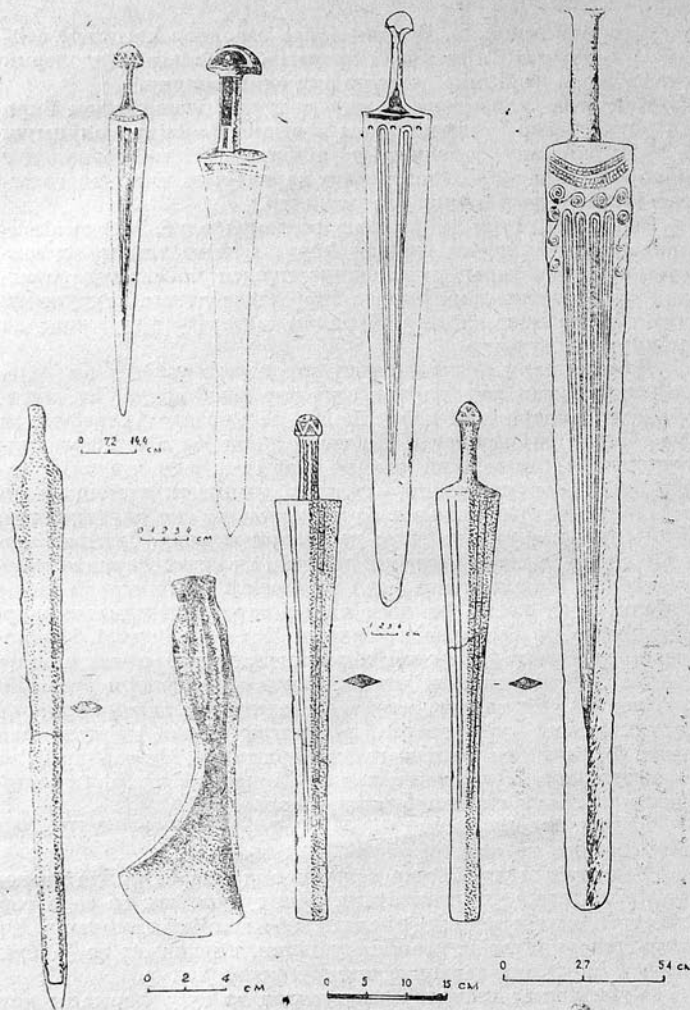
Евләр дөрдкүнч вә ја овал формалы олуб, јарымгазма-
лардыр. Диварлар гамышдан һөрүлмүш вә киллә суван-
мышдыр. Отагларын ичәрисиндә хусуи чөкәкликдә очаг-
лар дүзәддилмишдир, јалныз бир отагда дашдан гурулмуш
дүзбучаглы очаг вардыр. Бурадан тәсәрруфат гујулары да
ашкар олунмушдур.

Дәмир дөврү абидәләринин бир гисми археоложи әдә-
бијјатда Муған мөдәнијјәти ады илә мөшһурдур. Бу мөдә-
нијјәтин изләрин илк дөфә И. М. Чәфәрзадә тәрәфиндән
Чәлилабад рајонундакы Узунтәпә адлы јердә ашкар едил-
мишдир. Муған мөдәнијјәтинин әсас сөчијјәви хусуијјәтлә-
ри силаһ нүмунәләриндә—тунч вә дәмирдән дүзәддилмиш
мүхтәлиф өлчүлү гылынч вә хәнчәрләрдә әкс олунмушдур.
Гылынчларын өзүнәмәхсус дәстәләри вардыр. Јухары һис-
сәдә онлар јанлара әјилмиш даирәви гулагчыгларла тамам-
ланырлар. Тижәләри исә узун вә итидир. Хәнчәрләр јасты
тијәли олуб, кәсмә һәндәси нахышларла бәзәдилмишдир.
Бу хәнчәрләр Гызылвәнк, Талыш, Хочалы-Кәдәбәј, Минкә-
чевир вә башга јерләрдән тапылан хәнчәрләрә чох ошар-
дырлар. Муған мөдәнијјәтинин бәзәк нүмунәләри тунч би-
ләрзик вә үзүкләрдән, еләчә дә мүхтәлиф минераллардан
дүзәддилмиш мунчуглардан ибарәтдир Сахсы мөмулатына
гара вә гырмызы рәнкли габлар дахилдир. Бу габлар бәзи
әләмәтләринә көрә Нахчыван вә Хочалы-Кәдәбәј мөдәниј-
јәтинин кил габлары илә ошардырлар.

Муған мөдәнијјәтини И. М. Чәфәрзадә е. ә. VIII—VII
әсрләрә аид етмишдир.

Тәдигатчылар, Дәмир дөврүнә аид Азәрбајчанда үч нөв
гәбир типинин—курганларын, даш гутуларын вә садә тор-
паг гәбирләрин кениш јайылдығыны мөјјән етмишләр. Дә-
мир дөврүндә дә курганлар дашдан, торпагдан вә ја бун-
ларын икисинин гарышығындан төкүлмүшдур.

Курганалты гәбирләр хәндәкдән вә гују формалы даш
сәрдабәдән вә үзәри ағач тирлә өртүлмүш гәбирдән иба-
рәтдир.

Илк Дәмир дәврунә аид силаһ нүмунәләри

Торпагдан төкүлмүш хејли курган төдгиг олунамүшдур. Бунар овал формада олуб, орта һесабла һүндүрлүјү 0,5—2 м, диаметри 12 м-дир.

Курганалты гәбирләр дүзбучағлы планда олуб, 2—5—4,5 м, узунлуғу 10 м, ени 5—7 м-дир. Белә гәбирләрин үзәри јоғун тирләрлә өртүлмүшдүр. Гәбирләрдә скелетләр бүкүлү вәзијәтдә дөфн едилмишдир. 1 вә 2 №-ли курганларда скелетләр дағынығ һалда олмушдур. Гәбирләрдә һејван скелетләри илә бирликдә мүхтәлиф тунч бәзәкләр, мунчуглар вә башға предметләр вардыр. Ат скелети илә јөһәр вә јүән галығлары да ашкар едилмишдир. Бә’зи атларын ајағына тунчдан лентвари һалға кејдирилмишдир. 4 №-ли курганын үст өртүјү олан ағач чүрүнтүсү арасында 5 ат вә бир нечә хырда бујнузлу һејван скелетләри ашкар олунамүшдур. Төдгигатчыларын фикринчә, һејванлар курган төкүлмәмишдән габағ кәсилиб ағач өртүјү үзәринә гојулмушдур. Курганалты камеранын чәнуб-шәрг һиссәсиндә бүкүлү вәзијәтдә дөфн едилмиш киши скелетинин үстүнә чај гуму төкүлмүшдүр. Өлүнүн әлләри биләрик вә үзүклә, боғазы чоғлу мунчуг вә дөш асмасы илә бәзәдилмишдир. Скелетин кәлләси гаршысына баға чанағы, 50 әдәд Зағағгазија типли ох учлуғу, әтрафында хејли тијә, чүрбәчүр дүјмәләр, тунч боручуг вә боз рәнкли кил габлар вардыр. Камеранын орта һиссәсиндә 8 ат скелети вә дөвә скелетинин бир һиссәси јерләшмишдир. Скелетләрин арасындан мунчуглар, тунчдан асма, кәмәр, јөһәр бәзәкләри вә дикәр әшјалар әлдә едилмишдир.

Гәбрин гәрб һиссәсиндә, ики чәркә 50-дән чоғ гара рәнкли, чилаланмыш кил габ нүмунәләри гојулмушдур. Торпагдан төкүлмүш бу курганын бәнзәри Гарабағын дағлығ һиссәсиндә, Ханлар вә Кәдәбәј рајонлары әразисиндәдир. Курганларын икинчи нөвү (торпағ вә дашдан төкүлмүшләр) 1893—94-чү илләрдә Е. Реслер тәрәфиндән Хачынчај дәрәсиндә өјрәнилмишдир. Һүндүрлүјү 10 м, диаметри 27 м олан, 1 №-ли курганын алтында јонулмамыш даш лөвһәләрдән гурулмуш даш гуту гәбир јерләшмишдир. Гәбрин һүндүрлүјү 1,56 м, узунлуғу 3,7, ени исә 1,4 м-дир.

Гәбирдә дөрд скелет үзә чыхарылмышдыр. Әсас скелет узадылмыш һалда, башы шәргә тәрәф, галан үчү исә отурулмуш вәзијәтдәдир.

Курган гәбирдән тунч ғылынч, ох учлуғлары, хәнчәр, тәбәрзин-балта, кәм, дөбилгә, дөвәкөзү ох учлары, мүхтәлиф кил габлар вә с. тапылмышдыр.

Дәмир дөврүнә аид үчүнчү нөв курганлар дашдан төкүлүмүшдүр. Бу нөв курганларын эн жакшы нүмүнэләриндөн бири (11 №-ли курган) женә һәмин илдә Е. Реслер тәрәфиндән Ағдамла Степанакерт арасындакы Хочалы гәбиристанлыгында өйрәнилмишдир. Курганалты даш гуту гәбирдә бир нөфөр јашлы адам скелети олмушдур. Гәбрин үстү ири даш лөвһә илә өртүлүмүшдүр. Бурадан чохлу кил габлар, тунч гуш фигуру (дөш асмасы), бычаг, ики әдәд үзүк, гызыл мунчуғун һиссәси, үзәри бөзәкли гызыл лөвһә вә әгигдән мунчуғлар тапылмышдыр.

Әгигдән һазырланмыш мунчуғун үзәриндә Ассур чары Ададнраринин (807—788) ады јазылмышдыр. Бу һәмин дөврдә Азәрбајчанын гоңшу өлкәләрлә мөдәни вә игтисади әлагәсинә даир надир материалдыр. Даш гутуларда дөфн етмә адәти Азәрбајчанда узун мүддәт давам етмишдир. Онлардан Дәмир дөврүнә аид кил габлар, әгиг, тунч вә дикәр материаллар тапылса да, һеч бир гәбирдә дәмир әшјалара тәсадүф едилмәмишдир. Буна көрә дә тәдгигатчылар һәмин абидәләри илк дәмир дөврүнә аид едирләр.

Дәмир дөврүндә садә, торпагда газылмыш гәбирләрдә дөфн етмә адәти дә олмушдур. Бу гәбирләр өз гурулушуна көрә јох, јалныз дөфн адәтинә вә мадди-мөдәнијјәт галыларына көрә фәргләнирләр. Белә гәбирләрдән тунчдан һазырланмыш икидишли јаба, тунч дөстәли дәмир гылынч, үчајағлы вазалар, дар боғазлы, гырмызы рәнкли кил габлар вә с. әлдә едилмишдир. Узадылмыш вәзијјәтдә дөфнетмә адәти олан бу гәбирләрдән гырмызы рәнкли вә зооморф формалы кил габлар, даш, тунч вә дәмир силаһлар, хүсусилә скиф ох учлары, тунч, гызыл вә күмүш бөзәк әшјалары, тунчдан төкмә мөһүрләр вә с. әлдә едилмишдир.

Азәрбајчанда дәмир дөврүнү сәчијјәләндирән абидәләрин бөјүк бир группу Гајаүстү тәсвирләрдән ибарәтдир. Гобустанда вә Абшеронда тәдгиг едилмиш бу тәсвирләр ичәриндә е. ә. I минилликдә јашамыш әһалинин адәт-ән'әнәсини, онун идеолокијасыны вә тәсәррүфат һөјәтыны өйрәнмәк үчүн бөјүк елми әһәмијјәтли материаллар вардыр.

ГОбУСТАНЫН ГаЈАүСТү РӘСМЛӘРИ

Бакыдан 50-60 км чәнуб-гәрбдә јерләшән Гобустанда 1939—1940-чы илләрдә Азәрбајчанда илк гајаүстү тәсвирләр ашкар олунмушдур. Бөјүк Гафгаз дағларынын чәнуб-

шәрг гуртарачагында Бөјүкдаш, Чинкирдаг, Кичикдаш вә Јазылытәпә силсиләсиндә тапылмыш бу рәсмләр мүхтәлиф дөврлү вә мүхтәлиф мәзмунлу олуб, Азәрбајчан халгынын гөдим мөдәнијјәтини өйрәнмәк бахымындан олдуғча әһәмијјәтлидирләр. Гобустанда тәхминән бир миңә јахын Абшерон сүхурлу әһәнк дашлары үзәриндә 3500-дән чох мүхтәлиф өлчүлү рәсмләр гејдә алынмышдыр. Бу рәсмләр мөвзу бахымындан олдуғча мүхтәлифдир. Әсасән инсан, вәһши өкүз, марал, кечи, шир, чәјран, ат, кур вә с. тәсвирләриндән ибарәт олан бу рәсмләр чох вахт тәбии өлчүдә верилмишдир. Дашларда коллектив әмәк просеси, о чүмлөдән тахыл бичини, гурбан кәтирмәк, ов сәһнәләри, мүхтәлиф һөјванларын вуруш сәһнәләри, дөвә карванлары вә с. чох реал чанландырылмышдыр. Гобустан гајаларынын бир һиссәсиндә адамлы вә адамсыз гајыг тәсвирләри верилмиш, гајыгларын бурун һиссәсиндә күнәш шәкли чәкилмишдир. Тәдгигатчыларын фикринчә, бөјүк јасты дашларда чох гөдим Азәрбајчан өйләнчә ојунларынын, о чүмлөдән «пулчула», «ев көчдү» вә ја «мәрә-мәрә»нин тәсвири верилмишдир.

Гөдим карван јолу үзәриндә јерләшән Гобустанда һәм дә епиграфик абидә, о чүмлөдән гөдим латын јазысы гејдә алынмышдыр. Сон илләрдә Гобустанда апарылмыш археоложи газынтылар бу әразинин эн гөдим јашајыш мөскәни олдуғуну субут етмишдир. Бурада мүхтәлиф гајаүстү сығыначағлар, 20-дән чох мағара илә јанашы Орта Даш дөврүнә (Мезолит) аид зәнкин јашајыш мөскәни вә некропол тәдгиг едилмишдир.

ССРИ-дә гајаүстү тәсвирләрин көркәмли мүтәхәссисләриндән олан И. М. Чәфәрзадә Гобустан гајаүстү тәсвирләрини мөзмуну вә ишләмә техникасына көрә тәһлил едәрәк онлары дөврләр үзрә группара бөлмүшдүр.

Тәдгигатчынын фикринчә, Гобустан гајаүстү рәсмләринин эн гөдим нүмүнәләри чийинләриндән каман ашырылмыш, ајаүстә вә ја јарым отурмуш вәзијјәтдә силуети чәкилмиш инсан тәсвирләридир. Онлар тәбии өлчүдә, чох вахт гәфәсә чанағы һиссәси мүстәсна олмағла чылпаг вәзијјәтдә тәсвир олунмушдур. Бә'ән исә киши тәсвирләри әлиндә балта һәкк едилмишдир. Бөјүкдаш вә Чинкирдаг зоналарында тәбии бөјүклүкдә верилмиш өкүз рәсмләри, нисбәтән кичик миғјасда силуети чәкилмиш кејимли, силаһла бирликдә ишләнмиш инсан тәсвирләри, бурун һиссәсиндә күнәш рәсми чәкилмиш гајыг рәсмләри вә б. тәшкил едир.

Гобустанын ириөлчүлү марал, чејран вә ирибујнузлу даг кечиси тәсвирләри истәр техника, истәрсә дә естетик бахымдан даһа зәриф ишләнмишдир. Бу рәсмләр Енеолит дөврүнә аид едилир.

Сонрақы дөврләрдә Гобустан гајаусту тәсвирләри олдуҗа кичилир. Артыг Тунч дөврүндә силует рәсмләрә тәсадүф едилмир. Мәсәлән, инсан тәсвирләри дүз хәтләрлә ишләнир. Бу дөврдә һејван тәсвирләри, атлы овчу рәсмләри чохалыр. Ов заманы ит вә гушдан истифадә едилмәсини көс-тәрән сәннәләр јараныр.

Азәрбајҗан Һазисиндә гајаусту тәсвирләр тәкчә Гобустанда дејил, һәмчинин Абшерон јарымадасынын диҗәр јер-ләриндә, Нахчыван МССР-дә, Кәмигаја адланан јердә, Кәл-бәчәр рајону Һазисиндә дә вардыр. Үмумијјәтлә, гајаусту тәсвирләрин ән кениш јајылдыгы Һазиләрдән бири Азәрбај-җандыр. Бу рәсмләр мәнсуб олдуҗу халгын тәсәррүфат һаја-тыны, инчәсәнәтини вә әһалинин дүнјакөрүшүнү өјрәнмәк үчүн чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Гајаусту тәсвирләрин ән гәдимләри чадукәрликлә баг-лы олуб, инсанларын өз тәсәррүфат һәјатынын мүвәффә-ғијјәтли олмасы арзусундан ирәли кәлмишдир. Куја инсан-лар өзләринин овсунлу һәркәәтләри илә гаршыларына-гојдуглары мөгсәдләрә асанлыгга наил ола биләрләр. Ми-сал үчүн гәдим Гобустанлылар овун уғурлу кечмәси үчүн һејванын рәсмини чәкиб, ону мүгәддәс даирәјә салмыш, бәдәниндән исә-ох вә ја низә кечирмишдир. Куја беләлик-лә дә һәмин һејваны тилсимләмишдир. Бу бахымдан, гаја-усту тәсвирләрдә коллектив рәгсләр, сәма чисимләри тәс-вирләри вә с. хусуси әһәмијјәт кәсб едир.

Тәдғигатчыларын фикринчә, гајаусту тәсвирләрин бә'зи-ләри пиктограмлар, јә'ни тәсвирли јазылардыр. Адәтән, белә јазыларә кечмиш көч вә ја карван јоллары кәнарла-рында, һәмчинин әлчатмаз гајаларда даһа чох тәсадүф еди-лир.

Нәзәрә алсаг ки, Гобустан бүтүнлүкдә көч јолу вә гәдим карван јолу үзәриндәдир, онда бурадақы гајаусту тәсвир-ләрин бир гисминин доғрудан да пиктограм ролуну ојнама-сы фикри илә разылашмаг олар.

Гајаусту тәсвирләр Азәрбајҗанын кечмиш иглим шәра-итини, гәдим әһалинин тәсәррүфат һәјатыны, инчәсәнәти-ни вә диҗәр фаалијјәт сәһәләрини өјрәнмәк үчүн бөјүк әһә-мијјәтә маликдир.

Һәр шејдән әввәл демәлијик ки, е. в. I миниллијин лә әввәлләриндән башлајараг Азәрбајҗанда әкинчилијин, ма-дарлығын вә сәнәткарлығын дахилиндә ихтисаслашма ба-ша чатыр вә һәмин тәсәррүфат сәһәләриндә кәмијјәт вә кејфијјәт дөјишикликләри күчләнир.

Ибтидаи иҗма гурулушунун чох мәртәбәли дағылма просеси вә буна уғун олараг хусуси мүлкијјәтчилијин күч-ләнмәси сәләһдүзәлтмә сәнәтинин сүр'әтли инкишафына зәмин јаратды вә тәбәрзин, балта, гылынч, хәнчәр, низә вә ох учлары, јаба, быҗаг, мизраг вә с. сәләһларын чешиди-ни артырды. Бүтүн бунлар өлкәнин иҗтимаи гурулушунда чидди дөјишикликләр доғурмуш, бөјүк тајфа иттифаглары-нын јаранмасы тамамланмыш вә синфи чөмијјәт—Дөвләт мејдана кәлмишдир. Е. в. IV әсрдә Чәнуби Азәрбајҗан Һазисиндә Атропатена, Шимали Азәрбајҗан Һазисиндә исә Албанија дөвләтләри јаранмышдыр.

ГАФГАЗ АЛБАНИЈАСЫНЫН МАДДИ МӘДӘНИЈЈӘТИ

(J. e. a. IV—j. e.-нын III әсрләри)

Гафгаз Албанијасы бир дөвләт кими јени ерадан әввәл IV әсрдә формалашмыш вә узун мүддәт Гафгаз халглары-нын иғтисади, иҗтимаи вә мәдәни һәјатында көркәмли рол ојнамышдыр.

Шималдан Сулак, чәнубдан Араз чајлары, Шәргдән Хәзәр дәнизи, Гәрбдән исә Гарабағын јүксәк дағ силсилә-ләри илә сәрһәдләнән бу өлкә башдан-баша интенсив јаша-ыш мәскәни олмушдур.

Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәт абидәләринә мараг һәлә кечән әсрдән доғмушдур. Лакин Е. Реслер, Г. О. Розендорф, В. А. Скиндер, Е. А. Лалајан вә башгала-рынын археоложи тапынтылары тәсадүфи характери дашы-мышдыр. Онлар јалныз бир нечә гәбир абидәсини ачмагга кифајәтләнмишләр.

Гафгаз Албанијасы мадди-мәдәнијјәтинин планлы шә-килдә өјрәнилмәси Совет накимијјәти гурулдан сонра башланмышдыр. Бу сәһәдә 1926-чы илдә Д. Шәрифовун рәһ-бәрлији илә тәшкил олунмуш експедијанын ролу чох бөјүк олду. Һәмин експедија Гутгашен рајону Һазисин-дәки Јалојлу тәпәдә вә Гәбеләдә илк газынты ишләри апар-

мышдыр. 1927-чи илдэн башлајараг И. М. Мешшанинов вә А. К. Әләкбаров Мирбәшир, Шәки районлары Һразисиндә вә Мил дүзүндә хејли күп гәбирләренин вә дикәр абидәләри үзә чыхарыб өјрәнмишләр.

30-чу илләрдә Г. К. Ниоразенин Алазан вадисиндә вә Т. С. Пассекин Чәфәрхан гәбристанлыгында апардылары археоложи тәдигатларын Албанијада гәбир абидәләрини өјрәнилмәсиндә сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Сонралар Ј. И. Гүммел, Ј. А. Пахомов, С. Т. Газиев вә башгалары да бу сәһәдә чидди иш апармышлар.

Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәтинин өјрәнилмәсиндә Минкәчевир газынтылары хусуси мәрһәләдир. Бурада тапылмыш күп вә катакомба гәбирләри комплекси, илк орта әсрләрә аид II вә III јашајыш јерләри Албанија тарихинин узун бир дөврү һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

1959-чу илдән башлајараг Гәдди Гәбәләјә, Шамахи Һразисинә, Агдама, Гаха, Дағыстанын Мамај-Кутан вә Хабадан гәбристанлыгыларына археоложи экспедисијалар тәшкил олунур. Сон илләрдә белә экспедисијаларын сајы даһа да артмышдыр.

Һазырда топланмыш археоложи материаллар Албанијада мүхтәлиф характерли јашајыш мәскәнләри, гәбир абидәләри, өлкәнин тәсәруфат һәјаты, ичтимаи гурулушу вә идеолокијасы барәдә кениш тәсәввүр јарадыр.

ЈАШАЈЫШ ЈЕРЛӘРИ

Албанијада јашајыш мәскәнләри тәбии-чоғрафи вә һәрби-стратежи чәһәтдән әлверишли јерләрдә салынмышдыр. Өлкәнин дүнја әһәмијјәтли тичарәт јоллары үзәриндә јерләшмәси јашајыш јерләринин сүр'әтли инкишафына тәсир етмишдир. Јашајыш јерләрини ики әсас група бөлмәк олар. Булардан бири кәнд, дикәри исә шәһәр типли јашајыш мәскәнләридир. Албанијанын тәдиг олунмуш јашајыш мәскәнләри онларын дахилиндә баш вермиш инкишаф процесини вә үмумијјәтлә Азәрбајчанда урбанизасија проблемини өјрәнмәјә имкан верир.

Бу бахымдан, нисбәтән кениш өјрәнилмиш абидәләрдән бири Шамахи јахынлыгындакы Хыныслы јашајыш јеридир. Бурада илк Албан дөврүнә аид I мәдени тәбәгә 1,2—1,5 м галынлыгында олуб, е. ә. IV—II әсрләри Һһатә едир. Бу тәбәгәдә тикинти материалы кими чај дашларыннан вә чий кәрпичдән истифадә олунмушдур. Һәмин тәбәгәдән

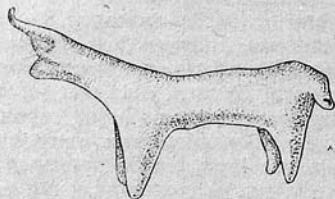
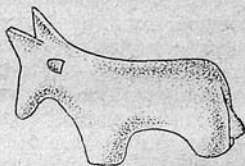
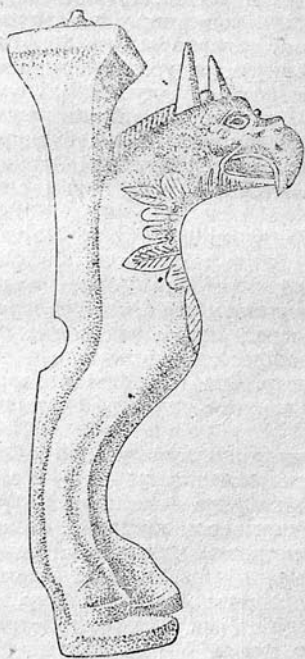
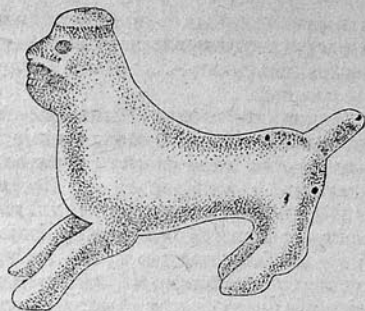
ичтимаи бинанын тикинтисиндә истифадә олунмуш мөһтәшәм сүтун алтлыгылары, һәмчинин кирәмид галыгылары үзә чыхарылмышдыр. Хыныслы евләринин дөшәмәси киллә суванмышдыр.

Мәдени тәбәгәдән Хыныслы сакинләринин һәјат вә мәшәтини әкс етдирән чохла әшјалар: әлдә һазырланмыш гырмызы вә гара рәнкли мүхтәлиф кил габлар, киркирә дашлары, һәвәнкләр вә чүрбәчүр даш аләтләр тапылмышдыр. Е. ә. I миниллијин сонларында јашајыш јерләринин тәсвир етдијимиз һиссәсиндә һәјат кәсилир. Газынты ишләринин дајандырылмасы бу мүһүм абидәнин план гурулушу һаггында фикир сөјләмәјә имкан вермир. Ири ичтимаи биналарын вә зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыкларынын тапылмасы Хыныслыны шәһәр типли јашајыш олдуғуну кәстәрир. Белә јашајыш мәскәнләриндән бири дә Газак рајону Һразисиндәки Сарытәпәдир. Абидәнин үст тәбәгәсиндә бир-бирилә әлағәли ики ме'марлыг комплекси ашкар едилмишдир. Биналарын бүнөврәси дашдан, диварлары исә, 36x36x12 см өлчүлү чий кәрпичдән һөрүлүшдүр. Диварларда кил сувағын вә ағардылмагда истифадә олунмуш мәһлулул галыгылары ашкар едилмишдир. Ашкара чыхарылан ики ири сүтун алтлыгы бинанын мөһтәшәмлијинә сүбүтдур. Тәдигатчылар V—IV әсрләрә аид олан бу бинанын Әһәмәни сатрапларындан биринин игәмәткәһи олмасы еһтималыны ирәли сүрүрләр.

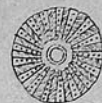
Албан јашајыш мәскәнләри Кирдиман, Ағсу вә Көјчај вадиләриндә дә өјрәнилмишдир. Тәбии-чоғрафи вә һәрби-стратежи бахымдан олдуғча әлверишли бир јердә олан Моллаисағлы вә Гышлаг абидәләриндән јашајыш евләринин, ичтимаи биналарын, истәһсалат очағларынын галыклары үзә чыхарылмыш, чохла мәшһәт аваданлығы, о чүмләдән дини әшјалар тапылмышдыр. Әсас тикинти материалы кими чај дашларындан, чий кәрпичләрдән вә одунчагдан истифадә етмишләр.

Исмајыллы вә Ағсу рајонларында ашкар олунмуш јашајыш јерләриндә мәдени тәбәгәнин галынлығы 1,7—8 м-ә чатыр. Бу исә јашајыш јеринин чохунда Һһалинин узун мүддәт дәјишмәз һәјат тәрзи кечирмәсини кәстәрир. Јашајыш мәскәнләринин чоху һәрби-стратежи бахымдан әлверишли јердә салынмышдыр. Үмумијјәтлә, шәһәр типли јашајыш мәскәнләри үчүн гала дивары характерикдир.

Албанијанын шәһәр типли јашајыш мәскәнләри ичәрсиндә Минкәчевир хусуси јер тутур. Минкәчевирин ал-

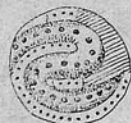
Мүхтәлиф дөврләре аид зооморф фигурлар.

2 1 2 5

0 2 4 6

0 1 2 3

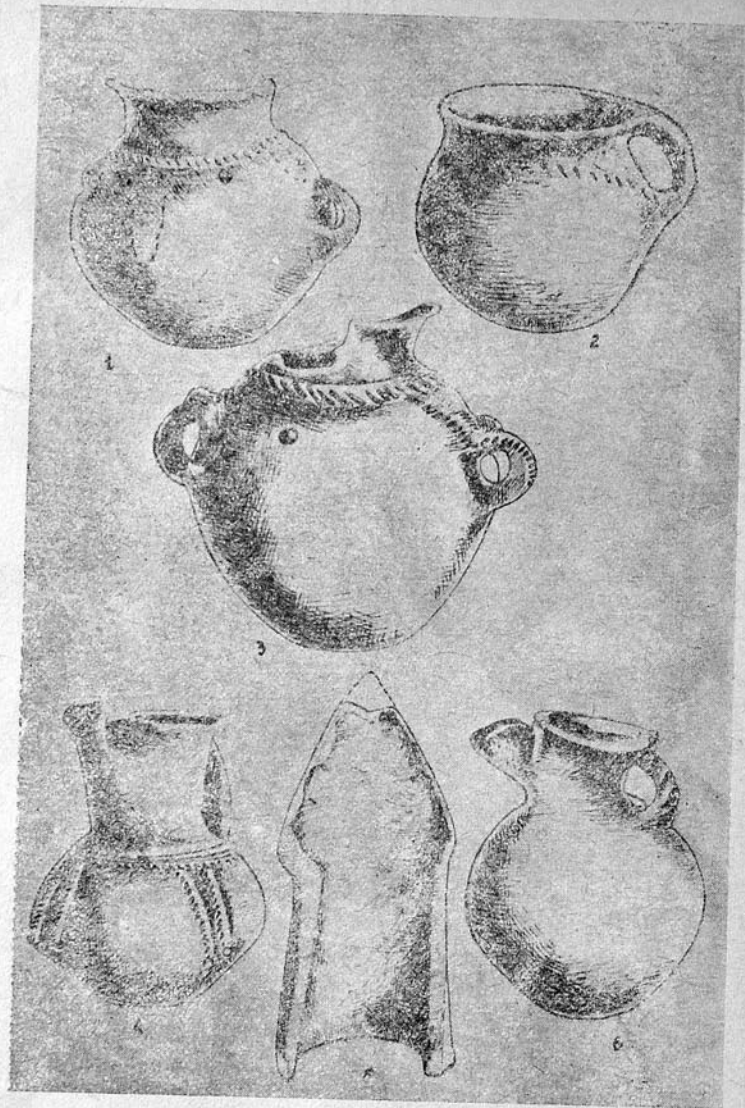

0 3 6 4

0 2 4 6 8

Мүхтәлиф дөврләре аид кил мөһүрләр.

1—4 və 6—Антик və илк орта эсрләрә аид кил габлар, 5—Каванин.

бан дөврүнә аид мәдәни төбәгәлериндән ашкара чыхарылан диңи, ичтимай биналар, јашајыш евләри галыглары вә зәнкин мәишәт аваданлыглары һәмин дөврдә әһалинин инкишаф динамикасыны изләмәјә имкан верир. Минкәчевир абидәләри васитәсилә јашајыш мәскәнләринин формалашма просесини изләмәк мүкүндүр.

Күр чајынын сағ саһилиндә (Газанлыдағын өтәјиндә) үзә чыхарылан вә Енеолит дөврүндә та илк антик дөврәдәк интенсив јашајыш мәскәни олмуш 1 №-ли јашајыш јери үч мәдәни төбәгәдән ибарәтдир. III мәдәни төбәгә е. ә. VII—I эсрләри әһатә едир. Илк синифли чәмијјәт дөврүнү өјрәнмәк бахымындан чох әһәмијјәтлидир. Марағлыдыр ки, 1 №-ли јашајыш јериндә һәјат кәсиләндән сонра Күрүн сол саһилиндә јени јашајыш мәскәнләри мејдана кәлир. Антик дөврдә төшәккүл тапан бу мәскәнләр илк орта эсрләрдә там формалашырлар.

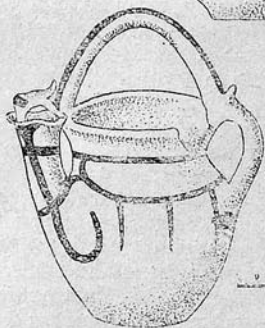
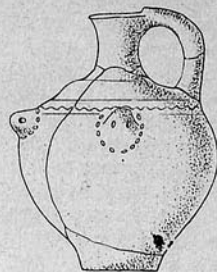
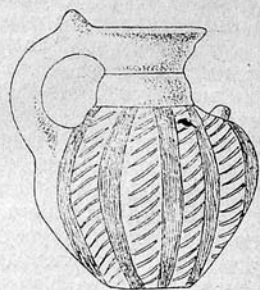
Археоложи чәһәтдән нисбәтән кениш өјрәнилмиш Албан абидәләриндән бири дә бу өлкәнин баш шәһәри олан Гәбәләдир. 25 гектардан чох бир әразини әһатә едән бу шәһәрин харабалығы индики Гутташен рајонунун Чухур Гәбәлә кәнди әразисиндәдир.

Әтраф әразијә нисбәтән јүксәк бир тәпәдә јерләшән шәһәр ики һиссәдән—шималда Сәлбирдән, чәнубда исә Галадан ибарәтдир. Антик дөврдә, бизчә, шәһәрин мәбәдләр саһәси инди Чағгаллы адланан јердә олмушдур. Сәлбир вә Гала исә бишмиш кәрпичдән тикилмиш мөһтәшәм гала диварлары илә дөврәләнмишдир.

Азәрбајчанын шәһәрләри бөлмәсиндә Гәбәләдән ајрыча бәһс едәчәјимиздән буранын ј. е. ә. II—I эсрләрдән та ј. е. XVIII әсринәдәк фасиләсиз јашајыш мәскәни олдуғуну вә өлкәдә шәһәр мәдәнијјәтини өјрәнмәк үчүн ән јакшы абидәләрдән сајылдығыны гејд етмәклә кифајәтләнирик.

Јухарыда кәстәриләнләрлә јанашы, Дағ Коланы, Бағырлы, Мәлһәм, Чырағлы, Хучбала, Шыхдәрә кәлләси, Јаныг Губалы вә башга јерләрдә дә Албан мәншәли јашајыш јерләри гејдә алынмыш вә бә'зиләриндә кәшфијјат характерли газынты ишләри апарылмышдыр.

Антик дөвр јашајыш мәскәнләринин һәр бири ајрылыгда тәхминән 25—40 гектарлыг саһәни әһатә едир. Шәһәр типли јашајыш јерләриндән фәргли олараг кәндләрдә топографик бахымдан чидди ејнилик кәзә чарпыр. Кәнд типли јашајыш мәскәнләриндә төк-түк ичтимай бинаја раст кәлир. Мәдәни-мәишәт тикилилери исә мүшәһидә олунма-

0 2 4 6 cm

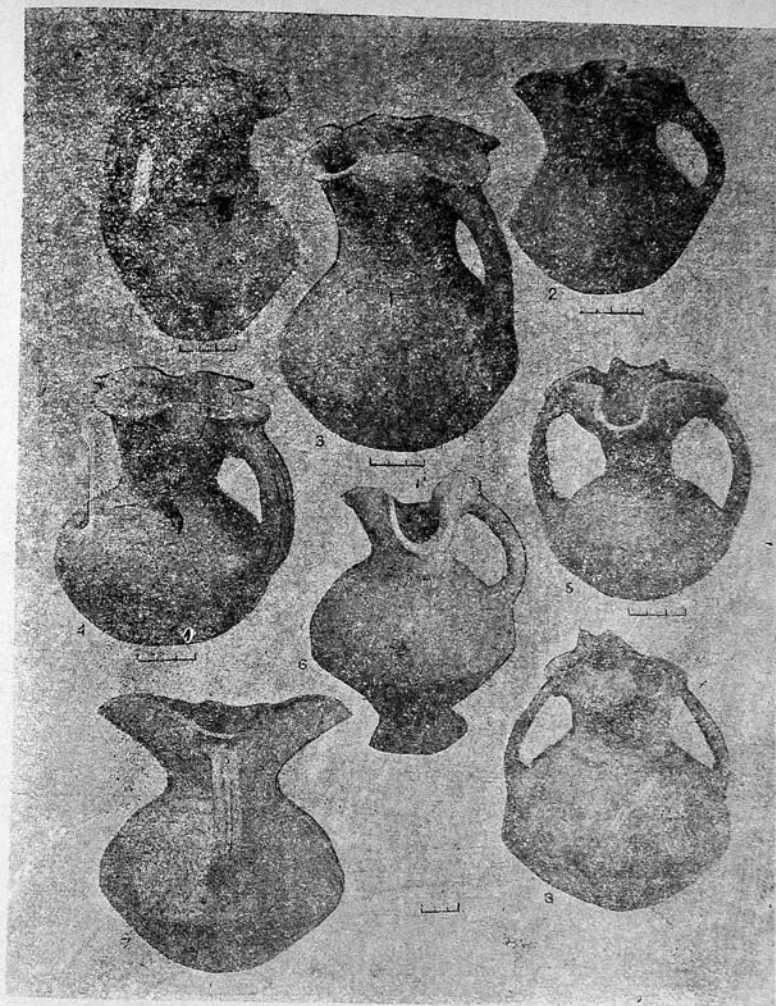
Антик və ilk орта əsрлərə аид кил габ нүмунэлери.

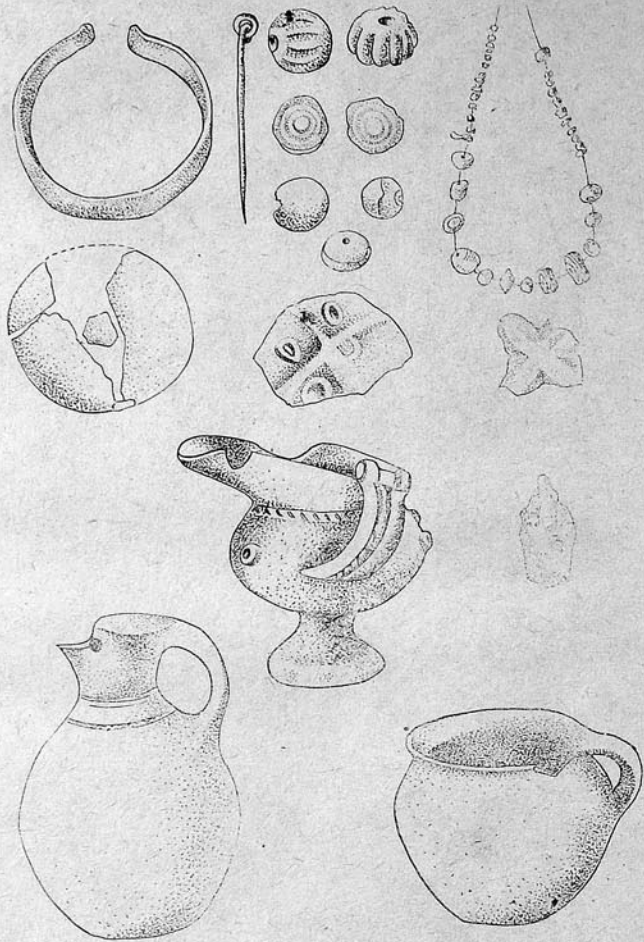
Антик дөврә аид кил габ нүмунэлери

Үзәриндә су иләһәси тәсвир олунмуш
күмүш чам.

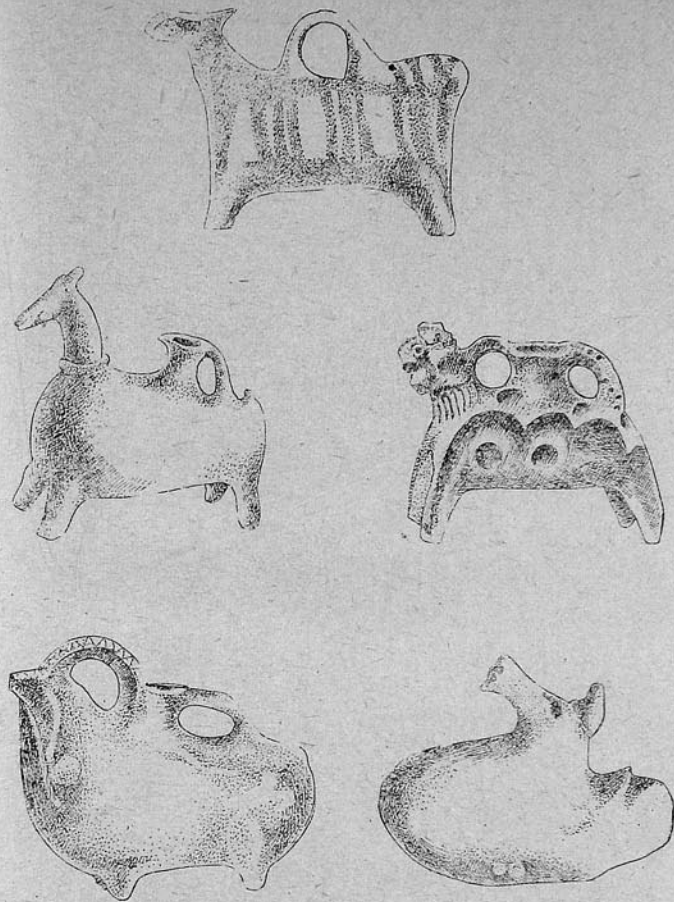
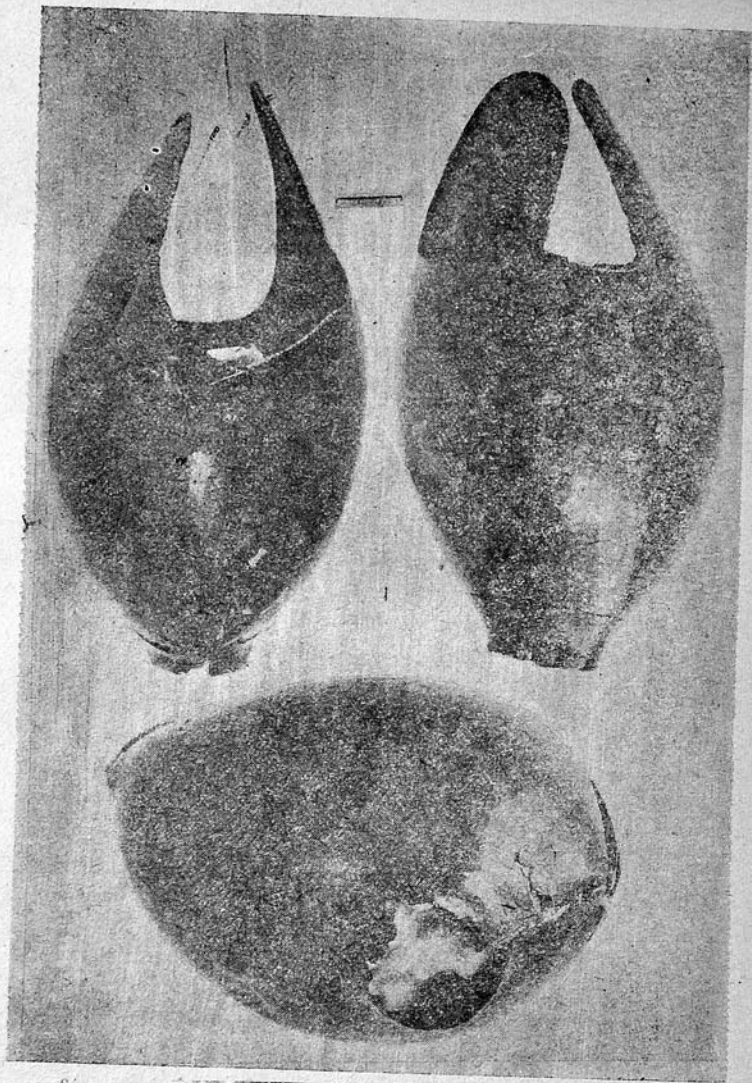
Антик дөврә анд кил габлар.

Сон антик дөврә аид мүхтәлиф эшјалар.

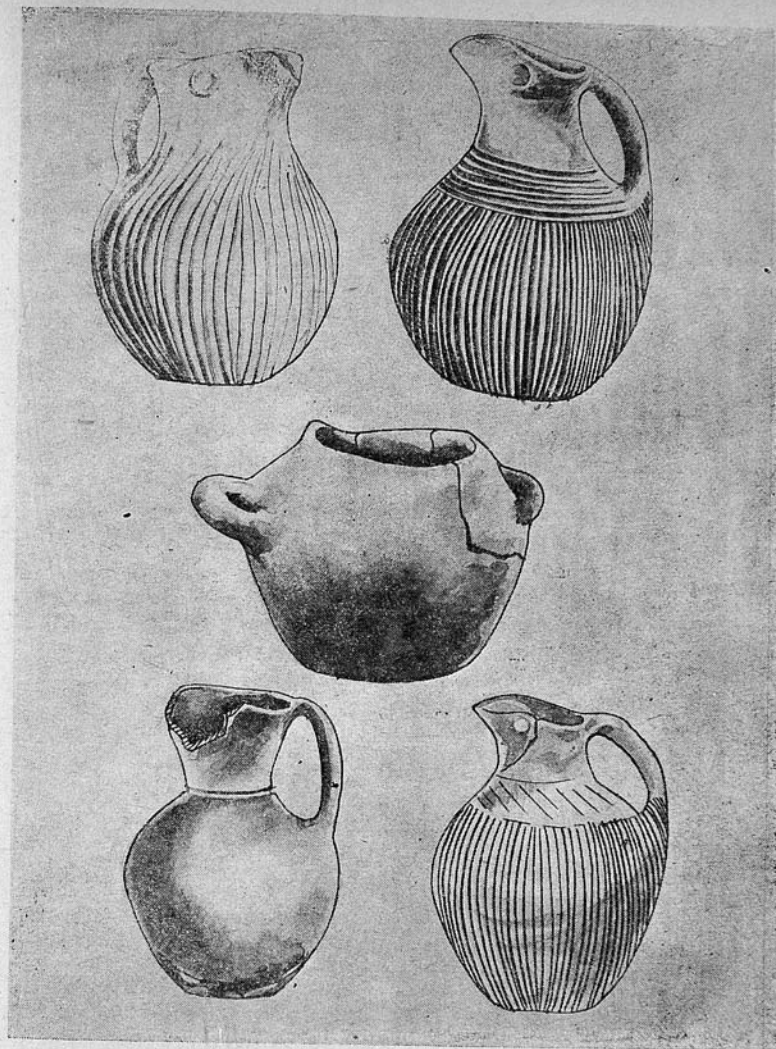
Күмүш чам

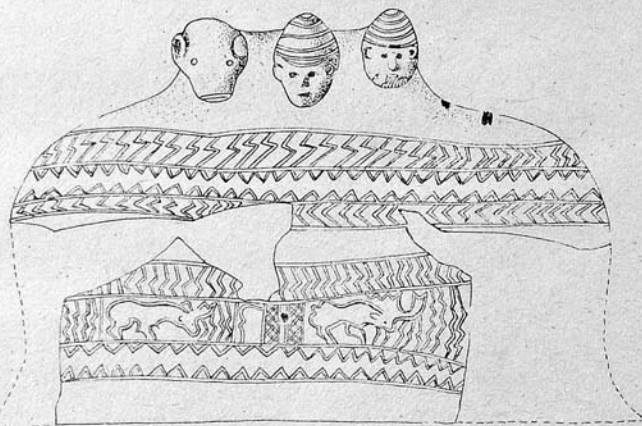
Антик дәврә аид зооморф габлар.

Антик дөврә аид шүшә мә'мулаты.

Антик дөврә аид кил габ нүмунәләри

0 1 2 5

Үзәриндә ит вә инсан башлары тәсвир едилмиш «Кубок»
(Хыныслы)

мышдыр. Бунунла белә бә'зи кәндләрдә ихтисаслашмыш сәнәт сәнәтләринә илк нөвбәдә дулусчулуг, мискәрлик, дәмирчилик, гисмән тохучулуг, вә она мувафиг истәһсалат очагларына тәсадүф едилди. Өзү дә истәһсалат артыг натурал дежил, әмтәә характери дашыжыр.

ГӘБИР АБИДӘЛӘРИ

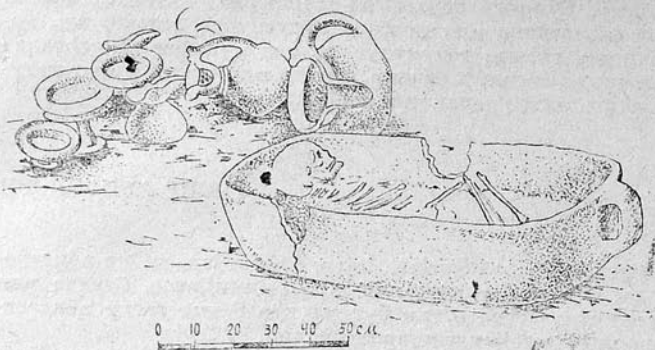
Јашајыш јерләринә нисбәтән Албанијада гәбир абидәләри даһа јахшы өјрәнилмишди. Үмумијјәтлә, бурада ики археоложи мәдәнијјәтин бүтүнлүкдә 8 тип гәбир абидәсинин олдугу мүәјјәнләшдирилмишди.

Албанијада гәбир типләринин чохлағу бир тәрәфдән тикинти материалынын чографи јерләшмәси вә ја мәрһум ичтимаи вәзијјәти илә бағлыдырса, диқәр тәрәфдән әһалинин етник тәркиби вә дини дүнјакөрүшүнүн мүхтәлифи илә бағлыдыр. Бә'зән бир гәбиристанлығда ејни дөврә аид бир нечә тип гәбрин ашқар олунамасы да бу фикри сөјләмәјә имқан верир. Албанијада гәбир типләри торпаг, күп, кил тәкнә, тахта, гуту, катакомба, чиј кәрпич, даш гуту вә гујулардан ибарәтди. Бунларын бә'зиләри мүәјјән чографи рајон үчүн, бә'зиләри исә бүтүн Албанија әразиси үчүн характерикди.

Гәбир типләри ичәрисиндә ән чох јајыланы садә торпаг гәбирләрдир. Бу гәбирләр Минкәчевирдә, Јалојлутәпәдә, Хыныслыда, Гәбәләдә, Торпаггалада (Гах рајону), Нүјдүдә, Гарабулахкәнддә вә башга јерләрдә тәдиг едилмишди.

Бу тип гәбирләр хам торпагда дәрдиңч формада газылмышдыр. Бир сыра гәбирләрин дөшәмәси вә јан диварлары кил мәһлулу илә суванмышдыр. Газылдығлары јерин релјефиндән асылы олараг гәбирләрин дәринлиги 1,2 м-дән 3,1 м-ә чатыр. Торпаг гәбирләрдә өлүләри тәк-тәк бөјрү үстә, чох вә ја аз бүкүлү, надир һалларда исә узадылмыш вәзијјәтдә мүхтәлиф сәмтләрдә дәфн етмишләр.

Һәмин гәбирләрдән зәнкин мадди-мәдәнијјәт галығлары топланмышдыр. Онларын да әксәријјәти кил габлардыр. Мүхтәлиф тәркибли килдән формалашдырылмыш бу габлар чешид вә формача мүхтәлифди. Елми әдәбијјәтда «Сүдданвари» адланан бу тәкгуллулар даһа кениш јајылмышдыр. Бу габларын гулпундан сол тәрәфдә, ағзынын бир кәнары

Тəкнə гəбир

бүкүлөрөк, ачыг новча һалына салынмышдыр. Габларын үзəri һəндəsi хəтлэрлэ, дүймэчиклэрлэ вэ б. кахышларла бəзəдилмишдир.

Бу нөв габларын бир варианты да чох новчалыдыр. Бу габларда сүзкəчлэр солда дежил, гулпун əкс тэрəфиндəки новчада дүзəлдилмишдир. Əввəlки габлардан фəргли оларак чох новчалы габларын үзəriнə гырмызы рəнк чəкилмиш, чызма, ојма вэ јапма үсулу илэ нахышланмышдыр.

Гəбирлəрдən һəмчинин хырда чамлар вэ бошгаблар да тапылмышдыр. Даһа чох тəсəррүфат əһəмијјəтли ири күплэр диггəти чəлб едир. Бу габларын кəвдəsi чəллəквары, ағзы кениш, отурачағы јастыдыр. Зооморф габлары хатырладаң күплəрин ики бујнузвари чыхынтысы вар. Күплəрин үзəriндəки јапма ајпаралар, дүймэлэр, чызма һəндəsi нахышлар о дөвр сənəткарларынын маһир усталығыны кəстəрив.

Гəбирлəрин дөврүнү онлардан тапылан нумизматик материаллар дəгиглəшдирив.

1926-чы илдэ Јалолутəпэдэ ачылмыш гəбирдэн, е. ə. I əсрдэ Ромада (е. ə. 43-чү илдэ) кəсилмиш күмүш сиккə, 1963-чү илдэ Хыныслыда тəдгиг олунмуш 25 №-ли гəбирдэн исə Ромада, Бөјүк Филиппин дөврүндэ (244—249 иллэр) кəсилмиш мис пул тапылмышдыр. Мөвчуд материаллар гəбирлəri е. ə. IV—I əсрлэрə аид етмəјэ имкан верив.

Һаггында бəһс олунан гəбир абидэлəri комплекси «Јалолутəпə» археоложи мэдəнијјəти ады илэ мəшһурдур.

Јалолутəпə мэдəнијјəти һəфтəран вадисиндэ, индики Гутгашен рəјону эразисиндэ ашкара чыхарылмыш вэ онун елми чəһəтдэн илк тəдгиги 1926-чы илдэ башланмышдыр. Бурада Гарасу чајынын сылдырым саһилиндэ 5 торпаг гəбир тэмизлənив өјрөнилмишдир. Гəбирлəрдən мүхтəлиф формалы вэ мүхтəлиф өлчүлү кил габ нүмунэлəri ашкар едилмишдир. Тəдгигатчы Д. Шəрифов габлары гара вэ ачыг боз рəнкли олмага ики група ајырмышдыр. Онун фикринчэ, ачыг боз рəнкли габларын саһиви кəлмэ, гара рəнкли габын саһиви исə јерли халг олмушдур. Лакин сонраки тəдгигатлар габларын јерли албан əһалисинə мөнсуб олдуғуну кəстəрмишдир. 1949—1950-чи иллəрдэ тəшкил олунмуш нөвбəти експедисия ајдынлашдырмышдыр ки, Јалолутəпəн торпаг гəбирлəri Гарасу чајынын һэр ики саһилини—узунлуғу 5 км-ə чатан бир эразини əһтə едир. Күлү горуг дежилэн јердэ (Јалолутəпə эразиси белə адланыр) 10 гəбир үзə чыхарылмышдыр. Гəбирлəрдən хејли кил габ, киркирə, əл дəјирманы, дəһрə, бəзəк əшјалары, о чүмлэдэн ики гызыл сырға тапылмышдыр.

Албанијада торпаг гəбирлəri илэ јашыд абидэлəрин бир группуну гују гəбирлəri тəшкил едир. Һəмин гəбирлэр илк дəфə Шамахи эразисиндэ гејдэ алынмышдыр. Дəринлији, 0,7—5 м арасында диаметри исə 0,8—2,2 м өлчүдэ олан бу гəбирлəрин əн харахтерик чəһəти өлүнүн баш тэрəфиндэ тəсəррүфат күпүнүн вэ ја ири кил габын гојулмасыдыр. Тəдгигатчыларынын фикринчэ, бу габлара шəраб долдурулурмуш.

Гују гəбирлəрдən мүхтəлиф кил габлар, силаһлар, бəзəк əшјалары вэ шүшə мəмулаты тапылмышдыр.

Шамахи зонасы үчүн чох харахтерик олан гују гəбирлəri е. ə. I миниллијин ахырынчы рүбүнə аид едилер. Азэрбајчанда тəдгиг олунмуш гəбир абидэлəринин бир группу да Кил-тəкнə гəбирлəрдир. Бу гəбирлэр Минкəчевирдэ, Гəбэлэдэ вэ əсасən Исмајыллы рəјону эразисиндэ өјрөнилмишдир.

Тəдгигатчыларынын фикринчэ, кил-тəкнə гəбирлэр əсасən Кəјчəј, Түрјанчəј, Кирдиманчəј һөвзэлəri үчүн сəчијјəвидир. Тəкнөлэр, дөрдкүнч, јахуд да овал формалы олуб, килдэн һазырланмыш, ачыг боз рəнكدэ биширилмишдир. Өлү бөјрү үстə, хејли бүкүлү вэзијјəтдэ, мүхтəлиф сəмтлəрдэ дəфн едилмишдир. Гəбирлəрин аваданлығы һəм тəкнəниң

ичерисинә, һәм дә онун этрафына гојулмушдур. Төкнә гәбирләр үчүн ики групп кил габ даһа сәчијјөвидир: ағзынын новчасы сүзкәчли ички габлар вә тәкајаг вазалар.

Илк Антик дөврү Албанијасынын гәбир типләриндән бири **Т а х т а** гутулардыр.

Белә гәбирләр Минкәчевирдә, Күр чајынын сол саһилиндә гејдә алынмышдыр. Чох аз өјрәнилмиш бу гәбирләрә Азербайчанын дикәр јерләриндә тәсадүф едилмәмешдир. Арчан ағачындан дүзәлдилән һәмин гәбирләрин әксәријјәтиндән гаршы-гаршыја гоша скелетләр чыхыр. Демәли, дөһн үз-үзә едилмишдир. Төк скелетли гәбирләрдә өлү кејимдә, бүкүлү вәзијјәтдә, сағ, јахуд сол бөјрү үстә вә башы чәнуб-шәргә доғру басдырылмышдыр. Гәбирләрин һамысындан мүхтәлиф формалы кил габлар, мис чамлар, дөмир хәнчәрләр, ғылынчлар, бычаглар, ох учлуглары, ғызылдан, күмүшдән, тунчдан вә шүшәдән һазырланмыш бөзөк әшјалары, мөһүр үзүкләр тапылмышдыр. Тахта гуту гәбирләр е. э. IV—I әсрләрә аиддир.

Минкәчевирдә, Муған дүзүнүн Чөфәрхан гәбирстанлығында вә Ханлар рајону әразисиндә бир групп торпаг гәбирләрин үстү чиј кәрпичлә өртүлмүшдүр. Бу гәбирләрдә өлүләр мүхтәлиф сәмтләрдә басдырылмышдыр. Төдиг олунмуш гәбирләрин бириндә чүт скелетә дә тәсадүф олунмушдур. Белә гәбирләрдә архасы үстә олан скелетләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Гәбирләрдән әлдә һазырланмыш вә кејфијјәтли биширилмиш кил габлар, силаһлар, бөзөк әшјалары вә с. тапылмышдыр.

Чиј кәрпич гәбирләрин дөврү јени еранын әрәфәсинә вә әввәлләринә аид едилир. Бу гәбирләрин мәншәји вә мәнсубијјәти һәләлик мүәјјәнләшдирилмәмешдир.

Гафгаз Албанијасы әразисиндә даш гуту гәбирләр дә ашкар едилмишдир. Бу тип гәбирләр Албанијанын мүасир Дағыстан әразисиндәки јашајыш јерләри үчүн характерикдир. Бу гәбирләрдә узадылмыш вәзијјәтдә чохлу скелет вардыр. Дағыстан даш гутуларыны Гајакәнд-Хорачај мәдәнијјәти илә бағлајырлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, аваданлығы е'тибары илә зәнкин олан даш гуту гәбирләри чох да кениш јајылмамыш вә һәмин дөврдә кичик бир әрази үчүн характерик олмушдур.

Гафгаз Албанијасында дәвләт формалашдыгдан сонра ән кениш јајылмыш, һәм дә нисбәтән узун мүддәт давам етмиш гәбир абидәси **к а т а к о м б а л а р д ы р**. Бу тип

гәбирләр Минкәчевирдә, Гәбәләдә, Торпаггалада (Гах рајонунда), Газах рајону әразисиндә, Дағыстанда Паласе-Сырътыда вә б. әразиләрдә ашкар едилмишдир. Катакомбаларын ән јахшы коллексијасы Минкәчевирдә үзә чыхарылмышдыр. (бурада 200-дән чох катакомба гәбри өјрәнилмишдир).

Хронологи чәһәттән бу тип гәбирләр ики дөврү әһатә едир: антик дөврү вә илк орта әср катакомбалары. Катакомбалар гурулушча ејнидирләр. Онларын кениш һиссәси узунлуғу 2—4 м, ени 0,6—1 м олан хәндәкдән ибарәтдир. Кетдикчә дәринләшдијиндән бир төрәфдә пиллеләр дүзәлдилмишдир. һәмин хәндәјин бир гуртараचाғында күнбөзәври, даирәви вә ја еллипс планда јералты дөһн камерасы газылмышдыр. Күндүрлүју 0,9—1,7 м, ени 1,5—3 м олан бу дөһн камерасы јер сәтһиндән 3,5—6,5 м дәринликдә газылмышдыр. Гөдим катакомбалар әсасән бир, надир һалларда исә ики камералыдыр. Әксәријјәтиндә чүт скелетләрә тәсадүф олунур. Катакомбаларда, тахта гутуларда вә ја күпләрдә дә дөһн етмишләр. Күпләр вә ја тахта гутулара хырда предметләр, әсасән бөзөкләр гојулмуш, дөврәләринә исә ири һәмчли кил габлар, шүшәләр, әмәк аләтләри вә силаһлар гојмушлар. Өлү гәбирә гојуландан сонра камеранын ағзы даһла, јахуд кәрпичлә һөрүлмүшдүр. Башга тип гәбирләрлә мүгајисәдә катакомбалардан даһа чох әмәк аләтләри тапылмышдыр. Булар балта, ораг, бычаг формалы аләтләр, јаба, гајчы, гармаг, биз, ијнә вә б. аләтләрдир.

Гәбирләрин аваданлығы, хүсусән гәбирләрдән топланмыш нумизматик галыглар илк катакомбалары ерамызын I—III әсрләринә аид етмәјә имкан верир.

Гафгаз Албанијасынын әразисиндә **к ү п г ө б и р** абидәләри дә кениш јајылмышдыр.

Күп гәбирләрдә дөһн етмә адәти тарихән олдуғча гөдимдир. Һәлә е. э. II минилликдә Кичик Асијада јашамыш хетләр өз өлүләрини ики күпүн ичәрисиндә басдырымышлар. Ики күндә өлү дөһн етмәк адәти шумерләр арасында вә е. э. I минилликдә Фәләстиндә дә мөвчуд олмушдур.

Бу дөһн адәтинә Азербайчанын чәнуб рајонларында, әсасән Нахчыванда, Ләнкәранда да тәсадүф едилмишдир. Өлүнү төкчә бир күндә басдырмаг адәти дә хејли гөдимдир. Буна Азербайчанда, Ермәнистан вә Күрчүстанын абидәләриндә тәсадүф едилир.

Мүгајисәли шәкилдә көтүрүлдүкдә күп гәбирләринин ән бөјүк коллексијасы Азербайчандадыр. Бу мәдәнијјәтин исләринә һәлә XIX әсрдә тәсадүф олунмушдур. Бу барәдә

илк мә'луматы 1895-чи илдә Емил Реслер вермишдир. Азәрбајчанда күп гәбирләринин илкин тәдгигинә 1927-чи илдә башланмышдыр. Һәммин ил В. М. Сысајев Лачын рајону әрасиндә күп гәбирләринин олдугуну мүәјјәнләшдиришидир. Үмумијјәтлә, 30-чу илләрдә В. М. Сысајев вә И. И. Мешшанинов Мил дүзүнүн ајры-ајры јерлериндә бир нечә күп гәбирләрини гејдә алмыш вә гисмән өјрәнмишләр. Һәмчинин, Ј. А. Пахомов Исмајыллы, Ағчабәди, Јевлах, Минкәчевир, Шамахы, Ағдам рајонларында вә дикәр јерләрдә күп гәбирләри үзә чыхармышдыр.

Адәтән һәр күпүн ичәрасиндә јалныз бир скелетә тәсадүф едилмишдир. Лакин Ағдашда, Уचारын Бәһмәнбәркүшад кәнди әразисиндә вә Гутгашән рајонунун Һәзрә кәндиндә ашкар олуна күп гәбирләриндә өлүләр чүт-чүт басырылмышдыр. Бир гајда олараг өлүләр диздән чох бүкүлү, әлләри үзүнә доғру галдырмыш һалда сол вә ја сағ бөјрү үстә дәфи едилмишләр. Тәдгигатчыларын фикринчә, өлү күпүн ичәрасинә, онун ағыз вә ја отурачаг һиссәси сындырылмагла јерләшдирилмишдир.

Күпләрдә дәфи адәтинин бир сыра характерик чәһәтләри изләнилмишдир. Бә'зи күпләрин (Минкәчевирдә) ағзында од, јанғын изи нәзәрә чарпыр. С. М. Газыјевин фикринчә, мәрһуму дүнјанын «шәр гүввәләриндән горумаг үчүн» дәфи заманы мөш'әл јандырылмышдыр. Характерик чәһәтләрдән бири дә гәбирләрин аваданлыгы ичәрасиндә чохлу зооморф әшјалара тәсадүф едилмәсидир. Тәдгигатчылар буну тотемизм әламәти сајырлар. Јери кәлмишкән кестәр-мәлијик ки, күп гәбирләр аваданлыгла олдугча зәнкинди. Бу аваданлыг ичәрасиндә жүксәк усталыгла һазырланмыш ири лүләли кил габлары хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Ағзы чамла өртүлмүш бу габларын чохунун үзәриндә тумурчуга бәнзәр јапма бәзәк (мәмәчикләр) вар.

Күп гәбирләри үчүн сәчијјәви олан габларын бир групу гуллсуз чамлардыр.

Сәчијјәви габларын дикәри матралардыр. Кичик һәмчмили матралар белдән, ириләри исә жүк һејванындан асылыр.

Кичик матралар, әсасән күпләрин ичәрасинә, өлүнүн јанына, ири матралар гәбир күпләринин әтрафына гојулур. Ири матралар чох вахт чүт олу. Кичик матра белдә гајышдан, ириләри исә жүк һејванларындан асылмагла истифадә олунамшдур.

Күп гәбирләриндә тәк вә үчајаглы вазалар, долча вә бадә типли габлара да тәсадүф едилмишдир.

Тапылан габларын ичәрасиндә гулпу марал башына бәнзәр ритон хүсуси мараг доғурур. Ритонун гуллу габарыг һалда дүзәлдилмиш, маралын дөшдән јухары һиссәсиндә кичик чыхыг эмәлә кәтирилмиш вә ондан ашағы һиссәсиндә бир дешик дүзәлдилмишдир. Марал фигурунун бојну илә габ арасында кичик бир ачыглыг сахланылмышдыр. Маралын көзләри габарыг дүзәлдилмишдир. Көзләрин арасында ики чәркә алты нөгтә нахыш вардыр. Гулаглары ирәлијә доғруду. Бујнузлар дөрд началы, шиш, учлары назик вә бурма-бурма олуб, ритонун көвдәсинә јапышдырылмышдыр. Марал фигурунун алнындан башлајараг габын көвдәсинә доғру чызма үсулу илә нәбати нахыш чәкилмишдир. Ритонун көвдәси дикине, дүз вә чызма хәтләрлә бәзәдилмишдир. Ритонун ағзы ону маје илә долдурмаг, «маралын дөшүндәки» дешик исә ритону бошалтмаг үчүндүр.

Күп гәбирләриндән тапылмыш әләт вә силаһлар, әсасән дәмирдән дүзәлдилмишдир.

Бәзәкләр арасында әсас јери тунч вә дәмир биләрзикләр тутур. Тыч биләрзијинә бәнзәр һалгалар да әлдә едилмишдир.

Бә'зән бир скелетин үзәриндән 56-ја гәдәр биләрзијин тапылмасы кестәрир ки, бунлар јалныз зинәт үчүн олмајыб, һәм дә мөвһуми характер дашымышдыр.

Зинәт шејләри ичәрасиндә бојунбағылара, кәрдәнликләрә чох тәсадүф едилир. Бунларын чоху тунчдандыр. Лакин күмүш вә дәмирдән оланлары да вардыр. Бојунбағыларың әксәријјәтинин учлары спиралвари әјилмишдир.

Тунчдан дүзәлдилмиш дүјмә, санчаг, зынгыров вә с. бәзәк нүмунәләри дә чох тәсадүф едилир.

Күп гәбирләриндән, әсасән, Азәрбајчанда һазырланмыш мадди-мәдәнијјәт галылары илә јанашы харичдән кәтирилмиш материаллар да әлдә едилмишдир. Бунларын чохусу Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндән кәтирилмәдир. Һәммин материалларын төһлили кестәрир ки, антик дөврдә Азәрбајчан гоншу өлкәләрлә чох кениш мүбадилә апармышдыр.

Күп гәбирләри мәдәнијјәти Азәрбајчанда ерамызын VIII әсринәдәк давам етмишдир. Онун орта әсрләрдәки материаллары илә сонрақы бөлмәдә таныш олачагыг.

ӨЛКӨНИН ТЭСЭРРҮФАТ ҺӘЈАТЫ

Гафгаз Албанијасынын јашајыш јерлеринин вә гәбир абидәлеринин өјрәнилмәси өлкәнин тәсәррүфат һәјаты вә дини идеолокијасы һаггында бәзи үмуми нәтичәләрә кәлмәјә имкан верир. Е. ә. I миниллијин II јарысында өлкәдә әкинчилик жүксәт инкишаф мәрһәләсинә чатыр. Азәрбајҗан тәбиғатинин зәнкинлији, әмәк аләтлеринин тәкмилләшмәси вә мәһсулдар гүввәлерин сүр'әтли инкишафы буна сәбәб олду. Бу дөврун абидәлериндән ағач вәлләр, даһа тәкмил формалы орағлар вә дағлыг рајонларда ән мүкәммәл шумлама аләти олан дәмир каваһын тахылмыш хышлар әлдә едилмишдир. Бу аләтлерин тәкмил нүмүнәләри гәбир абидәлериндән вә јашајыш мәскәнлериндән әлдә едилмишдир.

Газынтылар заманы тапылан буғда, арпа вә дары галығлары әкинчиликдә бәрк вә јумшаг буғда нөвүнүн, алтыкушәли арпанын кениш јайылдығыны сүбут едир.

Тахылын дашынмасында вә дөјүлмәсиндә өкүз, кәл вә ат гошуларыннан кениш истифадә едилмишдир. Топланмыш мәһсул ири күпләрдә вә тәсәррүфат гујуларында сахланыларды.

Археоложи ахтарышлар заманы Азәрбајҗанда үзүмчүлүк тәсәррүфаты илә бағлы хејли мадди-мәдәнијјәт галығлары әлдә едилмишдир. Газынтылардан мүхтәлиф үзүм чөрдәкләри илә јанашы үзүмүн е'малыны сүбут едән ири күпләр, даш тәкнәләр, новчалар, бечәрилмәдә истифадә олунмуш бычағлар, гајчылар вә с. тапылмышдыр.

Азәрбајҗанда бостанчылығын инкишафыны сүбут едән чохлу археоложи материаллар мөвчуддур. Бүтүн бунлар гөдим Рома вә јунан мүәллифлеринин Албанијанын кезәл тәбиғети, чохиллик биткиләри, онларын жүксәк мәһсулдарлығы һаггындакы фикирләрини тәсдиг едир.

Гөдим Албанијада тәсәррүфатын ән мүһүм саһәлериндән бири дә малдарлыг олмушдур. Газынтылар заманы үзә чыхарылан остеоложи сүмүк материаллар буну сүбут едир. Малдарлыгда әсас јери ирибујнузлу һејванларла јанашы гојунчулуг вә атчылыг тутмушдур. Азәрбајҗанда малдарлыг јарымкөчәри характер дашымышдыр.

Албанијанын тәсәррүфат һәјатында сәнәткарлыг хүсуси јер тутурду. Ајры-ајры сәнәт саһәләри дахилиндә, о чүмләдән дулусчулуда, шүшә вә метал истеһсалында ихтисаслашма кедирди. Бу дөврдә Азәрбајҗанда даш ишләмә, бәнналыг, дүлкәрлик, тохучулуг кими саһәләр артыг форма-

лашмыш, јени јаранмыш шәһәрләрдә сәнәткарлар хүсуси сосиал груп тәшкил етмишләр. Археоложи газынтылардан чохлу тохучулуг аләти, хүсусилә иј башлығлары, дашишләмә нүмүнәләри, дүлкәр аләтләри вә с. тапылмышдыр.

Албанијада сәнәткарлығын, малдарлығын вә әкинчилијин интенсив инкишафы, ичтимаи мүнәсибәтләрин вә идеолокијанын јени истигамәтләрдә формалашмасыны тәмин етди. Ерамызын әрәфәсиндә Азәрбајҗанда эһалинин сыхлығы хејли артыр.

Албанија дөвләти өз гошунлары вә бүтөвлүкдә антик дүнја илә сых игтисади вә мәдәни әлағәдә олмушдур. Минкәчевирдән, Јалојлутәпәдән, Гәбәләдән, Хыныслыдан вә б. јерләрдән Албанијанын үмумдүнја тичарәтиндә фәал иштиракыны сүбут едән чохлу пуллар (антик вә јерли күмүш) пуллар) тапылмышдыр.

Дикәр тәрәфдән археоложи газынтылар заманы ашкар олунмуш мадди-мәдәнијјәт галығларынын бөјүк бир гисмини гоншу өлкәләрдән кәтирилмиш шүшә габлар, биләрзикләр, мунчуглар вә гијмәтли дашлардан һазырланмыш бәзәк әшјајры тәшкил едир. Јазылы мәнбәләрдә Албан ордусунун фәалијәтинә даир мәлуматлары вә газынтылар заманы тапылан мүхтәлиф нөв силаһлары, зирәһли кејимләри нәзәрә алсаг, ерамызын әрәфәсиндә бурада күчлү мәркәзи дөвләт апаратынын олмасына шүбһә галмыр. Албанијада патриархал гулдарлыг мөвчуд олмушдур. Азад кәндли ичмалары өлкәнин сосиал һәјатында мәркәмли рол ојнамышдыр.

Археоложи материаллар вә онларын этнографик параллелләри илк вахтлар Албанијада гулдарлыға нисбәтән ибтидан ичма тәсәррүфаты системинин һаким олдуғуну сөйләмәјә имкан верир. Артыг ерамызын III—IV өсләриндән Албанијада јени ичтимаи-игтисади систем олан феодализм тәшәккүлә башлајыр. Бу икә тәбии олараг һәјатын бүтүн саһәлериндә чидди дәјишикликләр доғурур.

Тәдигатлар кәстәрир ки, Албанијада дөвләтин јарандығы илк дөврдә дини тәсәввүрләр дә ејни олмашышдыр. Дини тәсәввүрләр дағыныглығы анимистик, фетишизм вә хүсуси илә сәма сәлтәнәтинә инам (астрал) көрүшләр шәклиндә өзүнү бүрүзә вермишдир.

Јазылы мәнбәләрдә албанларын (гөдим азәрбајҗанлыларын) аја, улдуза вә күнәшә ситајиш етмәләриндән вә онларын шәрәфинә мә'бәдләр тикмәләри барәдә мә'луматлар верилир. Археоложи газынтылар Албанијанын бөјүк

шәһәрләриндә ајрыча мә'бедләр сәһәсинин олмасыны ашка-
ра чыхармышдыр.

Гәбелә шәһәри јахынлығындакы Чаггаллы дејилән јер,
Көвургала (Агдам рајону) јахынлығындакы Хырманлар
јери, Амарас (Агголан) мә'беди јерләнән ерази, Сарытөпә-
нин үст төбөгәси вә башгалары еһтимал ки, мә'бед сәһәлә-
ридир. Һәмин јерјәрдәки абидәләрдә мөһтәшәм ичтимаи
биналарын галыглары вә мә'бедләр үчүн характерик олан,
бәлкә дә еллин мәденијетинин тө'сири алтында ишләнмиш
сүтуналтыглары ашкара чыхарылмышдыр.

Ајдын төсәввүр јаратмағ үчүн Азербәјчанда христиан-
лыға гәдәрки дини төсәввүрләр системинә гыса нәзәр салағ.

Ибтидаи чөмијјәттә инсанларын һәр шејә чанлы ки-
бахыб, онларда руһун олмасына даир јаратдыглары дини
көрүшләр топлу су а н и м и з м⁹ адланыр.

Бу бахымдан Азербәјчанда инсанларын илаһиләшдир-
дикләри тәбии объектләрдән бири дашдыр. Мә'лум олдуғу
кими, ибтидаи инсанларын һәјатында даш сон дәрәчә мү-
һүм рол ојнамышдыр. Тәбиәтлә гаршыдурма даш аләтләри
(илк эмәк аләтләрини) јаратмыш, дикәр тәрәфдән сојугдан
вә вәһши һејванлардан горуна инсанлар даш мағараларда
илк сығыначағ тапмышдыр. Һәтта тәбии јолла гајаларда
әмәлә кәлмиш чалалар инсанларын илк мөишәт габлары
олмушдур. Беләликлә, инсан һәјатында ојнадығы ролуна
көрә даша е'тигад јаранмышдыр. Гәдим инсанлар дашы бир
нөв өз һәјатынын мұһафизәчиси һесаб етмишдир.

Азербәјчанда Енеолит дөврүнә ади (Күлтөпәдә) дашдан
дәшасмасы тапылмышдыр. Кобуд формада һазырланмыш
бу дәшасмасы сәһибини пис руһлардан горунағ рәмзи ки-
ми дүзәлдилмишдир. Тунч дөврү гөбирләриндә илк вахтларда
өлүнүн башы алтына јасты даш гојулурмуш. Һеч шүбһәсиз
ки, бу адәт дә дини инамла әлагәдар олуб, өлән шөкси пис
руһлардан мұһафизә етмәк мәгсәди дашымышдыр. Јенә
һәмин дөврдә өлүнүн дашдан дүзәлдилмиш табутларда
дәфн етмәк адәти кениш јаылмышдыр. Бундан әләвә бир
чох гөбирләрдә өлүнүн көзү гаршысына һәр һансы әләтин,
јахуд сәдәчә бир даш гојулмасы һаллары да мұшәһидә
едилмишдир. Бүтүн бунлар гәдим азербәјчанлыларын даша
олан инамлары илә бағлыдыр. Гејд етмәлијик ки, һазырда
даша инамла әлагәдар олан бир чох адәтләр өз кәкләрини
мәһз даша ситајиш дөврүндән кәтүрмүшдүр. Мәсәлән, бә'зи

диндарлар арасында даш һәлә дә ничат, бәрәкәт, шөфа вә с.
рәмзи ки-ми истифадә олунур. Сон вахтларадәк гәдим Көн-
чәдә чәтин чан верән адамын әли-нә даш верирдиләр ки,
руһу бәдәниндән дәрһал даша кечсин вә өләнин чаны эза-
дан гуртарсын. Бакыда мәрһумун руһу даша кечсин дејә
чан вердији јерә гара даш гојурлар. Гарабағда чәназәни
кәтүрәкән јеринә даш гојурлар ки, һәмин руһ дашда гал-
сын. Һәмилә гадын өләндә гөбринә даш гојмагла белә кү-
ман едирдиләр ки, бәтниндәки ушағын руһу даша кеччәк
вә с. Даша ејни заманда бир мұәлицә васитәси ки-ми бахан-
лар да вардыр. Бә'зи диндарлар шөфа үчүн Шамаһыдакы
Дәдәкүнәш пиринә кәдәркән пирин мұчавири хәстәни да-
ла «мұәлицә едир». О, дашы хәстәнин әләринә, синәсинә,
башына тохундурмагла куја хәстәлији даша кечирмиш
олур. Вәнк кәндиндә (Дағлыг Гарабағ) Сүрүшкән даш деји-
лән бир гаја вар. Хәстәләр һәмин дашы өлүб бир неч дәфә
үстүндән сүрүшүрләр ки, сағалсынлар. Губа рајонунун
Афурча кәндиндә тәбии гаја дешијиндән бә'зи кишиләр
өз арвадларынын «дүзлүјүнү» јохламағ үчүн истифадә
едирмиш. Арвадлар кұнаһсыз сајылмаларындан өтрү мүт-
ләг һәмин дешикдән кечмәлијмишләр. Лаңында кеч јеримә-
јә башлајан ушағы бә'зән инди дә Јери даш пиринин үстү-
нә кәтирләр ки, ајағ ачсын. Ушағы олмајан гадынлар
Новханыдакы Ағ даш пиринә кәдирләр. Онлар даша мых
чалыр, мых дашы дешиб кечәрсә, демәли, зијарәтләри гә-
бул олунур.

Бүтүн бунлардан әләвә дашла инам дикәр этнографик
фактларда да өзүнү кәстәрир. Бир чох гәдим јолларын
кәнарында бөјүк даш топаларына тәсадүғ едилир. Бу даш-
лары бураја јолдан кәчән диндарлар кұнаһларыны јумағ
үчүн атмышлар. Бир чох јерләрдә һавалар гурағлыг кечән-
дә јерә даш сәпирләр, бунунла куја кәјү јағыш јағдырмаға
мәчбур едирләр. Сон вахтлара гәдәр бә'зи евләрдә ун чувә-
лына даш гојурдулар ки, ун бәрәкәтли олсун.

Археоложи газынтылар сүбут етмишдир ки, суја инам
да гәдим дини төсәввүр олуб, анимизмин башға бир тәзаһү-
рүдүр. Күлтөпәдә тапылан вә илк Тунч дөврүнә аид едилән
бә'зи габларын үзәринә су рәмзи оларағ далғавары хәтләр
чызылмышдыр. Академик В. В. Пиотровски Тунч вә Дәмир
дөврләринә аид бир сыра бәзәкләрин вә кәмәрләрин үзәрин-
дәки гуш вә балыг рәсмиләрини мәһз су рәмзи ки-ми еһти-
мал етмишдир.

Бир чох тәдигатчылар Шимали Гафгаздакы мұшәһидә-

⁹ Анимизм—латын сөзүдүр, «анима»—руһ, чан демәкдир.

леринә әсәсән белә нәтичәҗә кәлмишләр ки, гәдим гәбирис-танлыгда өлүләрин баш тәрәфинин јахынлыгдакы су мән-бәләринә доғру дәфн едилмәси гәдим су ајини илә бағлы-дыр.

Һазырда су илә әләгәдар олан бир чох дини адәтләр, ху́сусилә су илә фала бахмаг, суја өз нијјәтини сөйләмәк, јуху көрән адамын илк дәфә өз јухусуну суја данышмасы, өлүләрин гәбри үстүнә су чиләмәк, сәфәрә кедән адамын дальнча су атмаг, гаранлыгда ахар судан ичмәмәк вә с. ибтидаи е'тигадын галыгыдыр.

Кәлбәчәр рајонунда Һәмзә булағыны, Ағдамда Шаһбула-ғыны, Лерикдә Гызылча булағыны, Мардакертдә Јел була-ғыны вә башга су мәнбәләрини диндарлар ничат јерј һесаб едирләр.

Суја е'тигад гисмән дә олса, ислам дининдә гануниләш-дирилмишдир. Гуранын 86-чы сурәсинин 6, 7, 8-чи ајләри әсәсиндә дүзәлдилмиш «Зәмзәм сују» һаггындакы әфсанә илә әләгәдар олараг илин төһвил олундуғу кечә үчүн бу су тутија кими бүтүн мүсәлман өлкәләринә апарылар.

Мәһз бунун нәтичәсидир ки, бә'зи археологлар, ху́суси-лә З. Виноградов Шәргин орта әср шәһәрләриндә кениш јајылмыш конусвары габлары Мәккәдәки «Зәмзәм сују» нун тутија кими дикәр јерләрә апарылмасында истифадә олун-муш мүгәддәс габлар һесаб едирләр. Бу габларын јалныз мүсәлманчылыг дөврүндә мејдана кәлмәси вә онларын јалныз мүсәлман шәргинә мөхсус шәһәрләрдә тапылмасы јухарыдакы фикри гисмән дә олса төсдиг едир.

«Су пәриләри» барәдә халг әфсанәләримиз дә гәдим су ајинләринин тө'сири илә јаранмышдыр. Су ајдынлыг, ничат рәмзи кими узун мүддәт халг арасында е'тигад объекти олмушдур. Сон вахтларадәк һәтта су илә мүәлицә һалла-рына да төсадүф едилдири. Хәстәнин јанына бир газан гај-нар су гојулур, ичәрисинә исә үч дәфә гызармыш дәмир парчасы атырдылар. Жуја бунунла хәстә шәфа тапырды.

Ибтидаи инсанларын чанлы сајыб инандыглары мүһүм төбии объектләрин бир группуну да дағлар вә ағачлар төш-кил едир. Гәдим кил габларын үзәриндә үчбучаглардан ибарәт һәндәси фигурларә раст кәлмәк мүмкүндүр. Тәдги-гатчылар һәмин үчбучаглары дағларын рәмзи һесаб едир вә јерли әһалинин дини көрүшләри илә әләгәләндирирләр. Гафгазын бир чох јерләриндә, ху́сусилә дағәтәји зоналарда гәбирләрин (Енеолит вә Тунч дөврү абидәләриндә) дағларә доғру јөнәлдилдији дә мүшәһидә едилмишдир.

Бә'зи Шәрг өлкәләриндә дағларын чоху аллаһ мәскәни һесаб едилдири: Азәрбајчан әразисиндә һазырда јүксәк дағ зирвәләринин, о чүмлөдән Киллик дағ, Вабадағ, Муров-дағ, Паланлыдағ, Бешбармаг вә с. дағларын мүгәддәс сајыл-масынын көкләри һәлә Тунч дөврүндә кениш јајылмыш анимистик көрүшләрә кедиб чыхыр.

Ағач ситајиш дә әски инамларла бағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанда инди белә аз-аз кәнд тапылар ки, орада бә'зи ағачлар пир һесаб олунмасын. Орта әср та-рихчиси (V әср) Моисеј Хоренски дә Азәрбајчанда гәдим за-манлардан бир чох ағач пирләрин олдуғуну гејд едир. Ислам дининдә әфсанә кими ујдурулмуш чәннәтдәки «Туба»¹⁰ аға-чы илә әләгәдар олараг орта әср ширли габлары үзәриндә ән кениш јајылмыш рәсмләрин бөјүк әксәријјәтини ағач төсвирләри тутур.

Ағач төсвирләринә һәлә чох гәдим дөврләрдә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бу бахымдан Ј. Һүммелин 1937-чи илдә Кәнчәчәј рајонундан (1 №-ли јашајыш јериндән) тап-дығы бир габын үзәриндәки ағач төсвири даһа марағлы-дыр. Газан формалы һәмин габын үзәриндә ағач көвдәси вә бир нечә будаг төсвир едилмишдир. Марағлыдыр ки, аға-чын будаглары учларындан кәсилмишдир.

Минкәчевирдә вә Хыныслыда (Шамахы) ерамызын илк әсрләринә аид ашкар едилмиш кил габларын үзәриндә дә ағач төсвирләринә, чох вахт гуш төсвирләри илә бирликдә раст кәлмәк мүмкүндүр.

Ј. Һүммел Тунч дөврүнә аид гәбир абидәләриндә өлүнүн јаңдырылмасы адәтинин мөвчуд олдуғуну вә һәмин дөврдә јаначаг кими арчан ағачындан истифадә едилдијини мүәј-һәнләшдиришдир. Елә буна көрә дә о арчан ағачынын һәлә Тунч дөврүндә мүгәддәс һесаб едилдији нәтичәсинә кәлмишдир.

Азәрбајчан әразисиндә кениш јајылмыш вә галыглары индијәдәк јашајан илк дини төсәвүрләрдән бири дә ода ситајишдир. Мә'лум олдуғу кими, одун кәшфи илә ибтидаи инсанлар өсләрини сојугдан, вәһши һејванлардан горуумаг, һејван овламаг, овладыглары һејванын әтини бишириб је-мәк, кечәнин гаранлығында од ишығындан истифадә етмәк вә с. вәрдишләрә јијәләнмишләр.

¹⁰ Дини әфсанәҗә көрә, чәннәтдә «Туба» ағачы вар. Орада һәр шәхсин бир јарпағы вар. Адам өлдүкдә орадан бир јарпаг дүшүр, ло-ғулдууда исә бир јарпаг чүчәрир.

Одда олан бу эсрарэнкиз хүсусијјэтләрин сәбәбләрини билмәјән инсанлар онун е'чазкар «мәрһәмәтинә» сығынмышлар.

Алимләр мүйјәнләшдирмишләр ки, одун илк дини рәмзи хач олмушдур. Ағачы ағача хачвари сүртмәклә од әлдә едән инсанлар хач формасыны да од рәмзи сажмышлар. Христианлыгдан чох-чох әввәл мүхтәлиф өлкәләрдә хачын фөвгәлтәбилик кими гәбул едилмәси дә һәмин фикри тәсдигләјир. Азәрбајҗанда Тунч дөврүнә аид, сонралар исә һәтта күп гәбирләри археоложи мөдәнијјәтинә аид абидәләрдә од рәмзи олан хач рәсминә тәсадүф едилр. Хач рәсмләри Көнчәчај рајунундакы 8 №-ли кургандан тапылан кил габын, 21 №-ли кургандан тапылан тунч дүймөнин, Минкәчевир күп гәбирләриндән ашкар едилмиш кил габын вә б. материалларын үзәриндә изләнилмишдир.

Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид кил габларын үзәриндәки хач формалы символик нахышлар бир нөв ән'әнәви характер дашымышдыр.

С. М. Газыјев Варташен рајонунун Варданлы кәндиндә бир гәбирдән тапылмыш өкүз башы формалы мангалы вә шамданлары ода ситајишлә әләгәләндирир.

Археоложи тәдгигатларла мүйјән едилмишдир ки, һәлә ики мин ил бундан әввәл күпләрдә дөфн заманы онун өнүндә тонгал галанмышдыр. Гәдим инама кәрә бунунла мәрһум одун «мәрһәмәтинә» газанырмыш. Гобустан гајалары үзәриндә јаллы тәсвирләри дә ода ситајишлә бағлыдыр. Тәдгигатчы И. М. Чәфәрзадә һағлы олараг бу рөгси тонгал әтрафында дини ајинин ичра мәрәсиминә илә әләгәләндирир. Умумијјәтлә, археологлар гајаүстү тәсвирләрә вә этнографик дөлилләрә әсасән белә куман едирләр ки, һәлә Даш дөврүндә инсанлар овдан әввәл тонгалы дөврләјиб мүхтәлиф дини ајинләр ичра едирләрмиш. Чех алими Ј. Ауғуста кәстәрир ки, ибтидаи инсанлар овларынын сәмәрәли кечмәси үчүн куја һәмин һејваны тилсимләјирләрмиш. Бу мәрәсим заманы һејван чилдинә кирмиш чадукәр мүхтәлиф рөгсләр едирмиш. Чох куман ки, Гобустан јаллысынын тонгал әтрафында дөврә вурмасы да ејни мөгсәди күдмүшдур.

Ода ситајиш әләмәтләри инди дә јашамагдадыр. Һазырда бир чох пирләрин очаг адланмасы һеч дә тәсадүфү дејилдир. Бир чох адәтләр, мөсәлән, чәтин доған гадыны тонгал үстүндән тулландырмаг, илин ахыр чәршәнбәләриндә күнаһлары тәкмәк үчүн тонгалын үзәриндән тулланмаг вә с. гәдим од ајининин галыгларыдыр.

Сон вахтларадәк индики Варташен рајонунда сарылыг хәстәлијини «говмаг» мөгсәдилә хәстәнин көзү гаршысында чахмаг дашындан гығылчым чыхарырдылар. Гусар рајону әтрафында исә гышда өлән адамын гәбри үзәриндә тонгал гајалырдылар. Азәрбајҗанын бә'зи гәрб рајонларында инди белә кәрпә ушагы кечә бајыра чыхараркән ону шәр гүввәләрдән горумаг үчүн гундагына көмүр гојур, јахуд көз дәјмәсин дәјә аллына көмүр сүртүрләр.

Илк дини тәсөвүрләр өзүнү тәсәррүфатын мүхтәлиф сәһәләри илә әләгәдар олараг ичра едилмиш чадукәрлик вә ја сәһбазлыг формасында даһа чох кәстәрир. Мә'лум олдуғу кими, ибтидаи инсанларын әсас мөшғулијјәтләриндән бири овчулуг олмушдур. Ов сәфәрләринин уғурлу кечмәси үчүн инсанларын ичра етдикләри мүхтәлиф ајинләр өз әксини әшјалар үзәриндәки тәсвирләрдә тапмышдыр. Бу бахымдан Е. Рәслер тәрәфиндән кәчән әсрин сонунда Қилликдаг әтрафындан тапылмыш күпә формалы бир габ даһа марағлыдыр. Сон дәрәчә сәлигәли һазырланмыш бу габын үзәриндә бир дағ кечиси тәсвир едилмиш, онун гаршысында исә кечијә ох атан адам тәсвири верилмишдир. Сағ әлин дә оху кечијә доғру узатмыш адам сол әллини башы үзәриндәки чәрхифәләк нишанына доғру узатмыш вә санки овунун уғурлу олмасы үчүн ондан көмәк истәјир.

Кәдәбәјдән тапылмыш бир көмәрин үзәриндә әлиндә галхан тутмуш овчу, онун јанында ов ити вә бир нечә һејван тәсвирләри верилмишдир. Овчунун атдығы ох онун гаршысында гачан һејванын башына санчылмышдыр. Овчунун сағ чијиндә асылмыш охданын ичиндә еһтијаг олараг хејли ох вардыр. Марағлы чәһәтләрдән бири дә будур ки, бу көмәр үзәриндә бир нечә нөв һејван вә балыг тәсвирләри верилмишдир. Бу да һәмин дөврдә Азәрбајҗанда ов һејванларынын нөвләрини ејрәнмәк үчүн хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Гобустан гаја тәсвирләриндә овчулугла әләгәдар дини сәһнәләр өз әксини даһа кениш тапмышдыр.

Бу чәһәтдән 938,100 нөмрәли дашлар үзәриндәки тәсвирләр диггәти даһа чох чәлб едир.

9 №-ли дашын үзәриндә гачан марал вә ону архадан тәғиб едән ики нәфәр атлы овчу тәсвир едилмишдир. Овчунун бири марала ох атан везијјәтәдир, дикәр овчунун атдығы јаба маралын белинә санчылмышдыр.

134 №-ли дашын үзәриндә исә овчу ат илә маралы говур вә чох күман ки, көмөнд васитәсилә ону тутмаг истәји.

Азәрбајҗан мадди-мәдәнијәт абидәләри ичәрисиндә бу нөв ов сәһнәләринин ашкар едилмәси белә бир һәгигәти сүбут едир ки, ибтидаи инсанлар овларынын мүвәффегијәтли кеч-мәси үчүн әввәлчәдән өз арзуларына үјгүн олараг чаду сәһнәләри дүзәлдир вә куја бу әмәлијәтдә һәмин һејваны тилсимләјирдиләр.

Өвчүлүглә әлагәдар олан бу дини адәтләр инди дә Загафгазијанын бә'зи халглары арасында, гисмән дә олса, јашамагдадыр. Мәсәлән, абхазлар сон вахтлара гәдәр овладыглары һејванын әтини једикдән сонра сүмүкләрини дәри-јә жығыб басдырыр, куја һәмин һејванын тәкрарән дирил-мәсинә сәбәб олур.

Азәрбајҗанда мүшәһидә едилән илк дини тәсәввүрләр-дән бири тотемизmdir¹¹. Археоложи материаллардан ајдын олур ки, дунјадә тотемизмин илк әләмәтләри һәлә Үст Даш дөврүндә мејдана көлмишдир.

Гәдим инсанлар елә билирдиләр ки, ајры-ајры инсан гәбиләләри олдуғу кими, һејван гәбиләләри дә мөвчуддур. Һәтта сон вахтларадәк бир чох Сибир халглары арасында бу чүр тәсәввүрләр давам едирди. Мәсәлән, Сибир нәнләри дәниз саһилиндә јашајан ағ ајылары хүсуси тајфа сајырдылар. Килјаклара (нивһиләрә) көрә исә довшанларын хүсу-си һөкмдарлары вардыр.

Үмумијјәтлә, сибирлиләрә көрә бүтүн һејванларын һөк-мдары вардыр. Ибтидаи инсанларын тәсәввүрләринә көрә ајры-ајры һејван гәбиләләри битки вә әразиләри өз арала-рында бөлүшдүрмүшләр (мәсәлән, Сибирин бир тајфасына көрә јалныз пәләнкләрә мөхсус дағлар, ајылара мөхсус мешәләр, балыгларә мөхсус сулар вә һәтта һәр һејван гәби-ләсинин өзүнә мөхсус оту вә мејвәси вардыр.) Һазырда Азәрбајҗан әразисиндә бир чох биткиләрә, дағларә вә каһа-ларә һејван адларынын верилмәси дејиләнләрә даһа бир сүбутдур. (Итбурну, иланјарпағы, маралоту вә с. биткиләр, Иланлыдағ, Инәк зағасы, Кечигајасы, Маралдаш, Ајы гәбирләри, Чейран булағы вә с.) Ајры-ајры һејванларын

¹¹ Тотемизм—Шимали Америка һиндуларынын дилиндә «онун нәсли» демәк олуб, инсанларла һејванлар, бә'зән дә битки әләми ара-сында фәвгәлтәби әлагәләрин олмасы һаггында фантастик фикирлә-рин мәчмусундан ибарәтдир. «Тотем» сөзү елми әдәбијәтдә илк дөфә XVIII әсрин сонунда ишләнишдир.

бүтләрини дүзәлтмәк вә онлара ситајиш етмәк адәти Азәр-бајҗанда һәлә Енеолит дөврүндән мөвчуддур. Нахчыванда, Күлтәпә дејилән јердә онларча кил һејван фигурлары тапылмышдыр. Бу фигурлар әсасән, өкүз, гојун, кечи, ат, ит вә с. ибарәтдир.

О. Гәбибуллајев Енеолит дөврүнә аид һәмин фигурлары һаглы олараг Күлтәпә сакиләринин дини көрүшләри илә әләгәләндирир. Азәрбајҗан әразисиндә сонрақы дөврләрә аид белә фигурлар Минкәчевирдә, Газахда, Шамхорда, Кәдәбәдә, Ханларда, Мил дүзүндә, Шамахыда вә с. јерләр-дә ашкар едилмишдир. Ерамызын әввәлләринәдәк кениш јайылмыш бу чүр фигурларын ичәрисиндә өкүз фигуру үстүнлүк тәшкил едир. Әмәк рәмзи кими танынан өкүз фигуруну Б. В. Пиотровски Загафгазија гәбиләләри арасы-нда мүгәддәсләшдирилмиш илк һејванлардан бири һесаб едир. Азәрбајҗанда мөвчуд олан «гызыл өкүз» әфсанәси дә мәнз бунунла бағлыдыр.

Гобустан гајалары үзәриндә һәкк едилмиш бир чох өкүз, кечи, балыг, ит вә с. һејванларын рәсмләри дә тотемизмин һәмин дөврләрдә кениш јайылдығыны сүбут едир. 15 №-ли гајанын үзәриндә бир кечи, онун гаршысында исә рөгс едән инсан рәсми һәкк едилмишдир. 25 №-ли гајанын үзәриндә исә һејванларын гурбанлыг сәһнәси тәсвир едилмишдир. Ән марағлы тәсвирләрдән бириси дә мүхтәлиф һејванларын фонунда инсан тәсвиринин верилмәсидир. Белә сәһнәләр-дән бири 78 №-ли гајанын үзәриндәдир. Бурада бир өкүзүн фонунда чохлу гадын фигуру әкс етдирилмишдир.

Һејванат әләминә ситајиш өз тә'сирини сәнәткарлыгдә дә көстәрмишдир. Хүсусилә, Азәрбајҗанын гәдим дулусчу-лары арасында тотемистик тәсәввүрләр өзүнү даһа ачыг шәкилдә көстәрмишдир. Археоложи газынтылар заманы үзә чыхарылмыш үзләрлә зооморф габ нүмунәләри буну сүбут едир.

Гәбирләрдән ашкар едилмиш бир чох һејван скелетләри дә чох күман ки, әрзаг еһтијатындан башга, һәм дә һејван-ларә е'тигад едилмәси илә әлагәдардыр.

Гәјд етмәлијик ки, сон вахтлара гәдәр бир чох гәбирис-танлыгларла башдашы үзәриндә мүхтәлиф һејван вә хүсу-силә ит вә ја ат тәсвирләрини, верилмәси, узун мүддәт гә-бир дашларынын гојун вә ат формасында һазырланмасына да тотемизмин галығы кими бахылмалыдыр.

Азәрбајҗанда һејван фигурларынын кениш јайылдығы

бир дөврдә антропоморф фигурлар мејдана кәлмишдир. Инсан фигурларынын мејдана кәлмәси инсанларын өзләринә олан мүнәсибәтинин нәтичәсидир. Гадынын (ананын) тәсәррүфатдакы мөвгеји, мәһсулдарлык рәмзи кими ону шөһрәтләндирмиш, онун нәсилартырма габилитјети исә гадыны һәјат рәмзи кими танытмышдыр. Бүтүн дунјада чәмијјәтин инкишафынын мүәјјән бир дөврүнүн мәһсулу олан бүтпәрәстлик хүсусән, гадын бүтләринә ситајиш мәнз бәлә јаранмышды. Гәдим дунјанын мөдәни өлкәләриндән бири олан Јунаныстанда һәјатын јарадычысы, аллаһларын анасы гадын һесаб едилирди. Гәдим Јунан әсатирләриндән бириндә дејилир: «Ешит мәни, оғлум. Дунјанын ики башланғычы вар. Ән башлыгчасы исә биридир—Деметри ана. Одур торпаг, нечә истәјирсән адландыр».

Јунан драматургу Софокл гадыны дағларын падшаһы, әбәди һәјатын исә ачары адландырырды.

Сон вахтларадәк бир чох Сибир халqlары арасында инсан бүтләринә ситајиш давам едирди.

Минкәчевир, Шамхор, Товуз, Исмајыллы, Шамакы, Гутгашен, Фүзули, Ағдам, Ләнкәран, Лерик рајонлары, Нахчыван МССР әразиләриндә кил, тунч, даш фигурлар вә бүтләр ашкар едилмишдир. Чәмијјәтин мүәјјән мәрһәләсиндә, хүсусилә III—I минилликләрдә инсан бүтләринә ситајиш бүтүн Загафгазија халqlары арасында ејни дәрәчәдә јайылмышды. Ашкар олунмуш бүтләр мұхтәлиф формададыр. Гәдим бүтләр әсасән килдән һазырланмыш гадын фигурларыдыр. Минкәчевирин, Исмајыллы рајонунун Молла Исаглы кәндинин вә Ағдаш рајонунун Шамылы кәндиндән мәлүм олан бу бүтләрин башы, әлләри вә ајағлары ғырылмышдыр. Онларын бәдән гурулушлары ејнидир, һөвсәлә чанағлары олдугча бөјүкдүр, һүндүрлүјү исә 20—25 см-дир. Фигурларын бә'зиләри чылпаг, бә'зиләри исә кејимлидир. Әксәријјәтинин бојунда мунчуг дүзүмләри вардыр. Бүтләрин башсыз, әлсиз вә ајагсыз олмасыны бә'зи тәдгигатчылар гәдим дөврдә инсан гурбаны адәти илә әлагәдәндирир. Страбона көрә, гәдим Азәрбајчанда инсан гурбаны вермәк адәти вардыр. Бу мәсәлә илә әлагәдар олараг тарихчи Моисеј Каланкајтуклу һәлә VII әсрдә көстәрир ки, Албанијада бүтпәрәстләрин гурбан кәсмәк јерләри вар иди.

Ашкар едилмиш бүтөв бүтләрин башлары, әлләри, ајағлары ејни вәзијјәтдә кәсилмишдир. Гадын бүтләринин бир голу вә ғычы дикәрләриндән ғыса сындырылмышдыр. Бү-

төв бүтләрдә голлар дирсәкдән јухары, ајағлар исә диздән јухары кәсилмишдир. Бунунла ајдын олур ки, бүтләрин кәсилмәси просеси мүәјјән ганунла ичра едилмишдир.

1963-чү илдә Шамакы рајонунун Дағ Коланлы кәндиндә тапылан бир даш бүтүн башы боғазындан сындырылыб ајрыча гојулмушдур.

Һәмчинин Шамакынын Дәрә Хыныслы кәндиндә тапылмыш даш бүтләр дә башсыз, әлсиз вә ајагсыздыр.

Даш бүтләр өлчүләринә көрә кил бүтләрдән фәргләнир. Онлар әсасән адам боја дүзәлдилмишдир. Бунларын бә'зи си јени мусәлман дини тәсәвүрләринин јарандыгы дөврдә ғырылыб дағдылмышдыр вә онлардан гәбирин үстүнү өртмәк үчүн истифадә едилмишдир. Фүзули рајонун Азәрбајләнди кәндиндә бу бүтләри јығыб бир тәпәнин алтында басдырмышлар. Бу исә көһнә дини тәсәвүрләрин арадан галхмасы вә јени дини тәсәвүрләрин јаранмасы илә әлагәдардыр.

Албанија әразисиндә башы, әли, ајағы олан бүтөв бүтләр дә тапылмышдыр. Бу нөв бүтләр ерамызын I—VIII әсрләринә аиддир. Бүтпәрәстликлә әлагәдар олан бә'зи адәтләр инди дә галмагдадыр. Шамакы вә Губа рајонларынын бә'зи кәндләриндә хәстә адамын сачындан вә дырнағларындан хәмрә гатараг, кичик һәчмдә адам һәкәли дүзәлдир вә хәстәнин көјнәјиндән бир гәдәр чырыб, һәмин һәкәли кәфәнә бүкүрләр. Сонра исә ону апарыб гәбиристанлыгга дәфн едирләр вә куја, һәмин адамын хәстәлијини бәдәниндән чыхарылыр.

Синифли чәмијјәтин вә дөвләтин мејдана кәлмәси илә көһнә инамларла јанашы илк дөвләт динләри јараныр. Бунлардан да бири астрал дини тәсәвүрләр системидир. Әсасың сәма чисмләринә ситајиш тәшкил едән бу тәсәвүрләрин изләринә һәлә Тунч дөврү абидәләриндә тәсадүф олунур. Һәмин дөврүн бир чох габларынын үзәриндә күнәшин рәмзи кими свастика¹² тәсвири верилмишдир. Әсасән Шәргдә мејдана көлән свастиканын бә'зи халqlар дини нишан кими инди дә истифадә едир.

Неолит дөврүндән башлајараг Азәрбајчанда мұхтәлиф предметләрин, хүсусилә кил габларын, метал әшјаларын үзәриндә, һәтта гајаүстү тәсвирләрдә һәмин нишана тез-тез раст кәлмәк олар. Тәдгигатчылар свастиканы одун алын-

¹² Свастика—һинд сөзүдүр. «јахшы олмаг» демәкдир. Учлары дүзбучаг шәклиндә әјилмиш хәшәкәлли дини нишандыр.

масы рәмзи сајылан хач нишанынын бир формасы хесаб едирләр. Од кими Күнәшин дә истилик вермәк вә ишыг сачмаг габилијјетини илаһиләшдирмиш инсанлар, учлары әјилмиш вә һәр заман дөвр едән хач нишаныны Күнәшин рәмзи кими гәбул етмишләр. Азәрбајчан ғразисиндә Күнәшин рәмзи тәсвири илә јанашы, онун өзүнүн тәсвирләринә дә тәсадүф олунмушдур. Гобустан гајаларында, бир чох гајалыгларын бурну үзәриндә шуа сачан күнәшин тәсвири гәдим Азәрбајчан сакинләринин дини тәсәвүрләри илә бағлыдыр.

Астрал дини тәсәвүрләр тәкчә Күнәшә дејил, һәмчинин дикәр сәма чисимләринә (Аја вә улдузлара) ситајиш формасында да өзүнү кәстәрир. Бу бахымдан Минкәчевирдә тапылан вә ерамызын эрәфәсинә аид едилән даш мөһүр хусуси мараг доғуруп. Бу мөһүрүн үзәриндә әлләрини кәјдәки улдузлара сары галдырмыш инсан тәсвир едилмишдир.

Астрал дини тәсәвүрләр сон вахтларадәк јашамышдыр. Назырда Улдузтәпә, Ағоглан, Дәдәкүнәш, Сарыбаба, Шәмси гәбри пирләри, шүбһәсиз, астрал тәсәвүрләрлә бағлыдыр.

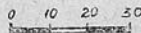
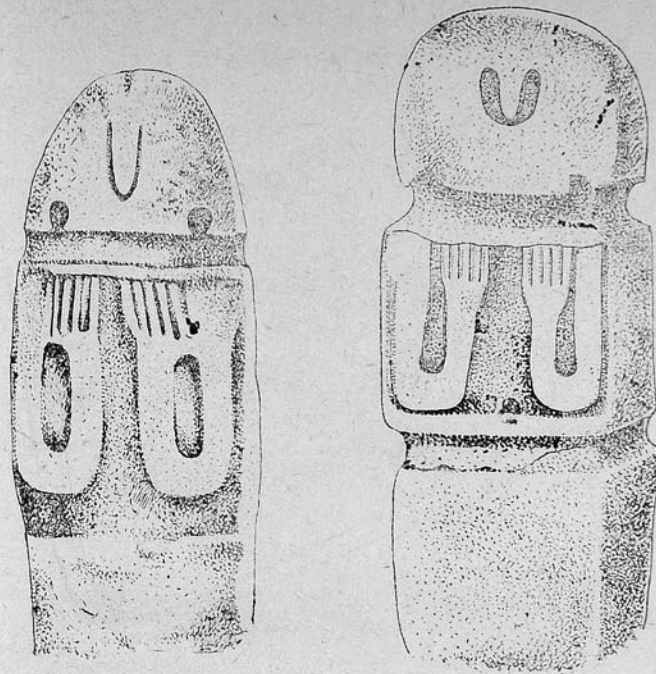
Тарихи мәнбәләр сүбут едир ки, христианлыға гәдәр Азәрбајчанда әсас дини мәркәз мәбәдләр олмушдур. Јухарыда кәстәрдијимиз кими, бир чох рајонларын ғразисиндә һәмин мәбәдләрин галыглары артыг тапылмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАНЫН ИЛК ОРТА ӘСР АБИДӘЛӘРИ

Ерамызын III—IV јүзилләриндән Гафгаз Албанијасынын иғтисади, ичтимаи вә мөдәни һәјатында јени бир мәрһәлә башланыр. Бу дөвр Албанијада јени иғтисади-ичтимаи формасија олан феодализмдин тәшәккүлү, христианлығын дөвләт дининә чеврилмәси, јерли әлифбанын кәшфи, бир сыра јени типли шәһәрләрин јаранмасы кими чох мүһүм һадисәләрлә сәчијјәленир.

Илк Орта әсрләрдә Албанија ғразиси бир тәрәфдән Сасани, дикәр тәрәфдән Бизанс империјаларынын дөјүш мејданына чеврилир. Өлкәјә јаделлиләрин арамсыз һүчумлары башланыр. Нәһәјәт VII әсрдән Албанијаны хилафәт гошунлары ишғал едир. Бүтүн бунар археоложи абидәләрдә өз әксини тапмышдыр.

Илк Орта әсрләр үчүн характерик чәһәтләрдән бири бу дөвр абидәләриндә мөдәни тәбәғәнин зәнкич олмамасы-

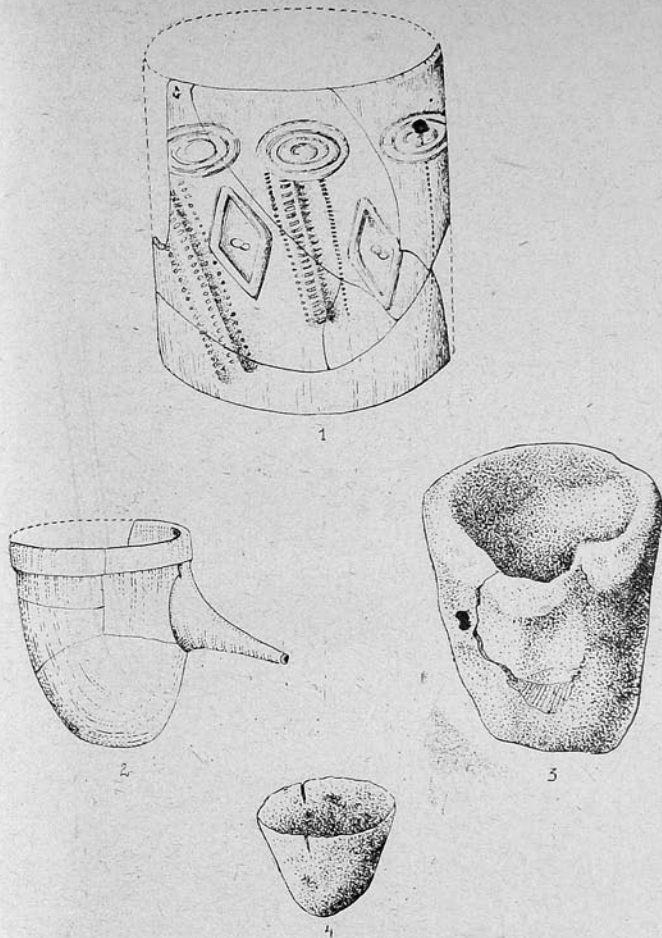

Илк орта әсрләрә аид

дыр. Тәдғигат апарылмыш илк феодализм дөврүнә аид әксәр абидәләрдә бу һал мүшәһидә едилмишдир. Бу хусусијәт гоншу Ермәнистан вә Күрчүстан абидәләриндә дә изләнмишдир. Бу дөвр археолокијасында даһа бир чәһәт сәнәткарлығын мүхтәлиф саһәләриндә хусусилә кил габ истеһсалында натурал истеһсал формасынын үстүн мөвгә тутмасыдыр. Бу исә мөһсулун кејфијјәтчә ашағы дүшмәсинә сәбәб олмушдур.

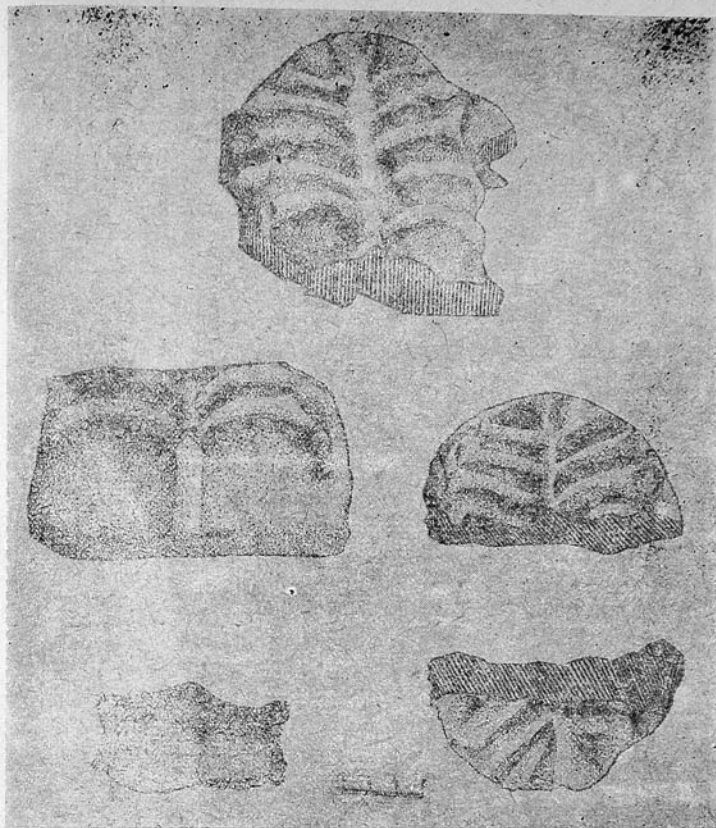
1—үзүк мөһүр, 2—зооморф тэсвирли ғыраг (Бакы),
3—шар—габ, конусвары габ.

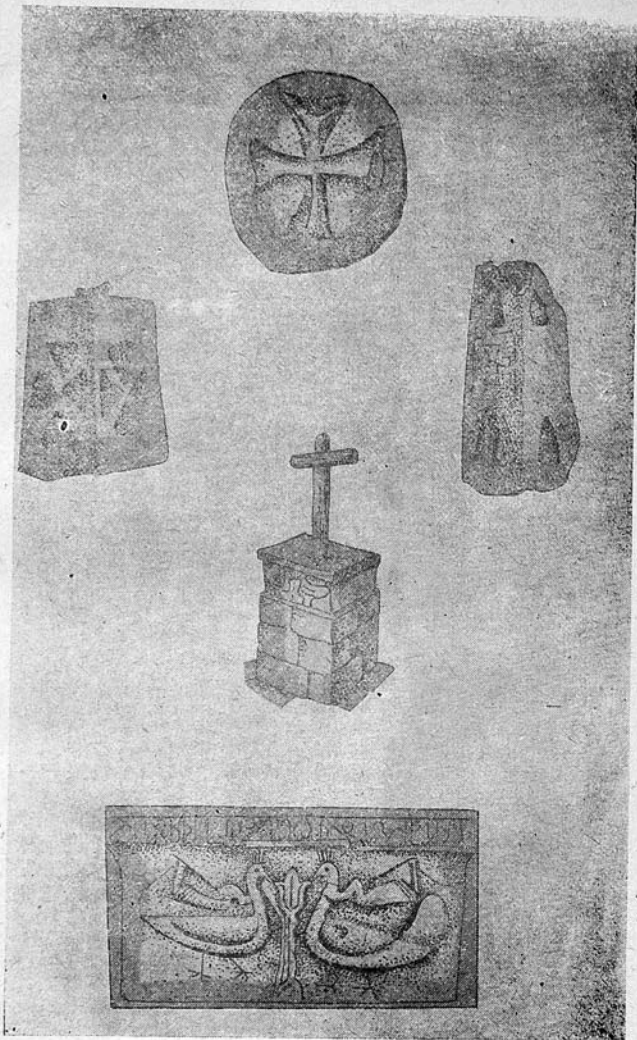
3—4 Зәркәрликдә ишләнән эмәк аләтләрж.

Металдан və килдән hazırlanmış чыраг və бухурдан

Дирилик ағачынын тасвирлери

Миккөчөвирдөн тапылмыш үзөриңдө албан жазысы олан эшјалар

Нисан даш

Сөз 30 ил эрзиндө Минкөчевирдө, Көвургаллада (Ағдам району), Хыныслыда, Торпагалада, (Гах району), Ағоғланда, Шамахи районунун Шөрках абидесиндө, Гөбөлөдө, Килкилчәј мүдафиә сәддиндө, Гутгашен районунун Килсөдағ мә'бәдиндә апарылмыш археоложи тәдгигатлар, Мил-Гарабағ, Муған, Гәрб вә Шимал-Шәрги Азәрбајжан әразисиндө гејдә алынмыш мүхтәлиф характерли абидәләр Албанија-нын илк Орта әсрләр мадди-мәдәнијјәти һагғында мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Илк Орта әсрләр дөврүндә тәсәррүфат саһәсинин әсас мәнбәји олан кәнд вә кәнд әһалиси, үмумијјәтлә, дөврүн итгисади вә ичтимаи һадисәләриндә мүһүм рол ојнамышдыр.

К. Маркс вә Ф. Енкелс кәстәрмишләр ки, әкәр Антик дөврдә әсас чыхыш нөггәси этрафы илә бирикдә шәһәр олмушдурса, орта әсрләрдә бу ролу әсасән кәнд ојнамышдыр. Һәтта Ф. Енкелс кәстәрмиш ки, орта әсрләрдә кәндләр итгисади чөһәтдән шәһәрләр үзәриндә һөкмран мөвгә тутурду.¹²

Илк Орта әсрләрдән башлајарағ шәһәрләр сәнәткарлығ мәркәзләринә чеврилир. Кәнд јашајыш мәскәнләри исә өзүндә кәнд тәсәррүфатынын вә малдарлығын бүтүн саһәләрини бирләшдирмәклә бәрәбәр онларда һәм дә ајры-ајры сәнәт саһәләри јайылмаға башлајыр.

Бу бахымдан Минкөчевирдә тәдгиг олунмуш ики вә үч нөмрәли јашајыш јерләри олдуғча бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. 2 №-ли јашајыш јери Күр чајынын сол саһилиндә 14 һектара јахын бир әразини әһатә едир. Јашајыш јеринин чәнуб-шәргиндә онунла һәмдөвр олан дулус күрәләри вә гәбиристанлығ, орадан 2 км аралыда Күр чајынын јухары ахарында 5 һектарлығ бир төпә үзәриндә исә 3 №ли јашајыш јери өјрәнилмишдир. Археоложи газынтылар һәр ики јашајыш јеринин III—XIII әсрләрдә мөвчуд олдуғуну сүбүт етмишдир. Бу јашајыш јерләриндә 4—4,5 м галынлығында олан мәдәни төбөгәдә 3 тикинти лајы ашкар едилмишдир. (Илк тикинти дөврү III—V, орта тикинти дөврү V—VIII, III тикинти дөврү исә IX—XIII әсрләри әһатә едир). Тикинти галығлары јашајыш евләриндән, тәсәррүфат биналарындан вә мә'бәдләрдән ибарәтдир.

Саһәси 10—14 кв.м олан дөрдкүнч отағларын чоху мөһрәдән инша едилмишдир. Диварларын галынлығи 0,50—0,80

¹² К. Маркс вә Ф. Енкелс, Сечилмиш әсәрләри, ч. 1, Б., Азәркәшр, 1978, сәһ. 11.

м-дир. II тикинти дөврүнә аид биналарын иншасында 45x x32x10 м өлчүлү чий кәрпичдән, саман гарышығлы кил мәһлулудан кениш истифадә едилмишдир. Диварларын галынлығи 1,2 м-дир. Отағлардан бири дүзбучағлы 20-25 кв. м өлчүдөдир. Минкөчевир евләринин үстүнүн гамышла өртүлдүјү еһтимал едилир. VI—VII әсрләрдән исә гамыш кирәмнитләрлә әвәз олунур. Отағларын дөшәмәси әсасән киллә суванмыш, һамысында очағ јерләри мүшәһидә едилмишдир. Мүрәккәб гурулушлу күрәләрдә чох күман ки, истиликлә јанашы, һәм дә хөрәк биширилирмиш.

Отағларын ичәрисиндә вә һөјәтдә тәсәррүфат гујуларына тәсадүф едилмишдир. Отағларда әрзағ сахламағ үчүн ири күпәләр басдырылмышдыр.

Минкөчевирин јашајыш евләриндән мөтбөх вә сүфрә габлары илә јанашы, әмәк аләтләри—коға, әрсин вә с. мәшһәт ешјалары да ашкар едилмишдир. Онлар өз формасынә бу күнәдәк сахламышдыр.

Илк орта әсрләрин чох марағлы шәһәр типли јашајыш јерләриндән бири Торпагаладыр. Бу абидә Алазан чајынын сол саһилиндә ејни адлы төпәнин үстүндә индики Гах шәһәриндән 25 км чәнуб-гәрбдә јерләшир. Узунсов планда олан төпәнин шимал-шәрг вә чәнуб-гәрб истигамәтиндә узунлуғу 500—510, ени исә 150—160 м-дир. Үмуми саһәси 1,5 һектардыр.

Торпагаладан бина галығлары, тәндир вә очағ јерләри, истәһсалат очағлары, тәсәррүфат күпләри, дулус вә шүшә мә'мулатынын мүхтәлиф нүмүнәләри вә сүмүк галығлары үзрә чыхарылмышдыр.

Торпагаланын VII газынты саһәсиндә ашкар олунмуш беш отағын (отағларын һамысы јанмышдыр.) диварлары чий кәрпичдән һөрүлмүш, таванында исә ағач материалларындан истифадә едилмишдир. Марағлыдыр ки, очағ јерләриндә чохлу гарғадузу тапылмышдыр. Көрүнүр, гарғадузундан кәндәри ашыламағда вә отағларын диварларынын ағардылмасында истифадә едилмишдир.

Тәдгигатлар кәстәрмишдир ки, Торпагалада хусуси сәнәткарлығ мәһәлләси мөвчуд олмушдур. Бурада ики әдәд дулус вә кәрпич күрәси, һәмчинин шүшә истәһсалы очағы ашкар олунмушдур. Дулус күрәләри еллипсвари олуб, ики јаруслудур. Һәр ики күрәдә ширсиз сахсы габлар истәһсал едилмишдир. Кәрпич биширилән күрә исә Загафгазија археоложи газынтыларындан тапылмыш иншаат материалы очағыдыр.

Торпагалада эн надир галыг шүшә истеһсалы очағынын ашкар олунамасыдыр. Дөрдкүнч формада, олдугча сәлигәли һөрүлмүш бу очағын ичәрисиндән чохла шүшә галыглары тапылмышдыр.

Јашајыш јерини алтында күп вә торпаг гәбирләри вә јажынлыгдакы әразиде Сагызлыг дејилән јердә исә христиан гәбирләри үзә чыхарылмышдыр.

Торпагалада III—XV әсрләри әһатә едән 2-4 м галынлыгында мәдәни төбөгә вар. Тәһонин әтрафындакы 1,5—2 м һүндүрлүкдә хусуси мүдафиә сәдди, мәдәни төбөгәдән мәишәт әшјалары илә јанашы дулус күрәләри вә шүшә истеһсалы очағынын ашкар олунамасы бураны шәһәртипли јашајыш јери адландырмаға имкан верир.

Илк Орта әср шәһәр типли өн мөһтәшәм јашајыш мәскәнләриндән бири Ковургала абидәсидир.

Харабалыгы индики Ағдам рајонунун Бөјәһмәдди кәнди әразисиндә јерләшән бу абидә кениш саһәјә маликдир. Мәркәз һиссәси дүз сәтһлидир. Әтраф әразидән 6—8 м жүксәкликдәдир. Бурада илк археоложи тәдгигатлар 1958-чи илдә апарылмышдыр. Газынтылар нәтижесиндә бу төпәдә III—V әсрләрдән башлајараг X—XI јүзиллијә гәдәр јашајышы өзүндә әкс етдирән 4 м галынлыгында мәдәни төбөгә үзә чыхарылмышдыр. Јашајыш јериндә әсас иншаат материалы кими дашдан, бишмиш вә чиж кәрпичдән, кирәмитдән истифадә едилмишдир.

Биналар жүксәк сәнәткарлыгла тикилмишдир. Ағ дашдан инша едилмиш христиан мәбәди Ковургала ме'марлығыны характеризә етмәк үчүн ән јажшы нүмунәдир. Шәрг һиссәсиндә хусуси отагдан ибарәт олан меһраб еллипсваридир. Тәдгигатчылар мәбәдин дөрд гапысы олдуғун ашкар етмишләр. Дешәмә һамар јонулмуш дашларла өртүлмүшдүр. Мәбәддән даш сәндүгә гәбри ашкар олулмушдур. Сәндүгәнин гапағы үзәриндәки јазыдан ајдын олур ки, бурада Албан һөкмдары һамаманын гардашы дөфи едилмишдир.

Ковургаладан даһа бир нечә јашајыш бинасынын галыглары үзә чыхарылмышдыр. Дөрдкүнч формалы бу биналарын бүнөврәси чај дашындан, үст һиссәси исә ағ дашдан һөрүлмүшдүр.

Әкәр Ковургаладан ашкар олулмуш бу галыглар илк орта әсрләр үчүн сәчијјәвидирсә, ондан бир гәдәр чәнуба «Хырманлар јери» дејилән саһәдә тапылмыш өзәмәтли мәбәд комплекси сон антик дөврә аиддир. Бу мәбәд ири, чиж кәрпичләрдән һөрүлмүш бир нечә отагдан вә үмуми саһәси

тәхминән 210 кв. м олан салондан ибарәтдир. Комплексин диварларынын галынлыгы 2,1 м-дир. Онун ејванында дашдан јонулмуш көзәл сүтуналтылар вардыр.

Ковургаладан тохучулуг, дулусчулуг, зәркәрлик вә шүшә истеһсалына даир хејли фактик материал топланмышдыр. Лакин Ковургаланы дикәр һәмдөвр абидәләриндән фәргләдирән бурада хырда-нефис сәнәткарлығын вә тохучулугун кениш јайылмасыдыр. Ахтарышлар заманы зәркәрлијә вә тохучулуга аид әмәк аләтләри коллексијасы топланмышдыр. Ковургала сакинләри Јажын Шәргин бир чох өлкәләри илә игтисади вә мәдәни әлагәдә олмушдур.

Газынтылар заманы Суријадан кәтирилмиш шүшә габлар, Бизанс императорлары адындан зәрб едилмиш пуллар, Иран мөншәли бәзәк әшјалары вә с. ашкар олулмушдур. Илк Орта әсрләрдә Ковургалаја Дәрәарасы дејилән јердәки булагдан тункләрлә ичмәк үчүн су көмәри, Габарты чајындан исә тәсәррүфат әһәмијјәтли су архы чәкилмишдир.

Тәдгигатчылар Ковургаланын әсил ады барәдә мүхтәлиф фикирләр сөјләмишләр. Бу абидәнин јери һөкмдар нәслинә мөхсус гәбирстанлығын мәһз бурада јерләшмәси вә долајы да олса бәзи мәнбә мәлуматлары бураны Албан һөкмдарларынын јәј игәмәткәһи кими шәһәрәт газанмыш Алуен шәһәринин галыглары олмасыны сөјләмәјә имкан верир.

Алуен шәһәри орта әсрләрдә Бәрдәдән Дәбилә (Двинә) кедән тичарәт јолунда јерләшмишдир. Һәммин јолун изләринә инди дә тәсадүф едилир. Бу јол үзәриндә илк шәһәртипли јашајыш јери дә мәһз Ковургаладыр.

Албан һөкмдарынын гардашынын гәбринин бурада олмасы да тәсадүфи дејилдир. Чүнки Алуен шәһәри Албанларын дини вә ичтимаи тәдбирләринин кечирилдији әсас јер иди. Садаладығымз бүтүн кејфијјәтләр Ковургаланы өлкәнин дини зәминдә инкишаф етмиш өн мөһтәшәм јашајыш мәскәнләри чәркәсинә аид етмәјә имкан верир.

IV әсрин 20-чи илләриндә Албанијада христианлығын дәвләт дини елан олунамасы өлкәдә христиан еһкамларына мүвафиг мәбәдләр инша олунамасына сәбәб олду. Үмумијјәтдә, Албан христианлығында дөрд нөв мәбәд вә ја ибадәткәһ инша едилмишдир. Булар сәдә, узунсов, бир нефли заллардан, мүрәккәб ме'марлыг гурғусу олан даирәви мәбәдләрдән, христианлығын өн кениш јайылмыш абидәси олан үч нефли базиликалардан, меһраблы вә ја

мөһрабсыз тикилмиш кичик сөвмөлөрдөн ибарәтдир. Дини төлөблөрин там формалашмадыгы бир дөврүн мөһсулу олан бир нефли, садә формалы мө'бөдә Минкөчөвирдә вә Ковур-галада төсадүф едилмишдир. Мүрөккөб гурулушлу даирәви мө'бөдләр исә Гутгашен рајонунда, Килсәдаг дејилән јердә вә Гах рајонунун Ләкит кәндиндәдир. Өз гурулушуну гөдим Шөрг ме'марлығындан көтүрмүш, мәркәздә овал, күмбәзвари өртүјү олан дикөр мө'бөдләр групу исә Гарабагда, Шәки, Загатала зонасында өјрөнилмишдир. Ахырынчылар христиан еһкамлары бахымындан там формалашмыш вә христианлыгдан әввәлки абидәләрин бир чох элементләрини өзүндә сахламышдыр.

Газынтылар заманы христианлығын ән кениш јајылмыш абидәси олан үч нефли базиликалар Минкөчөвирдә, Мүгөддәс Јелисәј мө'бөди комплексиндә, Хотовәнкдә, Агоғланда, Гумда вә с. јерләрдә гејдә алынмыш вә гисмән төдгиг едилмишдир. Бу мө'бөдләр гөрб—шөрг истигамәтиндә, гапысы Гөрбә, мөһрабы исә Шөргә доғру тикилирди. Мө'бөд залы даш вә ја көрпич сүғунларла үч һиссәјә (нефләрә) бөлүнүрдү. Бир гајда олараг мәркәз нефин гаршысында овал формада мөһраб жүксәлдилер, сағ вә сол нефләр гаршысында исә чүббөханалар¹³ инша едиллирди. Базиликаларын кирәчөјиндә бир гајда олараг дәһлиз тикилир, дәһлизин үстә исә зәнжхана гурулуруду.

Албан христианлығынын ән кениш јајылмыш абидәси кичик сөвмөлөрдир. Саһәси 6,5 м-дән 14-16 м-дәк олан бу сөвмөләр әсасән тичарәт јоллары үзәриндә, бөјүк мө'бөдләрин һәјәтиндә, көч јолларынын кәнарында, бә'зән исә гебирүстү абидә кими инша едиллирди. Онлар мөһраблы вә мөһрабсыз олурдулар.

Ағдам, Көлбәчәр, Лачын, Губадлы вә б. рајонларын әразисиндә албан христианлығына аид мағара—мө'бөдләр дә гејдә алынмыш вә гисмән өјрөнилмишдир. Сылдырым гајалыгларда тикилмиш бу мө'бөдләр әрәб ишғалындан сонра даһа да артмышдыр.

Лакин христианлыг Албанијада Ермәнистан вә Күрчүстанда олдуғу кими дәрин көк сала билмәмишдир. Бунун әсас сәбәби, христианлығын даһилиндә үч бөјүк чәрәјанын (Монофизитләрин, диофизитләрин вә несторианларын) бир-бири илә көскин мүбаризәси, Сасаниләрин дәвләт дини

¹³ Чүббөхана—Килсәләрдә мөһрабын сағ вә сол төрәфләриндә тикилмиш кичик отаглара дејилир.

олан Зөрдүштлүјүн Албанијада күчлү тө'сири вә нәһәјәт өлкәдә ибтидаи дини төсәввүр галыгларынын чох олмасы иди. Беләликлә, дини һәрч-мәрчлик вә дөврүн сијаси вөзијәти әрәб ишғалындан сонра әһалинин күтләви исламлашмасына сәбәб олду. Албанијанын азлыгда галан христиан әһалисини бир гисми ермәни григорјан килсәсинин, дикәри исә күрчү диофизит килсәсинин тө'сири алтына дүшдү.

Христианлыг Азәрбајчан Археолокијасында мүөјјән мәрһәлә төшкил едир.

Христиан әдәбијатыны әсас күтлә арасында јајмаг зәрүәти V әсрдә ортаја чыхды. Бу мөгсәдлә Албан һөкмдары Арсваһанын вә јерли зијалы Бениаминин төшәббүсү илә Албан әлифбасы јадаылды, өлкәдә мөктәбләр ачылды. Јухарыда гејд етдијимиз кими бу јазыларын бөјүк бир коллексијасы Минкөчөвир газынтылары заманы ашкар олунмушдур.

Илк Орта әсрләрин ме'марлыг абидәләринин бөјүк бир групу мұдафиә истеһкамларыдыр. Төкчә ону демәк кифәјәтдир ки, илк орта әсрләрдә Албанијанын шималында мөшһур Албан кечиди гаршысында Дөрбөнд, Самур, Килкилчәј (Шабран) вә Бешбармаг кими чох мөһтәшәм мұдафиә сәдләри инша едилмишдир. Јүксәк дағ зирвәси илә биләваситә дәнизи бирләширән бу сәдләр һәм шималда, (Дөрбөнд) вә һәм дә ән чәнубда (Бешбармаг) гоша гала диварларындан ибарәт олуб, Сасаниләр дөврүндә инша едилмишдир. Дөрбөнд сәддиндән башга галан сәдләр чиј көрпичдән, һамысынын бүнөврәси исә бишмиш көрпичдән тикилмишдир.

Килкилчәј вә Дөрбөнд сәдләри даирәви бүрчләр силсәсинә малик олмагла хүсуси нарынғала илә тамамланмышдыр. Килкилчәј сәддини нарынғаласы Чырағгала ады илә танынан жүксәк бир дағын зирвәсиндә инша едилмишдир.

Илк Орта әсрләрин ән мөһтәшәм мұдафиә тикилирәриндән бири дә индики Исмајыллы рајонунун Талыстан кәнди әразисиндәки Чаваншир галасыдыр. Дикәр гала Загатала рајону әразисиндә өјрөнилмишдир. Нәһәјәт, даһа мүрөккөб плана малик олан белә абидәләрдән бири индики Мардакерт рајону әразисиндәки мөшһур Чараберт галасыдыр.

Бизанс, Хәзәр, Сасани, сонралар исә әрәб төһлүкәсинә гаршы учалдылан сәдләр Азәрбајчан ме'марлыг сәнәтиндә хүсуси бир мәрһәлә төшкил едир.

Ислама гэдэрки дөврүн гөбир абидэлэриндэ ваһид адэт-эн'әнэжэ тэсадүф олунмур. Үмумијјэтлэ, илк орта эсрлэрдэ дөрд групп гөбир абидэлэринэ тэсадүф едилир: күп гөбирлэри, катакомбалар, даш гутулар вэ мүхтәлиф тип христиан гөбирлэри.

Сон вахтлара гэдэр күп гөбирлэриндәки дөфн адәтинин Азербайҷанда б. е. II эсринэ гэдэр давам етдији куман едилди. Лакин Шамахыннн Бағырлы кәнди эразисиндэ Шәркаһ адланан јердә өјрәнилмиш күп гөбирлэр бу дөфн адәтинин Азербайҷанда VIII эсрәдәк давам етдијини сүбүт етди.

Шәркаһ күп гөбирлэри 1—1,5 м дәринликдә, мүхтәлиф истигамәтләрдә басдырылырды. Әввәлки дөврдә олдуғу кими, бурада да өлү бүкүлү вәзијјәтдә, сағ вә ја сол бөјрү үстә гојулмушдур. Шәркаһ күп гөбирлэриндән илк орта эсрлэр үчүн характерик мадди-мәдәнијјәт галығлары топлавмышдыр. Бу материалларын ичәрисиндә Иран мәншәли мадди-мәдәнијјәт галығларына даһа чох тэсадүф едилир. Марағлыдыр ки, күп гөбирлэринин материаллары, даш гуту вә катакомба гөбирлэринин аваданлығлары илэ ејнидир. Илк орта эсрләрә аид күп гөбирлэри һәләлик анчаг Шәркаһдан тапылмышдыр. Ширван эразиси үчүн характерик гөбир абидәлэринин бир группуну да Хыныслыдан ашкар олунмуш Даш гуту гөбирлэри тәшкил едир. Бу гөбирлэрин дөрд тәрәфинә даш лөвһәләр дүзүлмүшдур. Јан дашларын һүндүрлүјү 0,9, узунлуғу 6,6-2,6, ени 0,4-0,9 м-дир. Күп гөбирлэриндә олдуғу кими бурада да скелетлэрин ваһид истигамәти јождур. Даш гуту гөбирлэриндән кил габлар, шүшә вә метал предметләр, бөзәк эшјалары, һәмчинин әмәк аләтлэри тапылмышдыр.

Илк феодал дөврү гөбир типлэриндән бири дә катакомбалар олмушдур. Орта эср катакомбалары әввәлки дөврдәкиләрдән өз гурулушуна кәрә фәргләнмир. Бу фикри онлардакы дөфн адәти вә аваданлығ һаггында демәк олмаз.

Илк орта эср катакомбаларында коллектив дөфн адәтинә даһа чох тэсадүф олунур. Бә'зән бир катакомбада 15 скелет мүшаһидә едилмишдир. Һәмчинин бу катакомбаларда гөбир материалы аздыр.

Албанијада христианлығ гәбул едилдикдән сонра гөбир адәтлэриндә дә чидди христианлашма кедир. Христиан

гөбирлэри һәм торпагда газылыр, һәм дә даш гуту формасында дүзәлдилирди.

Һәр ики нөв гөбир типии демәк олар ки, Гафгаз Албанијасынын бүтүн эразиси үчүн сәчијјәвидир.

Лакин христиан гөбирлэри үчүн ән орижинал формалардан бири даш сөндүгәләрди. Гөбөлә, Шәки, Бөрдә, Мирбөшир, Ағдам, Мардакерт рајонлары эразисиндә мүшаһидә олунмуш бу абидәлэри ағ дашдан јонулуб, ағзы гапағлыдыр. Узунлуғу 1,7 м, ени 48—50 см-дир. Бу тип гөбирләр һеч шүбһәсиз варлы адамлар үчүн дүзәлдилмишдир.

Христиан гөбирлэриндә өлүнү архасы үстә, әллэри гарын бошлуғунда чарпазлашмыш һалда дөфн етмишләр. Бу гөбирләрдән хырда бөзәк эшјалары нәзәрә алынмазса, башга аваданлығ тапылмаммышдыр.

ШӘҺӘРЛӘР

Азербайҷанын орта эср шәһәрлэринин тәдигинә һәлә 1920—1930-чу илләрдә башланмышдыр вә о вахтдан бәри Гөбөләдә, Бейләганда, Шамахыда, Амарасда, Харабакиланда, Хунанда (Торпаггала), Шабранда, Бақыда вә диқәр абидәләрдә кенишмиғаслы, Бөрдә, Нахчыван вә диқәр шәһәрләрдә исә кашфијјат характерли археоложи газынтылар апарылмышдыр.

Азербайҷан эразисиндә шәһәрлэрин инкишафы үч мәрһәлә кечмишдир. Илк мәрһәлә е. э. I миниллијин II жарысындаң ерамызын III—IV эсрләринәдәк бир дөврү эһатә едир. Феодализмин тәшәккүлдүндән, јени феодал дәвләтлэринин јаранмасына гәдәрки дөвр (IV—IX эсрләр) II мәрһәлә, IX эсрдән феодализмин сүр'әли инкишафы вә ајры-ајры феодал дәвләтлэринин јарандығы дөвр III мәрһәләдир. Гөбөлә, Нахчыван, Шамахы, Дәрбәнд вә башга шәһәрләр һәр үч мәрһәләдә мөвчуд олдугларындан онларын тарихи хүсуси марағ доғурур.

Тәәссүф ки, индијәдәк гәдим вә орта эсрләрә аид мәнбәләрдә ады чәкилән бир чох шәһәрлэрин јери дәгигләшмәмиш, хәритәси тәртиб едилмәмишдир. Азербайҷанда Ковургала, Торпаггала, Шәркаһ вә с. адларла танынан хејли шәһәр харабалығлары да бәллидир. Бу шәһәрләрлә бағлы бир чох фактлар һәлә дәгигләшмәмишдир. Һазырда шәһәрлэрин тәдиги бир нөв өзүнүн башланғыч мәрһәләсиндәдир.

Бәшәр тарихиндә шәһәрлэрин мейдана кәлмәси вә инкишафы зәмини мүхтәлиф олмушдур. Бир чох тәдигатчылар

шәһәрләрнин бир груп феодал маликанәләри вә ја дини ибадәт комплексләри, јахуд да хырда базарлар вә карвансаралар зәмининдә мејдана кәлдијини иддиа едирләр. Үмумијјәтлә, кәтурдүкдә исә демәк лазымдыр ки, тарихән шәһәрләр инзибати, һәрб вә тичарәт мәркәзләри кими мејдана кәлмишдир. Амма јаранма зәмининдән асылы олмајараг бә'зи үмуми чәһәтләр онларын һамысыны бирләшдирир. Мәсәлән, шәһәрләрнин инкишафында әсас ролу сәнәткарлыг вә тичарәт ојнамышдыр. Бу бахымдан, Азәрбајчанын аз гала бүтүн шәһәрләрнин өлкәнин игтисади мәркәзләри сажмаг олар. Дикәр үмуми чәһәт кими онларын план гурулушларыны кәстәрмәк лазымдыр. Чүнки башга шәрғ шәһәрләри кими, Азәрбајчанын инкишаф етмиш орта әср шәһәрләрнин һамысы үч һиссәдән, нарынгаладан, шәһристандан вә рабаддан ибарәтдир.

Шәһәрләрнин нарынгаласы, үмумијјәтлә, шәһәр әразисинин ән јахшы јериндә (јүксәкликдә, су мәнбәјинә јахын, мүдафиәси әлвәришли јердә) тикилир вә бир гајда олараг онун әтрафына ажыча гала дивары чәкилирди. Шәһәрнин бу һиссәси өз тикилирлеринин сыхлыгы, су тәһизаты, канализасија системи вә с. илә дикәр саһәләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир.

Бир гајда олараг нарынгала диварларындан кәнарда шәһристан јерләшир. Бурада әсасән сәнәткарлар вә тачирләр јашајыр. Јашајыш евләри илә јанашы шәһристанда базарлар, карвансаралар, һамамлар, мүхтәлиф сәнәт е'малатханалары вә с. ичтимаи биналар тикилирди. Орта әср шәһәрләрнин шәһристан һиссәси дә хүсуси гала дивары илә дөврәләнмишдир.

Шәһәрләрнин рабад һиссәси адәтән шәһристан диварларында кәнарда олур. Бурада јашајан әһали әкинчилик вә ја малдарлыгла мәшғул олурдулар.

Инкишаф етмиш орта әср шәһәрлериндән фәргли олараг илк орта әср шәһәрлериндә рабад јох иди. Исламагәдәрки Шәрғ шәһәрлеринин план гурулушундан данышаркән көркәмли шәрғшүнас В. В. Бартолд кәстәрирди ки, бу дөврдә шәһәрләр анчаг ики һиссәдән, нарынгаладан вә шәһристандан ибарәт олмуш вә һәмин һиссәләр бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнмишдир. Көркәмли алимин фикринчә белә бөлкү шәһәрләрнин инзибати вә социал характериндән ирәли кәлмишдир. Азәрбајчанын археоложи чәһәтдән кениш тәдиг едилмиш шәһәрлеринин тимсалында бүтүн бу чәһәтләри даһа ајдын көрмәк мүмкүндүр.

ГӘБӘЛӘ. Харабалыгы Гутгашен рајонунун Чухур Гәбәлә кәнди әразисиндә олан бу шәһәр—һәрби-стратежи бахымдан чох әлвәришли бир јердә—Чоурлу вә Гара чајларын арасында јерләшир. Гәбәлә чәнубдан һәмин чајларын бирләшмәси, шималдан исә дәрә илә эһатә олунмушдур. Бу тәбии сәдләрлә јанашы шәһәрнин әтрафына бишмиш көрпичдән мөһкәм гала диварлары тикилмишдир.

Јазылы мәнбәләрдә Гәбәләјә Кабала, Хабала, бә'зән исә Капалак демишләр. Ерамызын I әсриндә јашамыш Рома тарихчиси Бөјүк Плини Гәбәләни Албанијанын баш шәһәри кими тәсвир едир. Пајтахт Бәрдә шәһәринә кәчәндән сонра да (V әсрин орталарында XVIII әсрәдәк) узун мүддәт Гәбәлә өлкәнин сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзлериндән бири олараг галмышдыр. Шәһәр Сәлбир, Гала, Камалтәпә, Хуршуд тәпәси, Чаггаллы вә с. адларла танынан абидаләр комплексини бирләшдирир.

Гәбәләдә кенишмигјаслы археоложи газынтылар Чаггаллыда, Сәлбирдә вә Гала адланан һиссәдә апарылмышдыр.

Чаггаллы Гәбәләнин нарынгала һиссәсиндән ики км. шәрғдә, Гарачајла Гочаланчај арасында јерләшир. Чәнубда онун әтрафына хүсуси торпаг сәдди чәкилмишдир. Сәддин е. ә. IV әсрин сону вә III әсрин әввәлләриндә јарадылдыгы еһтимал едилир.

Чаггаллыда апарылан археоложи газынтылар Гәбәлә шәһәрнин антик дөврүнү өјрәнмәк бахымындан чох мараглы материаллар вермишдир. Бурадан мүхтәлиф кил габлар, бәзәк әшјалары, Рома, Парфија Албанијада кәсилмиш күмүш пуллар, е. ә. Күрчүстанда кәсилмиш гызыл пул, харичи өлкәләрдән кәтирилмиш аваданлыг вә с. үзә чыхарылмышдыр. Бүтүн булар Чаггаллыда һәлә антик дөврдә јүксәк шәһәр мөдәнијјәти олдуғуну сүбүт едир. Бурада үмуми саһәси 587 м² олан ири бина, онун үст өртүјүнү тәшкил етмиш бөјүк өлчүлү кирәмитләр, әразиниң хүсусијјәти вә с. тәдигатчылары белә бир гәнаәтә кәтирмишдир ки, Чаггаллы Гәбәлә шәһәрнинин мө'бәдләр саһәси олмушдур. Шәһәрнин әсас һиссәсинин—Сәлбир вә Галаның саһәси 25 һектардыр. Бура үчбучаг формалы һүндүр тәпәнин үзәриндә јерләмиш вә хүсуси хәндәклә ортадан ики һиссәјә бөлүнмүшдур. Һәмин хәндәкдән шимала олан һиссә Сәлбир, чәнубда олан һиссә исә Галадыр. Онларын әтрафына бишмиш көрпичдән мөһтәшәм гала чәкилмишдир. Узун илләрдән бәри апарылан археоложи газынтылар антик, илк феодал вә инкишаф

етмиш орта эсрләрә, еләчә дә сон орта эсрләрә аид зәнкин мэдәни төбәгәни үзә чыхармышдыр. Шәһәрин мүдафиә системи вә истеһсалат сәһәләри дә өјрәнилмиш, гәбир абидәләри вә дәфин адәтләри барәдә мүфәссәл материал топланмышдыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, Гәбәлә гәдим карван јолу (бу јол халг арасында елчи јолу адланыр) үзәриндә әсас мәнтәгә кими дә шәһрәт газанмышдыр.

Археоложи газынтылар Гәбәләнин ири ичтимаи биналарыны, бөјүк дулусчулуг күрәләрини, шәһәрин су тәһизаты системини үзә чыхармышдыр. Шәһәр әһалисинин иштисади, ичтимаи вә мэдәни һәјатыны өзүндә әкс етдирән хәјли материал дә топланмышдыр.

Тәдгигатлар шәһәрдә дулусчулуг, металдөјмә, шүшә истеһсалы, дашишләмә, зәркәрлик вә с. кими сәнәт сәһәләринин јүксәк сөвијјәдә инкишаф етдијини мүөјјәнләшдирмишдир. Тапылмыш материаллар Гәбәләнин орта Шәрг өлкәләри илә кениш иштисади өләгәсини сүбүт едир.

Гәбәлә әһалисинин дини дүнјакөрүшү дә мүхтәлиф олмушдур. Бурада торпаг, катакомба, христиан вә мүсәлман гәбирләри ашкар олунмушдур. Илк орта эсрләрдә Гәбәлә Албан каталикослуғунун мәркәзләриндән олмушдур.

Б Е Ј Л Э Г А Н. Шәһәрин Өрәнгала ады илә танынан харабалыгы индики Жданов рајону эразисиндә—Көбирли кәнди јахынлығында јерләшир. Јазылы мәнбәләрдә Пајтакаран ады илә мөшһур олан бу шәһәр дөфәләрлә јаделли ишгалчыларын һүчумларына мәрүз галмышдыр. Шәһәр харабалыгынын Гала диварларындан ичәридә олан сәһәси 40 гектара јахындыр.

Өрәнгаланын үмуми сәһәси дүзбучаг шәкилли ажрыча гала дивары илә ики һиссәјә бөлүнмүш, елми әдәбијатда бөјүк вә кичик шәһәр ады илә танынар.

Бөјүк шәһәрин әтрафына чәкилмиш гала диварынын узунлуғу 2400 м, кичик шәһәринки исә 1525 м-дир.

Тәдгигатчыларын фикринчә, Бејләган илк дөфә Өрәнгаладан 7 км чәнуб-шәргдә, индики Тәзәкәнд эразисиндә јерләшмишдир. Тәзәкәнддәки шәһәр сәһәси 5 гектардан чох эразини әһатә едир. Газынтылар нәтичәсиндә бурада тәхминән 4 м галылығында мэдәни төбәгә үзә чыхарылмышдыр. Мүөјјән едилмишдир ки, Тәзәкәнд сәһәсиндәки шәһәр ерамызын әрәфәсиндә мејдана кәлмиш, VII эсрдән исә бурада һәјат кәсилмишдир. Тәдгигатчылар буну Азәрбајчанда сүн'и суварманын ән мөһтәшәм абидәси олан Кавурархын чәкил-

мәси илә өләгәләндирир, һәмин вахтдан шәһәрин Өрәнгала эразисинә көчүрүлмәси вә онун Бејләган адландырылмасы фикрини сөјләјирләр.

Археоложи газынтылар VI эсрдән башлајараг Бејләганын иштисади, ичтимаи вә мэдәни һәјатыны өзүндә әкс етдирән зәнкин мэдәни төбәгәләри үзә чыхармышдыр. Бејләганда әсас тикинти материалы кими чий вә бишмиш кәрпичдән истифадә едилмишдир. Һәмин материалдан ики дөфә, VI—VII эсрләрдә вә IX—X эсрләрдә гала дивары чәкилмишдир. Бејләганын 8—10 м һүндүрлүјүндә гәдим гала дивары дөрдкүнч формада олмуш вә мүхтәлиф өлчүлү чий кәрпичдән һөрүлмүшдүр. Шәһәрин IX—X эсрләрдә инша едилмиш гала диварынын саламат галан һиссәсинин һүндүрлүјү 3,5 м-дир. Тәдгигатчылар Бејләганын гала диварларында дөрд тикинти дөврүнүн (ажырынчы дөврдә кичик шәһәри дөврәләјән гала тикилмишдир) изләрини мүөјјәнләшдирмишләр.

Гала диварларынын ичәрисиндә металишләмә, дулусчулуг, шүшәдүзәлтмә, дашишләмә вә дикәр сәнәткарлыг сәһәләринә мөхсус истеһсалат очаглары, әмк әләтлары, истеһсалат мөһсуллары вә с. тапылмышдыр. Мәс'уд Ибн Намдар XII эсрдә Бејләганда дөмирчи, бәнна, дүлкәр, дулусчу, тохучу, бојагчы, рәнксас, даббаг вә с. сәнәт сәһәләринин вә чәкмәчи, пинәчи, палтарјујан, гәссаб, памбыгтәмизләјән, дөләк, һамбал, чахырчы кими пешәләрин олмасы барәдә мөлүмәт верир. Газынтылар заманы Азәрбајчанда вә еләчә дә дүнјанын бир чох өлкәләриндә VI—VII эсрләрдән башлајараг XI—XII эсрләрәдәк кәсилмиш сиккәләр тапылмышдыр. Бүтүн бунлар Бејләганын ән ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән бири олдуғуну сүбүт едир. Илк орта эсрләрдә һәрби-инзибати вә ја дөвләт әһәмијјәтли гала-шәһәр характерини дашыјан Бејләган IX—X эсрләрдә мөһтәшәм феодал шәһәринә чеврилмишдир. Бу дөврдә шәһәрин иштисади әһәмијјәтинин артмасы нәинки шәһәрин дахилин-дәки мэдәни төбәгәдә, һәмчинин гала диварларындан кәнарда да өзүнү көстәрир. Бурада ажрыча сәнәткар мөһәлләси формалашмыш вә ажры-ажры сәнәтләр дахилиндә хырда сәһәләр үзрә ихтисаслашмаја әлверишли зәмин јаранмышдыр.

XI—XIII эсрләрдә Бејләган өзүнүн чичәкләнмә дөврүнү кечирмишдир. Бу дөврдә шәһәр әһалисинин сыхлығы артмыш, сәнәткарлыг, тичарәт вә мэдәнијјәт чошғун инкишаф етмиш, шәһәрәтрафы мөһәлләләри о чүмләдән сәнәткарлар мөһәлләси хәјли кенишләнмиш, јени јарашылы јашајыш

биналары тикимшидир. Шөһөрин социал төбөгөлөшмөси һөмин дөврдө там формалашмышдыр. Ән варлы төбөгө шөһөрин мәркәзи һиссәсиндә жаранмышдыр. Бу һиссә су илә даһа јахшы тәһһиз едилмиш вә мудафиә системи даһа етибарлы гурулушдур. Гала диварлары јахынлығындакы вә шәһристандакы евләр исә садәлији вә план гурулушунун бир чох хүсусијәтләри илә фәргләнир вә шөһәр јохсуллартынын һәјәт тәрзини өзүндә әкс етдирир. Шөһөрин мәркәзи һиссәсиндә даһа зәриф, әсасән харичи өлкәләрдән кәтирилмиш мадди-мәдәнијәт галыгларына тәсадүф олунурса, јохсуллар мөһәлләсиндә бу мәнзәрәнин әксини көрүрүк.

1221-чи илин сонларында монголларын Бејләгана басыны чидди дағынты төрәтмиш вә шөһөрин тәнәззүл дөвру башланмышдыр.

Шөһөрин әсас су мәнбәјинин—Ковурархын гурумасы Бејләганда һәјәтүн тәдричән сөнмөсини вә әһалинин әтраф јерләрдә јурд салмасыны даһа да сүр'әтләндиришидир.

НАХЧЫВАН. Азәрбајҗанын ән гәдим вә чохтөбөгәли шөһәрләриндәндир вә ејниадлы чајын сағ саһилиндә салынмышдыр. Илк дөфә гәдим јунан алими Клавди Птоломей «Чографија» әсәриндә (II әср) шөһөрин адыны Наксуана шәклиндә гејд едир.

VI әсрдә Нахчыван зәрбханасында сиккәләрдә шөһөрин адынын «Нахч» шәклиндә гыса јазылышына раст кәлирик.

Орта әсрин әрәб дилли мәнбәләри Нахчываны Нәхчуан, Нәшәва, јахүд Нәшәви шәклиндә хатырладыр. Јагүт Һәмәри өзүнүн «Мучәм-әл-булдан» әсәриндә јазыр: «Бә'зиләри бураја Нәгчуан вә о көкдән олмајан Нәшәва дејирләр».

Әһмәд ибн Лүтфуллаһ (мүнөччимбашы) «Китаби-чәми-әл-дувал» әсәриндә јазыр: «Нәшәва шөһәри һөмин Нахчывандыр».

IX—XI әср әрәб чографијачы сәјҗаһларынын әсәрләриндә шөһөрин ады јалһыз Нәшәва шәклиндә ишләдилер. Нәшәва сөзүнүн әрәб дилиндә лүғәти мәнәсы бөјүјән, инкишаф едән демәкдир. Марагыдыр ки, шөһөрин адыны Нәшәва шәклиндә, әсасән IX—XI әср мүүллифләри ишләтмишләр. XI—XII әсрләрдән башлајараг әрәб мәнбәләринин чохунда шөһөрин ады «Нахчыван» кими јазылмышдыр.

Бу күнәдәк сахланылмыш тарихи вә ме'марлыг абидәләринин үзәриндә шөһөрин ады Нәхчуван шәклиндә гејд әлунмушдур.

«Нахчыван» сөзүнүн мәнәсы чүрбөчүр јозулур. Бә'зи

фарс мүүллифләри Нахчываның «Нәхчир» сөзүндән төшөк-күл тапдығыны гејд едирләр. Бу сөз ов едилән јер вә геһи-мәт мәнәсыны верир.

Шөрг мәнбәләриндә, хүсусилә, Иран вә Түрк мәнбәләриндә Нахчываны бә'зән Нәгши-чәһан адландырырлар. Нәгши-чәһан әрәб вә фарс кәлмәләриндән ибарәт олуб, «дүңјанын бәзәји» мәнәсыны верир.

Е. ә. мејдана кәлән Нахчыван шөһәри илк орта әсрләр дөврундә Сасани һөкмдарлығына табе олмуш вә онлары чәнишинләри—мәрзбанлар төрәфиндән идарә едилмишидир. Һәлә ерамызын әввәлләриндән Нахчыван карван јоллары ајрычында јерләшән шөрг вә гәрб өлкәләри арасында көрпү ролуну ојнамышдыр. Карван Нахчывандан Ирана, Һиндистана, Орта Асија шөһәрләринә, Чинә, Авропа өлкәләринә кечиб кетмишидир. Нахчыван бу дөврдә «дүңјанын ән көзәл вә мөшһур шөһәрләриндән» һесаб олунмушдур. Нахчыван әһалисинин сајы да буну сүбүт едир.

К. А. Никитин кәстәрир ки, илк феодализм дөврундә бу шөһәрдә отуз минәдәк јашајыш еви вә 150 мин әһали олмушдур.

Хилафәт гошунларынын илк јүрүшләри дөврундә (VII—VIII әсрләр) бир чох шөһәрләр кими Нахчыван да дағылмыш, өз әввәлки иғтисади вә мәдәни ролуну итирмишидир. Әрәб әмирләри бә'зи шөһәрләри, о чүмләдән Нахчываны бәрпа етмәјә башладылар. Бунун да башлыча сәбәби дир-чәлән шөһәрләрин бөјүк иғтисади вә мәдәни әһәмијәти иди.

IX әсрин II јарысында башлајараг мөһсулдар гүввәләрин вә истәһсал мүнәсибәтләринин инкишафы Азәрбајҗанда иғтисади јүксәлиш доғуруду. Бу јүксәлиш Нахчывана да өз тә'сирини кәстәрмишидир.

Һөмин дөврдә Нахчываның тәсәрруфат һәјәтында сәнәт-карлыг чох мүнүм јер тутмушдур. Шөһәрдә бачарыглы ме'марлар, дүлкәрләр, бәнналар, дулусчулар, дөмирчиләр, тохучулар, даббаглар, бәззазлар, башмагчылар, ојмачылар, халчачылар, зәркәрләр, бојагчылар вә дикәр пешә саһибләри јашамышдыр. Онлар адәтән базарларда вә јахүд ајры-ајры «мөһәлләләрдә» мәскән салмышдылар. Одур ки, һөмин мөһәлләләри дә пешәләрә көрә адландырырдылар.

Тәдигатчылар Нахчыван шөһәриндәки мәдәни төбөгәни галынлығынын 10—13 м-ә јахын олдуғуну гејд едирләр. Ме'минәхатун түрбәси әтрафында апарылан газынтылар нәтичәсиндә 4—5 м галынлығында мәдәни төбөгәни үзә чы-

хармыш və шөһәрин 9—10-чу әсрләрден сонра даһа интенсив инкишаф етдијини көстөрән үч тикинти дөврү мөүјөнләшдирмишдир. Сон заманлар Нахчыванын орта әср әразисинден жејли археоложи материал топланмышдыр, (ширли və ширсиз кил габ нүмүнәләри, метал шүшә әшјалар, сиккәләр və с.) әлдә едилмиш сахсы габлар və 1969-чу илдә Мө'минәхатун түрбәси әтрафында апарылан газынтылар Нахчыван шөһәриндә сахсы мө'мулаты һазырлајан ири е'малатханаларын олмасы фикрини сөјләмәјә әсас верир.

Нахчыванын ширли сахсы габларында башлыча олараг көј, мави, јашыл, гөһвәји, сары, бөнөвшәји, ағ, гара бојалардан истифадә едилмишдир. Онларын үзәриндә јүксәк зөвглә илан, балыг, марал, чејран тәсвирләри ишләнмишдир. X—XII әсрләрдә шөһәр әһалисинин мәишәтиндә бәзәк вә зәриф шүшә мө'мулаты кешиш јер тутмушдур. Газынтылар заманы Нахчывандан тапылмыш бир нечә шүшә габ формасына көрә, Азәрбајчанын башга шөһәрләринин шүшә нүмүнәләри илә ошарлыг төшкил едир. Шүбһә јохдур ки, Нахчыванын шүшә мө'мулаты арасында истәр јерли, истәрсә дә харичи өлкәләрдән кәтирилмә габлар вардыр. Тарихи мөнбәләрин көстәрдији кими X—XIII әсрләрдә иншаат ишләри Нахчыванда кешиш вүс'әт тапыб. Биналарын чохуну јерли бәнна вә ме'марлар тикмишдир. Јашајыш вә тәсәрруфат биналарынын тикинтисиндә чиј вә бишмиш кәрпичдән, дашдан, һәмчинин хүсуси кил мөһлулундан истифадә едилмишдир. Тикилән сарајлар, галалар, мөгбөрәләр вә јашајыш евләри сүбүт едир ки, Нахчыван бәнналары камил уста олмушлар. Чох мараглыдыр ки, һәмин әсрләрдә Нахчыванда кәмигајырма сәнәтинин вә бунунла мөшғул олан усталарын варлыгы фактарына раст кәлмәк мүмкүндүр. Илк мө'хәзләрин вердији мө'лумата көрә, 1064-чү илдә Алп Арсланын гошунлары Араз чајыны кечәркән јерли усталарын һазырладыглары чај кәмиләриндән истифадә етмишләр. Нахчывандан өлкәнин дикәр шөһәрләринә, еләчә дә Јахын Шәрг өлкәләринә дуз, мис, памбыг, тахыл, мејвә гурусу, балыг, һәмчинин зәриф парчалар, чүрбөчүр бәзәкләр, инчә нахышлы тахта вә сахсы габлар апарылмышдыр. Јахын Шәрг өлкәләриндән исә Нахчывана ипәк парчалар, ширли сахсы габлар, метал әшјалар, силаһлар, әвдијат вә с. кәтирилмишдир.

XIII әсрин әввәлләриндә монгол истиласы шөһәрин игтисади һөјәтына ағыр зәрбә вурмуш, амма тамамилә мөһв едә билмәмишдир.

Б Ә Р Д Ә. Мөнбәләрдә «Партава», «Фирузабад», «Бөрдә» адлары илә шөһрәт тапмыш бу шөһәр Тәртәрчајын сол саһилиндә јерләшмишдир. Тарихчиләр шөһәрин јашы барәдә ејни фикирдә дејилләр. Албан тарихчиси Моисеј Каланкај-туклунун јаздыгына көрә Бөрдәни Сасани һөкмдары Фирузун дөврүндә Албан һөкмдары Ваче (459—488) бина етдирмишдир.

Һәмдуллаһ Гөзвини шөһәрини тикилмә тарихини даһа гөдимләрә апарараг Македонијалы Искәндәрин ады илә баглајыр вә Сасани һөкмдары Губад төрәфиндән кешишләндирилдијини көстөрир.

Тарихи фактлар исә Македонијалы Искәндәрин Азәрбајчанда олмадыгыны көстөрир.

Әрәб мөүллифи әл-Балазурунин фикринчә, «Сасани һөкмдары Губад (488—581) Арранда бүтүн өлкәнин баш шөһәри олан Бөрдәни тикдирди». Бу фикир дә јанлышдыр. Чүнки сасаниләр өлкәнин пайтахтыны Бөрдәјә көчүрәндә шөһәр артыг мөвчуд иди. Бөрдәнин әрәб хәлифәси Әбдүлмәлик ибн Мәрваның (685—705) дөврүндә Мөһәммәд ибн Мәрәгинин салдырдыгы да иддиа едилир. Бу фикирдә дә һәнгәт јохдур. Чүнки Бөрдәнин һәлә V әсрдән варлыгы һаггында мүхтәлиф мөнбәләрдә мө'лумат вардыр. Дикәр јанлыш фикрин төрәфдарлары исә шөһәри 704-чү илдә Әбдүл Әзиз ибн Һатимин тикдирдијини сөјләјирләр.

Шөһәрин јашы барәдә гәти фикир гөдим Бөрдәнин харабалыгларында апарылачаг археоложи арашдырмалардан сонра сөјләмәк мүмкүндүр.

Шөһәрин гөдим харабалыгында көрүлән тәсәрруфат ишләри, һәмчинин илкин археоложи арашдырмалар заманы тапылан мадди-мәдәнијјәт галыглары (пул дөфинәләри, кил габ нүмүнәләри вә с.) сүбүт едир ки, һәлә антик дөврдә бу әразидә ири јашајыш мөскәни олмушдур. Шөһәрин тарихини әсасән V әсрдән һесаблинамасына сәбәб исә еһтимал ки, о вахт Бөрдәнин пайтахта чеврилмәси вә Албан һөкмдары Ваче илә Сасани һөкмдары Губадын буранын әразисини кешишләндирмә тәдбирләри илә бағлы олмушдур.

Мөнбәләр VII—IX әсрләрдә Бөрдәнин тәхминән 30 кв. км саһә тутдуғуну вә әтрафына мөһкәм гала дивары чәкилдијини билдирир. Ири дөмир дарвазалры олан бу гала дивары о дәрәчәдә мөһтәшәм олуб ки, чидди төһлүкә заманы шөһәрин әтраф әразисинин әһалиси дә душмәндән горунмаг үчүн бураја сығынмышдыр. Һәмин дөврдә Бөрдәдә 100 миңдән чох адам јашајырмыш. Шөһәрдә 4 бөјүк базар, ајрыча сә-

нәткар мөһәлләләри, бир нечә һамам вә чохла дини, ичти-май биналар мөвчуд олмуш, Бәрдә зәрбханасында мүхтәлиф һөкмдарлары адына мис, күмүш вә гызыл пуллар кәсилмишдир.

Шәһәрин тарихи мәнзәрәси илә таныш олмагдан өтрү гәдим мүәлифләрин бә'зи фикирләрини кәстәрәрәк Х әсрдә јашамыш әрәб чоғрафијашүнасы әл-Истәхри јазыр: «О ки, галды Бәрдәјә, бу шәһәр ени вә узуну бир фәрсәнк олан бәјүк, сағлам тәбиәтли, кетдикчә чичөкләнән дедикчә бол мејвәли вә кениш әкин саһәли бир шәһәрдир. Ирагдан вә Хорасандан, Рәјдән вә Исфәһандан сонра өз јеринин көзәллијинә, мејвәләринин боллуғуна көрә Бәрдәдән әһәмијјәтли бир шәһәр јохдур. Бәрдәнин дарвазалары јанында «әл-Күркү» адланан бир фәрсәнк бојда базар вардыр. Һәр базар күнләриндә бураја чохла адам кәлир. Кәләнләрин ичәриндә харичи өлкәләрдән, хуәсуилә, Ирагдан даһа чох адам олур. Бу базарда чохла ипәк маллар сатылыр. Бәрдә ипәји Ирана вә христиан өлкәләринә ихрач едилир.

Суријада олдуғу кими, Бәрдәдә дә хәзинәләр мәсчидләрин јанындадыр. Хәзинә биналары адәтән 9 сүтуну, дәмир гапысы вә мөһкәм дамы олан тикилиләрдир. Бәрдәдә һөкумәт сарајы да мәсчидиң јанында бина едилмишдир. Шәһәрин үчдә бир фәрсәнклијиндән Күр чајы ахыр, Күр чајы өз Сүрмаји адлы балығы илә мөшһурдур. Бу балыгларың бәјүк бир гисми дузланараг харичә ихрач олунур. Бундан әлавә Күрдә Заракан вә Ишубет адлы дикәр балыглар да вардыр».

Башга бир мүәллиф—әл-Мүгәддәси исә јазыр ки, Бәрдә олдуғча бәјүк вә көзәл олуб, бу вилајәтин Вағдадыдыр. Мүәллифи билинмәјән «Һүдуд-үл-Аләм» адлы гәдим бир әлјазмасында да Бәрдә барәдә мә'лумат вардыр: «Бәрдә олдуғча бәјүк шәһәрдир. Орада чохла не'мәт вар. О, Арраның пәјтахты, Арран вилајәтләри һакимләринин игәмәткаһыдыр, Бәрдәнин әтрафында һәмишә бечәрилән бәрәкәтли торпаглары, кениш тарлалары, зәмиләри, бол мејвә бағлары вардыр. Орада јол боју битмиш чохла тут ағачлары вардыр. Бу шәһәрдән ипәк, гырмызы рәңкли гешәнк парча, шабалыд вә һил ихрач едилирди». IX әсрдә јашамыш әл-Балазори исә шәһәрин әтрафында чохла көклик, турач, кол хорузу вә дикәр гушларың овланмасы һагғында мә'лумат верир.

Тарихи фактлар кәстәрир ки, Бәрдәнин ән чичөкләнән вахты VI—XII әсләр олмушдур. Шәһәр бу дөврдә Азәрбајҗаның инзибати, дини, игтисади мәркәзинә чеврилмишдир.

Бәрдәни орта әсләрдә шәрг тичарәтинин дүјүн нөгтәси адландырырдылар.

Гәјд етмәлијик ки, Бәрдә шәһәри бир нечә дөфә өз јерини дәјишмишдир, Буна сәбәб вахташыры дашғынлар—Тәртәрчајың чошғун сәлләри вә јаделли басғынлары олмушдур. Һазырда шәһәрдә чәми ики јерүстү абидә горунаб галмышдыр. Онлардан бири јерли әһали арасында Нүшабә түрбәси адланыр. Бурасыны хатырладаг ки, дөврүнүн көзәл ме'марлығ әсәри олан бу абидәни һеч дә Нүшабә тикдирмәмишдир. Һәр шәјдән әввәл Нүшабәнин тарихи шәхсијјәт олмасы һәләлик дөгиг билинмир. Дикәр тәрәфдән исә һәмин абидәнин даш јазысы онун XIII әсрдә тикилдијни сүбүт едир. Икимәртәбәли бу абидәнин биринчи мәртәбәси даирәви формада тикилмишдир. Шири кәрпичләрлә бәзәдилимиш икинчи мәртәбәси исә елә тикилмишдир ки, дөврәләмә «аллаһ» сөзү охунур. Нүшабә түрбәси јахынлығында апарылан археоложи газынтылар заманы чохла мадди-мәдәнијјәт галылары илә јанашы Нүшабә түрбәсиндән әввәлә IX—X әсләрдә тикилмиш мөһтәшәм христиан мә'бәди галығы вә хачпәрәст адәти илә басдырылмыш өлүнүн скелети үзә чыхмышдыр. Бу, орта әсләрдә шәһәр әһалисинин мүхтәлиф дини мәнсубијјәтдә олдуғуну кәстәрир.

Саламат галан икинчи јерүстү абидә «Имамзадә» комплексидир. XVIII әсрдә тикилмиш бу абидә мүсәлман ме'марлығының бир чох инчәликләрини өзүндә бирләшдирмишдир.

Һәләлик кениш миғаслы археоложи арашдырмалар апарылмадығындан шәһәрин јералты абидәләри һагғында фикир сөјләмәк мүмкүн дејил. Тәсәррүфат ишләри заманы тапылан мадди-мәдәнијјәт галылары вә шәһәрин мә'бәдләр саһәсиндәки көшфијјат газынтылары вахтилә бурада мөһтәшәм һамам комплексинин, канализасија системләринин вә кил түңкләрлә чөкилмиш гурғуларың олдуғуну кәстәрир.

Дағыдычы монгол һүчумлары (XIII әср) Бәрдәнин нүфузуну хејли сарсыдыр. Пәјтахт Кәнчәјә көчүрүлдүкдән сонра исә Бәрдә-сијаси-инзибати әһәмијјәтини итирир вә јалныз мүһүн тичарәт мәнтәгәси кими галыр.

ДӘРБӘНД. Гәдим Јунан вә Рома мәнбәләриндә Каспи вә Албан кечиди, ермәни, күрчү вә албан мәнбәләриндә Чора (Чога вә ја Чола) гапылары, Дәниз дарвазалары вә ја Дарүбәнд, Бизанс мәнбәләриндә Тәор вә ја Таур сәдди, Иран мәнбәләриндә Дәрбәнд, Сурија мәнбәләриндә Тораје гапысы,

Эрәб мә'хәзләриндә Баб-үл-Әбвәб (гапылар гапысы) вә ја Баб әл-Хадид (Дәмир гапы), бә'зән исә Сул галасы адланан монголларын Кахулга (гапы), түркләрин Дәмир гапы, русларын Дәрбәнд, јахуд дәмир гапы дејиб таныдыглары Дәрбәнд шәһәри чоғрафи вә һәрби-стратежи бахымдан олдуғча әлвришли јердә—Бөјүк Гафгаз дағ силсиләләриндән бири илә Хәзәр дәнизи арасындакы тәбии дар кечиддә јерләшир.

Дәрбәнд Азәрбајчанын о шәһәрләриндәндир ки, јарандығы дөврдән јаделлиләрин арамсыз басғынларына бахмајараг нә адыны, нә јерини, нә дә ки, тарихдәки ролуну дәјишмәдән бу күнәдәк јашајыр.

Истәр шәһәрин, истәрсә дә Дәрбәнд галасынын јашы барәдә фикирләр узун мүддәт һачаланмышдыр. Орта әсләрин бир чох тарихчиси Дәрбәндин тикилмәсини сасани һөкмдары Хосров I Әнуширванын (531—579) ады илә бағламышдыр. Дикәр мәнбәләрдә шәһәрин даһа гәдим дөврләрдә тикилмәси иддиа едилмиш вә бу заман ики мүлаһизә ирәли сүрүлмүшдүр: Дәрбәндин мејдана кәлмәси ја гәдим Иранын мифик һөкмдары Ләһрасанын, ја да Македониялы Искәндәрин ады илә бағланмышдыр.

Мүхтәлиф мәнбәләрдә әксини тапан бу јарынағыл мүлаһизәләрин нә дәрәчәдә керчәк олдуғуну јалғыз археоложи газынтылар мүәјјәнләшдирә биләрди. Бу бахымдан 1971-чи илдән башланан кәшфијат газынтылары вә даһа сонра апарылан арашдырмалар, кенишмигјаслы археоложи тәдгигатлар Дәрбәндин тарихини, инкишаф мәрһәләләрини вә шәһәр һәјатынын дикәр мәсәләләрини кифајәт гәдәр ајдынлашдырмышдыр.

Газынтылар һәлә е. ә. III миниллијин әввәлләриндән Дәрбәнд эразисиндә гәдим јашајыш јери олдуғуну үзә чыхармышдыр. (Евләри киллә суванмыш вә гамышдан һөрүлмүшдүр). Лакин мә'лумдур ки, Дәрбәнд тарихән һәрби гала кими танынмышдыр. Е. ә. VIII—VII әслрә әид мәдәни тәбәгәдә мәнз белә галанын изләринә тәсадүф едилмишдир. Гала изләринин Дәрбәнд тәпәси адланан јердә (һазырда бу эрази Дәрбәнд нарынгаласы адланыр) тапылмасы тәсадүфи дејилдир. Дәниздән 3,—3,5 км аралыда јерләшән бу тәпәнин үмуми саһәси 14—15 гектардыр. Илк вахтлар јашајыш тәпәнин шимал-шәргиндә 4—5 гектарлыг бир саһәни эһатә етмишдир. Тәпәнин галан јерләри исә тәдричән мәскәнләшмишдир. Үзә чыхарылан мәдәни тәбәгәләрдә археоложи материалларын тәдгиги сүбут етмишдир ки, Дәрбәнд эрази-

синдә сасаниләрә гәдәр дә мөһтәшәм гала диварлары олмушдур. Бу диварлар нарынгала дејилән тәпәнин әтрафына чөкилмиш вә өз планыны Сасаниләр дөврүндә белә дәјишмәмишдир. Гәдим дивар азча јонулмуш балыггулағы гарышығы олан јерли дашлардан кил мөһлулу илә инша едилмишдир. Гала диварынын саламат һиссәсинин һүндүрлүјү 1—2, ени исә 6—7 м-ә чатыр. Газынтынын стратиграфиясына, бурадан ашкар олунмуш мадди-мәдәнијјәт галыгларына вә аналожи материалара әсасланараг тәдгигатчылар Дәрбәнд эразисиндә илк гала диварыны е. ә. VIII—VII әслрә әид едирләр.

Шәһәр ерамызын I—III әслрәриндә икинчи јүксәлиш дөврүнү кечирмишдир. Бу дөвр Гафгазын тарихиндә чидди социал игтисади вә сијаси дәјишикликләрә сәчијјәләндирилир вә чох вахт Дәрбәнд бу һадисәләрин мәркәзиндә дурурду. Елә һәмин дөврдән башлајараг Дәрбәнд тәкчә мүдафиә галасы кими дејил, һәм дә сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзи кими шәһрәт тапмышдыр.

Ерамызын III әсриндә Дәрбәнд сасаниләрин шималда эн е'тибарлы дајагына чеврилир. Бурада сасани дөврүнү сәчијјәләндирән 1,5 м галылыгында мәдәни тәбәгә үзә чыхарылмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, һәлә II Јездәкирд Дәрбәнддә чиж кәрпичдән «узун дивар» тикдирмишдир.

Дәрбәнд галасынын индики диварларыны тәдгигатчылар VI әсрин I јарысына әид едир вә Сасани һөкмдары Губадын ады илә бағлајырлар.

Тарихдә эн мөһтәшәм, мүкәммәл вә мүрәккәб мүдафиә истәһкамларындан бири олан бу гала диварынын үмуми узунлуғу 40 км-дир. Галанын шимал вә чәнуб сәмтләриндә 14 гапысы олмушдур. Икигәт диварын шимал һиссәси 3650 м, чәнуб һиссәси 350 м узунлуғундадыр. Дәрбәнд кечидинин ени бу һиссәдә 3,5 м-дир.

Дәрбәндин шимал диварында һәр 70 метрдән бир 46 бурч вардыр. Бурчләр јарымдаирәви, дөрдкүнч вә овал формада тикилмишдир.

Археоложи газынтылар нәтичәсиндә тапылан мадди-мәдәнијјәт галыглары һәм дә шәһәр һәјаты барәдә мүәјјән тәсәввүр јарадыр.

Арашдырмалар вә јазылы мәнбәләр кәстәрир ки, һәлә V—VI әслрәдә Дәрбәнддә мөһкәм су тәчһизаты системи, карвансаралар, мүхтәлиф сәнәткар е'малатханалары олмушдур. Дәрбәнддә дулусчулуг, шүшә истәһсалы, дәмирчилик, зәркәрлик, даш ишләмә, рәнксазлыг вә дикәр сәнәт саһәлә-

ринин кениш жаылмасы барədə хејли материал топланмышдыр.

Дүнја эһемийјетли гуру вә су јоллары үзәриндә јерлөшмәси шәһәрдә тичарәтин јүксәк инкишафыны шәртләндирмиш вә бу өзүнү VIII—X әсрләрдә хусусилә бүрүзә вермишдир. Һәмин дөврдә Дағыстандан, Шимали Гафгаздан вә Хәзәрбојундан ихрач едилән малларын һамысы Дәрбәнддән кечирмиш. Шәһәр Шәргдә хәзәрләр, руслар вә шимал өлкәләри арасында көрпү ролуну ојнамышдыр. Дәрбәнд һәм карван јолу үзәриндә, һәм дә дениз јолу үзәриндә Хәзәр саһилиндә өзәмәтли лимана чеврилир. Археоложи газынтылар заманы бураја харичи өлкәләрдән—Самара, Рәј, Бағдад шәһәрләриндән, Мисир, Бизанс, Чин, Һиндистан вә башга өлкәләрдән кәтирилмиш шүшә вә кил габлар, бәзәкләр вә с-тапылмышдыр.

Инкишаф етмиш феодализм дөврүндә Дәрбәнд ири сәнәткарлыг мәркәзи кими дә шәһрәтләнмишдир. Бурада тохучулуг (хусусилә, палаз вә мәсхурә тохумаг) килдән вә металдан һазырланмыш сүфрә вә мөтбәх габ-гачағы, ушаг ојунчаглары, тикинти материаллары истәһсалы, дашишләмә сәнәти сон дәрәчә инкишаф етмишдир.

Бу барədə әл-Истәхри, ибн-Һөвгәл, әл-Идриси вә Јагут Һәмәви кениш мә'лумат верир.

Тәдгигатчылар Дәрбәнддә металишләмәнин, IX—X әсрләрдә исә һәјкәлтәрәшлыг вә хәттатлыгын јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чатдыгыны тез-тез хатырладырлар.

Ш А М А Х Ы. Гәдим, мөһтәшәм јашајыш јери зөмининдә мејдана кәлмиш Азәрбајжан шәһәрләриндән бири дә Шамахыдыр. Мәнбәләрдә «Кемахија», «Әшшамахијјә», «Језидијјә», «Шамахи» вә «Шамахи» кими таныдылан бу шәһәр орта әсрләрдә Азәрбајжанын ән эһемийјетли сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән бири олмушдур.

Археоложи газынтылар Шамахы әразисинин һәлә антик дөврдән (Хыныслы) интенсив јашајыш јери олдуғуну сүбүт едир. Тәдгигатчыларын бир гисми бу фикрә кәлмишләр ки, ј. е. э. VII әсрдән Шамахы Хыныслы дејилән јердә олмуш, сонра индики Шамахыдан 5—6 км шимал-шөргә—Бинә Ширван адланан јерә көчмүшдур. Сон тәдгигатлар сүбүт етмишдир ки, Шамахы нәинки орта әсрләрдә, һәтта сон антик дөврдә белә индики шәһәрин јериндә олмушдур. Археоложи газынтылар заманы үзә чыхарылан зәнкин мәдени тәбәгә вә гала дивары галыглары буну ајдынча кәстәрир.

Шәһәрин антик вә илк орта әсрләр дөврү һөләлик лазыми сәвијјәдә өјрәнилмәмишдир. VIII—XI әсрләрдә Шамахы Језидијјә ады илә вә Ширваншаһларын инзибати мәркәзи кими мөһшүр олмушдур. Тәдгигатчыларын фикринчә, әрәб чанишини Језид (Језид ибн-Һусейн әс-Сулами) VIII әсрин II јарысында Шамахыда бә'зи тикинти ишләри апардығындан шәһәри дә өз ады илә адландырмышдыр. Бу дөврдә Језидијјә өзүнүн сиккә зәрбханасы илә мөһшүр олмуш, ејни заманда «дар-әл мүлк», јә'ни һакимләр еви (пајтахт) кими дә шәһрәт тапмышдыр.

IX—X әсрләрдән башлајараг, феодал мүнәсибәтләринин кәскинлөшмәси дикәр шәһәрләрдә олдуғу кими Шамахыда да истәһкам гургуларынын мөһкәмләндирилмәсини шәртләндирди. Һәмин дөврдә шәһәрин ајрыча мүдафиә галасы—Күлүстан тикилмишдир.

Мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә XII әсрдә Шамахыда тәхминән 100 миңә јахын эһали јашамышдыр.

Археоложи тәдгигатлар кәстәрир ки, орта әсрләрдә Шамахыда сых евләр вә күчәләр олмушдур.

Шамахыда иншаат материалы кими ағ дашдан вә бишмиш көрпичдән кениш истифадә едилмишди. Евләр дүзбучаглы планда тикилмиш вә зөвгошары ме'марлыгы илә сечилмишдир. Үзлүк көрпичләр һәмин евләрә хусуси јарашыг вермишдир.

Газынтылар заманы шәһәрин су тәһһизаты системини өзүндә әкс етдирән архлар, һовузлар вә кил борулар үзә чыхарылмышдыр. Тәдгигатчыларын фикринчә, Шамахынын су тәһһизатында овдан вә кәһриزلәрдән дә истифадә олунмушдур.

Шамахы дөврүнүн јүксәк инкишаф етмиш сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзләриндән сајылмышдыр. Јазылы мәнбәләр, еләчә дә археоложи материаллар шәһәрдә металишләмә, силаһгајырма вә зәркәрлик сәнәтләринин јүксәк инкишафыны кәстәрир. Дикәр орта әср шәһәрләри кими, Шамахыда да сәнәткарлыгын ән күтләвј формасы дулусчулуг олмушдур. Бурада бөјүк вә ичтимаи эһемийјетли дулус күрәләри, дулусчулугда ишләнмиш әмәк аләтләри, һәмчинин еләвә кил габ нүмунәләри тапылмышдыр. Шамахы дулусчулары ән зәриф, ширли кил габларла јанашы, ири вә садә тәсәррүфат күпләри дә һазырламышлар.

IX—XII әсрләр Шамахысында шүшә истәһсалы да чох кениш јајылмышдыр. Јарарлы хаммал еһтијагына малик

олан усталар шүшө габларла жанашы, пәнчөрө шүшөсү дө (XII эсрдөн башлајараг) назырламышлар. Шамахыда тохучулуг, дәрзилек вә с. сәнәт сәһәләри һаггында да хејли материаллар топланмышдыр.

Карван јолу үзәриндә јерләшмәси Шамахыда тичарәтин дө инкишафына тәкан вермишдир. Јазылы мәнбәләр вә археоложи материаллар орта эсрләрдә Шамахынын Иран, Һиндистан, Орта Асија вә бир сыра Европа өлкәләри илә сых тичарәт әлагәсиндә олдуғуну сүбүт едир. Шәһәр һәммин дөврдә Азәрбајчанын мүнүм мәдәнијјәт мәркәзләриндән саяылмышдыр. Шамахы «Дар-әл-әдәб»и (академијасы) дүнјаја һүгүгшүнас Әбубәкр Мәһәммәд, һәким вә философ Кави әд-Дин Осман, астроном Фазил Фәрид әд-Дин Фәләки Ширвани, даһи шаир Хагани Ширвани вә бир чох башгалары кими көркәмли шәхсијјәтләр вермишдир.

В А К Ы. Инкишаф етмиш орта эсрләрдә мејдана кәлән шәһәрләрдән бири дө Бақыдыр.

Јазылы гәјнагларда «Бакуһ», «Баку», «Бакуја», «Бәдкүбә» вә с. формаларда ишләнмиш «күләкләр шәһәри» вә ја «төпә үстүндә шәһәр» кими изаһ олунмыш Бақынын нә вахт мејдана кәлмәси һәләлик елмә дөгиг мәлүм дејил.

Бә'зи тәдгигатчылар Бақыны тарихдә ады чәкилән Багаван шәһәри илә ејниләшдирәрәк, онун һәлә антик дөврдә мејдана кәлдијини иддиа едирләр. Башгалары исә шәһәрин VIII эсрдә салындығыны, тезликлә Ширван һөкмдарларынын игәмәткәһына чеврилдијини сөјләјирләр. Бу фикир шәһәр әразисиндә апарылмыш археоложи газынтылар васитәси илә дө сүбүт едилмишдир. Үмумијјәтлә, шәһәр инкишаф етмиш орта эсрләрдә Азәрбајчанын ән ири сәнәткарлыг вә тичарәт мәркәзинә чеврилмиш, XII эсрдән исә Ширваншаһларын пәјтахты олмушдур. Лакин шәһәрин инкишафында ики мүнүм амил һәлледици рол ојнамышдыр. Дәниз кәнарында јерләшмәси онун орта эсрләрдә бир лиман шәһәри кими кәниш инкишафына зәмин јаратмышдыр. Бақы әтрафынын нефт јатаглары илә зәнкин олмасы исә ону Шәргдә танытмышды. Үмумијјәтлә, Бақы нефт истеһсалын да көркәмли јер тутурду. Нефт орта эсрләрдә мәншәтин бир чох сәһәләриндә ишләндији кими, һәм дө шәһәрләрин зәбт олунмасында сон дәрәчә төһлүкәли бир васитә иди. Һәтта әрәб ордусунун тәркибиндә хусуси «Нефтатанлар» дөстәси вар иди. Гәјнагларда әрәб хәлифәләринин Бақы нефтинә гәјгысы, ондан көтүрүлән веркиләр, ајры-ајры һөкмдарла-

рын мүнхтәлиф фәрманлары барәдә олдуғча кәниш мәлүмат вардыр. Бақы нефти уғрунда узун мүддәт Дәрбәнд Мәликләри илә Ширваншаһлар арасында чидди мүнәгисхәләр вә тоғушмалар олмушдур.

X эср әрәб мүәллифи әл-Истәхри јазырды ки, дәниздә чохлу аг вә ачыг боз рәнкли нефт јатаглары олан Бақы шәһәри јерләшир. Мүәллифи мәлүм олмајан бир чоғрафија әсриндә (X эср) дејилир: «Бақы, дәнизин сәһилиндә, дағын дөшүндә јерләшир, дејләмиләрин ишләтдији бүтүн нефт бурадан апарылыр».

IX—X эсрләрдән Бақы өлкәнин ән әһәмијјәтли тичарәт мәркәзләриндән биринә чеврилир. Бу дөврдә Хәзәр дәнизинин гәрб сәһилиндәки тичарәт јолу вә кәмчилијин артмасы шәһәрин игтисади инкишафына хусуси тәкан верди.

Һазырда «Ичәришәһәр» адланан Көһнә Бақы гәјалыгда салынмыш, она көрә дө шәһәрин су кәмәрләри, архлары, тәсәруфат гуулары, биналары чохунун бүнөврәләри вә с. гәјада газылмышдыр.

Кәшфијјат характерли газынтылары нәзәрә алмасаг, Бақынын әсаслы археоложи әјрәнилмәсинә 1969-чу илдән башланмышдыр. Һәмин дөврдән «Ичәришәһәрдә» Азәрб-ССР ЕА Тарих Институтунун даими експедијјасы газынты ишләри апарыр. Археологлар Ичәришәһәрдә ики мәдәни тәбәғәнин варлығыны мүнәјјән етмишләр. I мәдәни тәбәғә VIII—XIII, II мәдәни тәбәғә исә XIV—XVIII эсрләри әһәтә едир. Һәр ики тәбәғә мүнхтәлиф тикинти дөврләри кечирмишдир. Тәбәғәләрдә зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары; кил, шүшә, метал материалларла јанашы нумизматик галыглар, хусусилә, аббасиләрә аид сиккәләр даһа чохдур.

Археоложи газынтылар заманы Ичәришәһәрин мүнхтәлиф јерләриндән Бакујјәдә, Пәнаһабадда, Тәбриздә, Ирәванда, Маһмудабадда, Кәшанда вә с. јерләрдә Ширваншаһлар, Елдәкизләр, Илханиләр, Чәлаирләр, Гызыл Орда вә Ағгәјунлу дөвләтләри адындан кәсилмиш пуллар ашкар едилмишдир. Бурадан һәмчинин мүнхтәлиф пуллардан ибарәт дөфинә дө тапылмышдыр.

Ме'марлыг абидәләриндә дө елми ахтарышлар апарылмышдыр. Бунлардан Гыз галасыны, Мәһәммәд Әбубәкр оғлунун шәрәфинә инша едилмиш мәсчиди, XI эсрин ән мөһтәшәм абидәси олан «Сыныггаланы», елә бурада тикилмиш Бәззәз мәсчидини, XII эсрә аид Ләзкә мәсчидини, һамамлары, карвансаралары вә с. көстәрмәк олар.

Һүндүрлүжү 28 м-э чатан Гыз галасы 8 мөртөбөлидир. Диварынын галынлыгы бөзү жерлөрдө 5 м-э чатыр. Орта ээрлерин эн мүрөккөб гурғусу олан Гыз галасында хүсуси су төчһизаты, истилик вө канализасија системи вардыр. Абиде мүдафиө характерлидир.

Газынтылар заманы ашкар олунмуш шөһәрәтрафы комплекслөрдөн бири (өжрәнилмәсинә һәлә 1938—1940-чы илләрдә башланмышдыр) «Бајыл дашлары»дыр. Јерли эһалинин һәлә дө «Сөбаил» адландырдыгы бу абиде узун мүддәт сујун алтында галмышдыр. Мүөјјөн едилмишдир ки, Ширваншаһ III Фөрүбурз 1234—1235-чи илдә дөниздә иншаат ишләри апармышдыр. Бу абиде 180 м узунлуғунда, 40 м ениндә инша едилмиш, 15 бүрчлә һашијөләнмиш галадан ибарәтдир. Гала бүтүн дивар боју ири эрөб хөтләриндөн мүхтәлиф габарыг нахышлар вө тәсвирләр фонунда јазылардан ибарәтдир. 70 см узунлуғунда, 25—50 см ениндә вө 15—20 см галынлығунда олан бу даш лөвһөләр мүхтәлиф реал вө ја стилистик тәсвирләрлә бөзөдилмишдир. Ат, өкүз, чамыш, дөвө башлары даһа реалдыр. Абиденин епиграфикасында ону уста Ширванлы Зејн-әд-дин Әбу Рәшидин инша етдији гејд олунмушдур.

Галанын әразисиндөн 9 јашајыш бинасы ашкар едилмишдир. Онлардан икисинин ичәрисиндә очаг јери вардыр. Бу галанын һағгында елми әдәбијјатда мүхтәлиф фикирләр вардыр. Төдгигатчыларын чоху онун мүдафиө вө ја карвансара мәсәди илә тикилдијини јазырлар.

Бақы мөмарлыгы өзүнүн эн жүксөк мөрһөләсинә Ширваншаһлар сарајынын тикинти комплексиндә чатмышдыр.

Ширваншаһлар сарајы комплексинин әсасы XV әсрдә I Хәлилүллаһ дөврүндә гојулмуш вө сонралар мүхтәлиф тикинтиләрлә зәнкинләшдирилмишдир. Ширваншаһлар сарајы комплексинә «Диванхана», мәсчид, Сејид-Јеһја Бакуви вө ја «Дәрвиш түрбәси», овдан, һамам вө с. дахилдир. Икимөртөбөли сарај 52 отағлыдыр. Сарај гуллуғчулары вө әрзаг сахламағ үчүн нәзәрдә тутулмуш алт мөртөбәдә 27 отағ вардыр. Төдгигатлар Бақынын дикәр абидөләри кими Ширваншаһлар сарајынын да гаја үзәриндә инша едилдијини сүбүт етмишдир.

К Ә Н Ч Ә. Инкишаф етмиш орта әсрләрдә Азәрбајҗанын эн өзәмәтли шөһәрләриндөн бири дө Көнчәдир. Јазылы мөнбөләрдә «Көнчә», «Чәнза», «Ганча», «Ганзак» кими гејд-олунмуш бу шөһәрин адынын мәнәсы «хөзинә» демәкдир.

Көнчә һағгында илк јазылы мәлүматлара IX—X әсрләр-

дә јашамыш эрөб, фарс, ермени вө күрч мөнбөләриндә тәсадуф олунур. Лакин бу мөнбөләрдә шөһәрин мејдана кәлмәси вө тарихи һағгында әтрафлы мәлүмат верилмир.

1938—1940-чи илләрдә бојук Азәрбајҗан шаири Низами Көнчәвинин анадан олмасынын 800 иллик јубилејинә һазырлығла бағлы, шөһәрдә археоложи төдгигат ишләринә башланмышдыр. Төдгигатчылар бу нәтичәјә кәлмишләр ки, Көнчә чох гәдим јашајыш јеринин зәмининдә, шөһәрдән 5—6 км шимал-шәрғдә, Көнчәчајын саһилләриндә салынмышдыр. Шөһәрин чичөкләнмә дөврү IX әсрдән башланмышдыр. Дүнја әһәмијјәтли тичарәт јолларындан биринин—Бөрдә—Тифлис јолунун үзәриндә јерләшмәси шөһәрин сүрәтли инкишафына сәбәб олмушдур. X әсрдән исә бу шөһәр Шәддади феодал һөкмдарлығынын инзибати мәркәзинә чеврилир.

Көнчәнин XI әсрдәки вәзијјәтини тәсвир едөн XVII әср түрк тарихчиси Мүнәччимбашы јазыр: «455-чи (миләдин 1053-чү или) илдә Әбулсәвәр Көнчәнин дөврәсиндә мөһкәм гала дивары тикдирди вө она давамлы дарваза гапылары гојдурду. Гара һасарынын әтрафында дәрин хәндәк газдырды. Беләликлә, Көнчә әввәлкиндән ики дөфә бојуду».

Көнчә шөһәринин мүдафиә системи һәмин дөврүн дикәр шөһәрләриндән фәргләнмишдир. Археоложи газынтылар шөһәрин әтрафына 3 мөһтәшәм гала диварларынын чөкилдијини мүөјјән етмишдир. Шөһәрин икинчи гала диварлары кил мөһрәдән тикилмиш, галынлыгы исә 3 м-ә јүхындыр. Диварын ортасында чај дашларындан да истифадә едилмишдир. Гала диварынын даирәви вө јарымдаирәви бүрчләри олмушдур. Бүрчләрин бүнөврәси чај дашындан кил мөһлулла һөрүлмүшдур. Бүрчләрин һүндүрлүјү 5 м-дән чох олмушдур. Биринчи гала дивары илә икинчинин арасында әсаслы фәрг јөхдур.

Гала диварынын ичәрисиндә 4 м галынлығунда мәдәни төбөгәдән илк орта әсрләр үчүн характерик (42×42×12; 33×33×8 см өлчүдә) чиж кәрничләр ашкар олунмушдур. Бу исә шөһәрин икигәт гала дивары илә дөврөләнмиш мәркәз һиссәсинин әтрафлара нисбәтән даһа гәдим олмасыны сүбүт едир. Бурадан шөһәр эһалисинин мәишәтини өзүндә кил етдирән хејли мадди-мәдәнијјәт галығлары үзә чыхарылмышдыр. 16 груп кил габ нүмунәләри, 18 груп мис вө тунч ешјалар, 6 груп дөмир предметләр, даш алектләр, бөзөк ешјалары, орта әсрләр Көнчәсинин иғтисади вө мәдәни һөјәтини өјрәнмөк үчүн вәчиб материаллардыр.

Археоложи газынтылар заманы шөһерин гала диварларынын яшы вә гурулушу, мөдәни төбөгөнин характери, шөһерин некрополу вә с. өjrөнилмишдир. Шөһерин тикилмәсиндә мөһрәдән, чиј вә бишмиш кәрпичләрден, чај дашындан истифадә едилмишдир. Гала диварларынын илк нөвбәси VIII әсрдә тикилмишдир. Бурада мөдәни төбөгөнин галыныгы 3—4 м олуб, шөһерин өзүндән әввәлки јашајыш земиндә, VIII әсрдән башлајараг кениш инкишаф етдијини көстәрир. Шөһерин гәбиристанлыгында мүсәлман вә христиан гәбирләринә тәсадүф едилмишдир.

Газынтылар заманы тапылан вә VIII—XVIII әсрләри әһатә едән 23 нөв пул Кәнчәнин дүнја базары илә сых әлагәсини көстәрир. Бу фикри Чин, Гиндистан, Иран, Сурија вә дикәр өлкәләрдән кәтирилмиш кил, шүшә, метал әшјалар да субут едир.

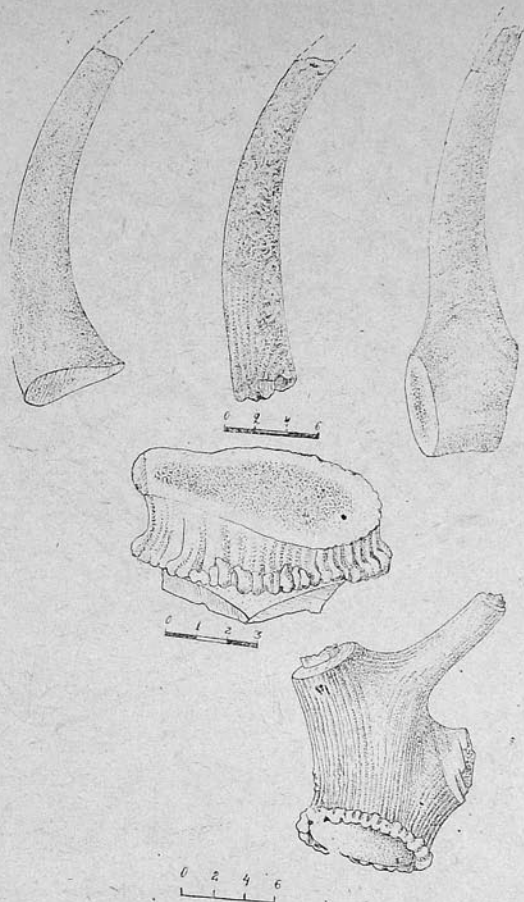
Гөдим Кәнчәдә археоложи газынтылар давам едир. Бу, јахын кәләчәкдә шөһәр барәдә даһа долгун фикир сөјләмәјә имкан верәчәк.

Ш А Б Р А Н. Шимал-шәрги Азәрбајчанда Хәзәр дәнизинин гәрб саһили илә кедән дүнја әһәмијјәтли тичарәт јолу үзәриндә мејдана кәлән шөһәрләрдән бири Шабран олмушдур.

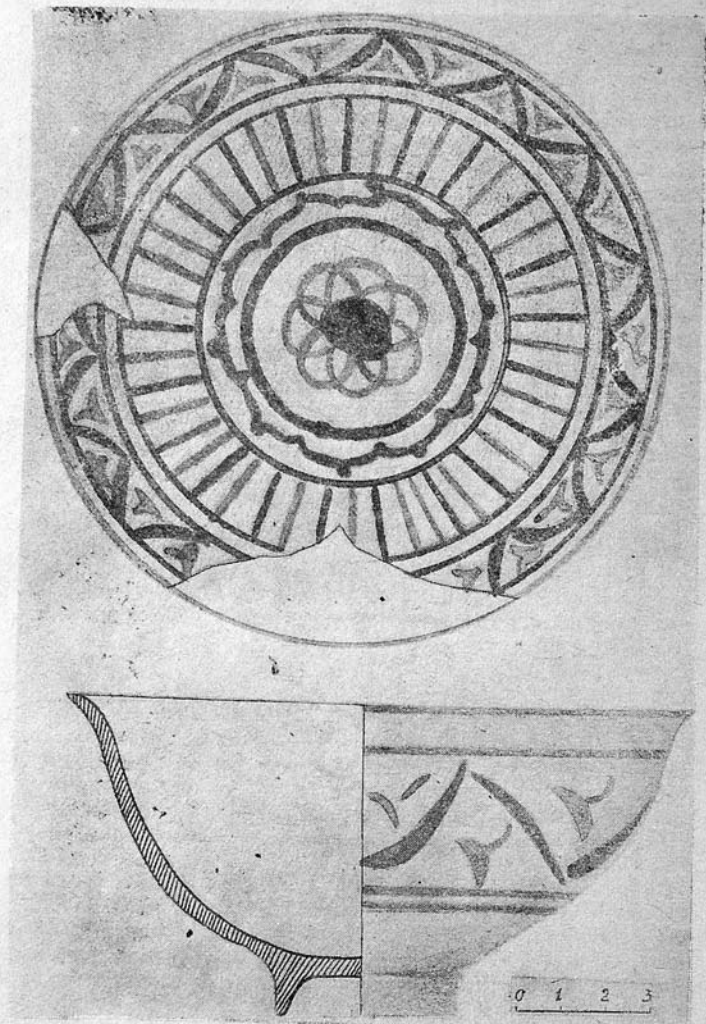
Шабран феодализмн илк инкишафы дөврүндә мејдана кәлмиш Азәрбајчан шөһәрләриндәндир.

Харабалыгы һазырда Дөвәчи рајонунун Шаһнәзәрли кәнди әразисиндә олан бу шөһерин әсаслы өjrөнилмәсинә 1980-чи илдән башланмышдыр. Мәлүм олмушдур ки, Шабран ејни адлы чајын һәр ики саһилиндә гырх, әлли һектардан чох әразини әһатә едир. Шөһәр XVIII әсрәдәк интенсив јашајыш мәскәни олмушдур. Бунун нәтичәсиндә Шабранда 6 м зәнкин археоложи төбөгә јаранмышдыр. Төбөгә әсасән үч тикинти лајындан ибарәтдир. Биринчи тикинти дөврү IV—VIII, икинчи IX—XII вә үчүнчү XIII—XVIII әсрләри әһатә едир. Шөһәр илк дөврдә нисбәтән кичик бир әразидә, Шабран чајынын сол саһилиндә олмушдур. Тәдричән VII—VIII әсрләрдән сонра шөһәр чәнуба доғру кенишләнәрәк чајын сағ саһилини дә тутмушдур.

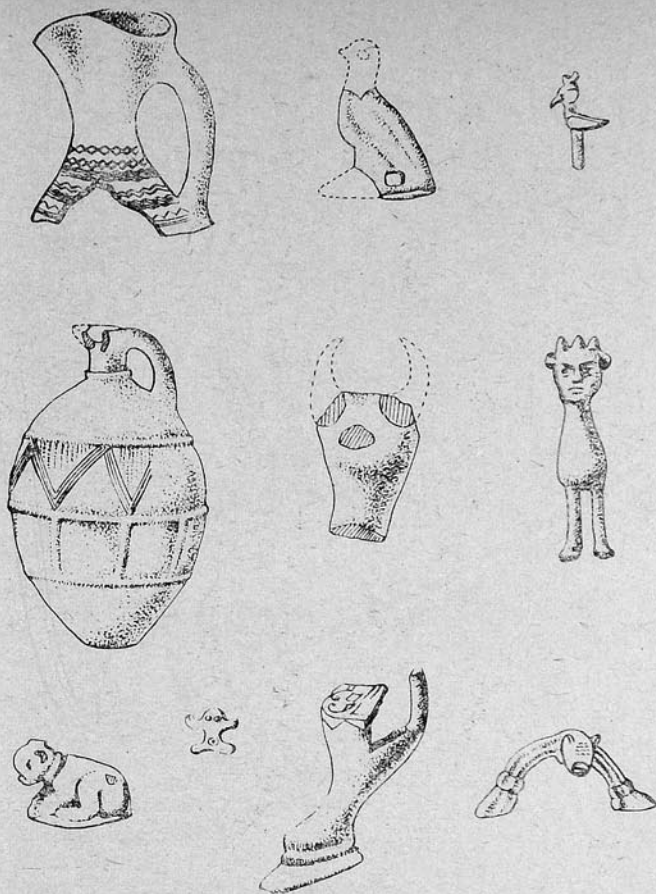
Газынтылар заманы ичтимаи вә јашајыш биналарынын галыглары, мөдәни-мәишәт тикинтиләри вә хејли истеһсалат очаглары ашкар едилмишдир. Шабранда мүмкүн олан бүтүн тикинти материалларындан, чиј вә бишмиш кәрпичләрдән, чај вә ағ дашлардан истифадә едилмишдир. Ичтимаи биналарын чохусунун дөшәмәси даш, јахуд да кәрпичлә өр-

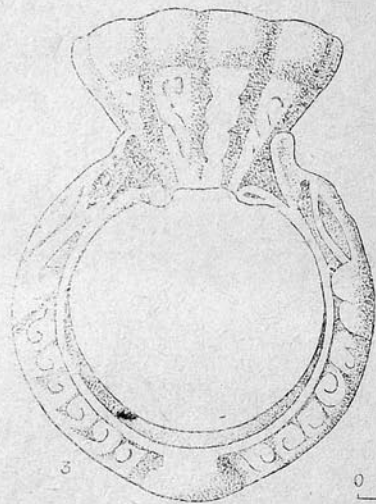
Аләт дүзәлтмәк үчүн һазырланмыш сүмүк галыглары

Сахсы габ.

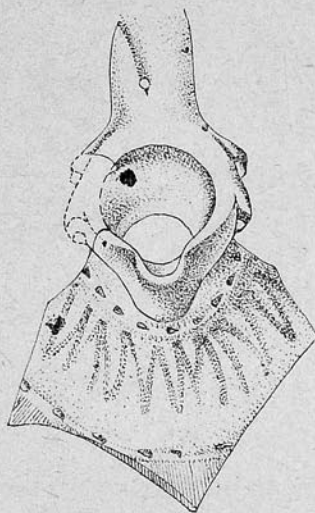
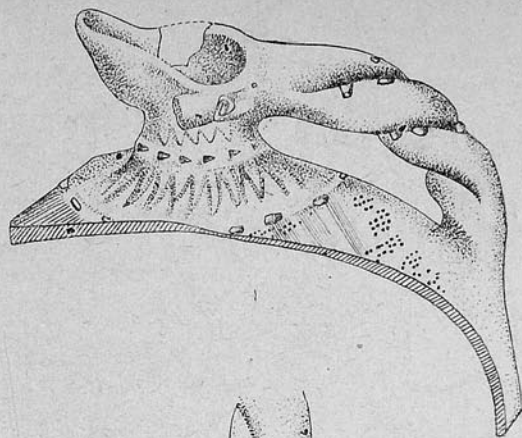

Орта эрләрә аид килдән вә металдан зоомроф эшјалар

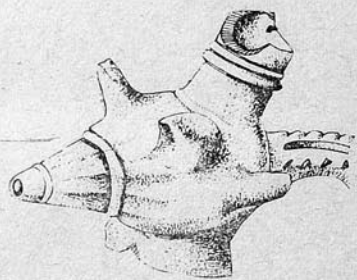
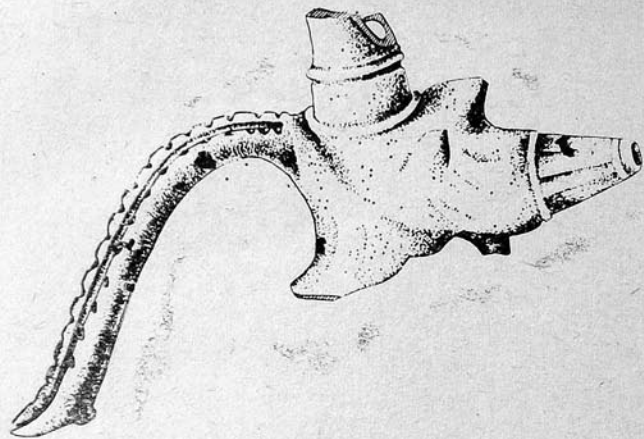
0 0.5 1cm

Күмүш мөһүр.

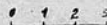
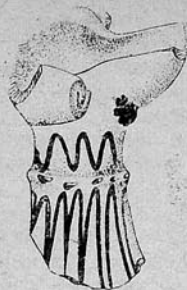

0 2 4 6

Күзө

Зооморф лүлэјин

Инкишаф етмиш орта эсрлөрө аид зооморф эламәтли
кил габлар

түлмүшдүр. Бә'зөн 9—11 отаглы биналара төсадүф едилмишдир Бурадан тапылмыш дулус күрөлөриндөн бири елипсвари олуб, 1 јарусда ики кил сүтун дүзәддилмишдир. Һәмин сүтунлар II јарусун дөшөмәсинә дајағ ролуну ојнамышдыр. Бу нөв кил габ биширилән күрә орта әсрләр үчүн надир тапынтылардан һесаб олунур.

Шабранда зәрбхана галыглары, јарымфабрикат һалда кәсилмиш пуллар, чыхарлар, мис лөвһөләр вә әмәк әләтләр ашкар олунмушдур.

Јазылы мәнбәләрдән мә'лумдур ки, Шәргин ән бөјүк зәрбханаларындан бири мәнз Шабранда јерләшмишдир.

Азәрбајчанда IX әсрә аид канализасија системи илк дөфә Шабранда ачылмышдыр. Даш вә көрпичдән һөрүлмүш бу гурғу шөбәкәли вә өртүлү олмуш, шөһәрин мәркәзи мөһәлләсини чај илә бирләшдирмишдир.

Шабранлылар XI—XII әсрләрдә 14 км мөсәфәдән хүсуси түнкләр васитәсилә шөһәрә булаг сују кәтирмишләр.

Мөдәни төбәгәдән топланмыш мадди-мөдәнијјәт галыгларынын бөјүк бир групуну кил габлар төшкил едир. Бурада ширсиз вә ширли сахсы габ нүмунәләри һазырламышлар. Бир гајда оларағ Шабран дулусчулары һазырладыглары габа өз мөһүрләрини вурмушлар. Бу мөһүрләрин 11 нөвү һазырланмышдыр. Бу о демәкдир ки, Шабранда 11 нәфәр мөшһүр дулус е'малатханасынын саһиби олмушдур. Кил габ истеһсалы әмтәә характери дашымышдыр.

Сәнәткарлығын чох мүнүм саһәләриндән бири шүшә истеһсалы олмушдур. Газынтылар заманы дәрман вә әтријјағ сахламағ үчүн истифадә едилән шүшә габлар үзә чыхарылмышдыр.

Бурада металишләмә сәнәти дә јүксәк инкишаф мәрһәләсинә чагмышдыр. Гызыл, күмүш, мис, тунч вә дөмирдән һазырланмыш әмәк әләтләри, бөзөк әшјалары, мөишәт габларынын ашкар олунмасы буну сүбута јетирир. Шабран өз чәрәји, дүјүсү вә дикәр мөһсуллары илә мөшһүр олмушдур. Тәдгигатчылар тәрәфиндән Шабранда мөһтәшәм ичтимаи бина галыглары, XI әсрә аид шөһәрин күчә вә мөјданларынын үмуми планы мөәјјәнләшдирилмишдир. Шабранда археоложи тәдгигат давам едир.

НӘТИЧӘ

Бүтүн дејиләнләрдән ајдын олур ки, Азәрбајчан әразисин бәшәр мөдәнијјәтинин илк мәркәзләриндән биридир. Бурада чөмијјәт тарихинин бүтүн мәрһәләләри тәмсил олунмушдур.

Ајры-ајры дөврләрин археоложи бахымдан изләнмәси сүбүт едир ки, әсрләр бөјү Азәрбајчан халгы өзүнәмөхсус зәнкин мадди вә мәнәви мөдәнијјәт јаратмышдыр. ССРИ әразисиндә ән гәдим археоложи мөдәнијјәт сајлан вә Даш дөврүнүн илк мәрһәләсини төшкил едән Гуручај мөдәнијјәти материалларынын төһлили, дүнјанын ән зәнкин инсан дүшөркәләриндән олан Азых, Тағлар вә Дамчылы мағараларынын, һәмчинин бир чох ачығ Палеолит дүшөркәләринин хроноложи чөһәтдән изләнмәси, бунлардан әлдә едилмиш зәнкин мадди-мөдәнијјәт галыгларынын елми чөһәтдән арашдырылмасы нәинки Азәрбајчан әразисиндә, еләчә дө бүтүн Гафғазда ибтидаи инсанларын биоложи төкамүл прөсәсини, онларын һөјәт тәрзини изләмөјә имкан вермишдир. Чох мараглыдыр ки, Азәрбајчан әразисиндә Даш дөврүнүн бүтүн мәрһәләләринә аид, о чүмлөдән, Палеолит, Мезолит, Неолит вә Енеолит дөврләринә аид абидәләрин бүтүн нөвләри мөвчуд олмушдур вә онлар хроноложи чөһәтдән бири дикәрини тамамлајыр. Бу о демәкдир ки, мин илләрлә давам етмиш Даш дөврүндә Азәрбајчанда јашајыш ардычыл олмушдур. Бу ардычыллығ сонрақы дөврләр үчүн дә характерикдир. Мөһсулдар гүввәләрин үмуми инкишафында әсас амыллардән олан бу ардычыллығ Азәрбајчанда илкин отурағ әкинчи вә малдарлығ тајфаларын ганунаујугун һалда формалашмасыны тө'мин етмишдир.

Техники чөһөтдөн мүрөккөб, естетик чөһөтдөн зөвгү һа-зырланмыш эмөк алетлери Азербайчанда тесөрүфатын ажры-ажры нөвлерини, о чүмлөдөн дө металишлөмө вө дулусчулуг кимн сөнөт сәһөлөрини өйрөнмөжө имкан вермишдир.

Археоложи тэдгигатлар кестерир ки, е. ө. III миниликден башлајараг демөк олар Азербайчдан башдан-баша (даг, дагөтөји, вө дүзәнликлөр) эһали тәрәфиндөн мөнимсөнилер вө бу ерази сых јашајыш јеринө чеврилир. Азербайчан эһалиси бу дөврдө Мәркәзи вө Шәрги Загафгазијаны бүрүмүш Кур-Араз археоложи мөдәнијјетинин өсас јарадычыларындан бири олур. Мәһз бу мөдәнијјетин зөмининдө сонралар Азербайчанда ири тајфа иттифаглары јараныр, тајфаларарасы мүбадилө мөјдана кәлир. Ајры-ајры тајфалар үчүн характерик олан ихтисаслашмыш тесөрүфат сәһөлери јараныр. Бу исө өзлүјүндө јени типли јашајыш мөскөнлөринин, тесөрүфат һөјәти илө бағлы, ајры-ајры рекионлар үчүн характерик олан адөт вө ән'әнәләрин мөјдана кәлмәсинө сәбәб олур. Кестерилөн просес ј. е. ө. IV әсрдө индики Шимали Азербайчан еразисиндө күчлү бир дөвләтин—Албан дөвләтинин јаранмасы илө нәтичөлөнир. Елө бу дөврдөн дө башлајараг Азербайчанда дунја шөһрәти тапмыш шөһәрләр инкишаф етмөжө башлајыр. Доғрудур, Азербайчанда шөһәр мөдәнијјетинин излөринө, јә'ни әтрафы мөһкөмлөндирилмиш, хүсуси планда малик, мөшғулијјетиндөн вө ичтимаи мөвгөјиндөн асылы олараг хүсуси мәрһөлөләрө ајрылан јашајыш јерлөринө һәлө чох гөдимлөрдөн, јә'ни Орта Тунч дөврүндөн тәсадуф едилир. Лакин синифли чөмијјөт үчүн характерик олан шөһәрләрин јаранмасы вө инкишафы мөһз е. ө. I минилијин II јарысына тәсадуф едилир. Үмүмијјөтлө, Азербайчан шөһәрлөринин јаранмасы просесини үч хронологи дөврө бөлмөк олар: 1. Антиқ шөһәрлөр (Гөбөлө, Шамакы, Нахчыван, Дәрбөнд); 2. Илк орта әср шөһәрлөри (Бөрдө, Бөјлөгән, Хунан, Шабран вө б.); 3. Инкишаф етмиш орта әср шөһәрлөри (Жәнчө, Бақы вө б.) һәр үч дөвр шөһәрлөринин археоложи чөһөтдөн өйрөнилмәси, үмүмијјөтлө, Загафгазијада шөһәрсалма ишинин инкишаф тарихини излөмөжө имкан верир.

Мадди-мөдәнијјөт галыгларынын төһлили, ајры-ајры археоложи дөврлөрдө Азербайчан халгынын дини дүнјәкөрүшүнү вө онун инчәсәнәтини тәсәввүр етмөжө имкан верир. Дини идеолокија бахымындан, Азербайчан үч хронологи дөвр кечирмишдир. Бунлардан биринчиси ибтидаи дини тәсәввүрләр системинин мөвчуд олдуғу дөврдүр. Бу мәрһөлө

дөвләтин јаранмасына гәдәр давам етмишдир. Дөвләт јарандыгдан сонра өлкөдө дини бахымдан ики истигамөт—атөшпәрәстлик вө астрал тәсәввүрләр мүшаһидө олунур. Ерамызын IV әсринин әввәллөриндө исә өлкөдө христианлыг дөвләт дини е'лан олунур. Лакин христианлыг эһалинин ашағы төбөгөлөринин күтлөви дининө чеврилө билмир. Хилафәтин Азербайчаны ишғалындан сонра—VIII—IX әсрлөрдөн эһали исламлашмаја мө'руз галыр.

Археоложи маатриалларын һөртәрәфли төһлили даһа бир мүһүм нәтичөжө кәлмөжө имкан верир. Азербайчан халгы мөһз бу еразидө мөјдана кәлмиш, тарихин бүтүн дөврлөриндө өз өлкәсиндө јашамамыш, антроположи хүсусијјөтлөри, адөт вө ән'әнәлөри вө дили е'тибары илө бурда формалашмышдыр. Чоғрафи шөраитин, ичтимаи инкишафын вө бунлара мүвафиг олараг тесөрүфат һөјәтинин мүхтәлифлији, нөһәјөт бир чох һалларда јәделлиләрин тә'сири илө халгын етник тәркибиндө локал вариантларын мөвчуд олмасы онун тарихән јаранмыш бүтөвлүјүнү—ваһидлијини поза билмөмишдир. Елө буна кәрә дө Азербайчан, археоложи бахымдан, бир көк үзөриндө ардычыл олараг инкишаф едир формалашмыш халглар сырасына дахилдир.

ИСТИФАДЭ ОЛУНМУШ ЭСАС ЭДЭБИЛЈАТ

Азәрбајҗан дилиндә

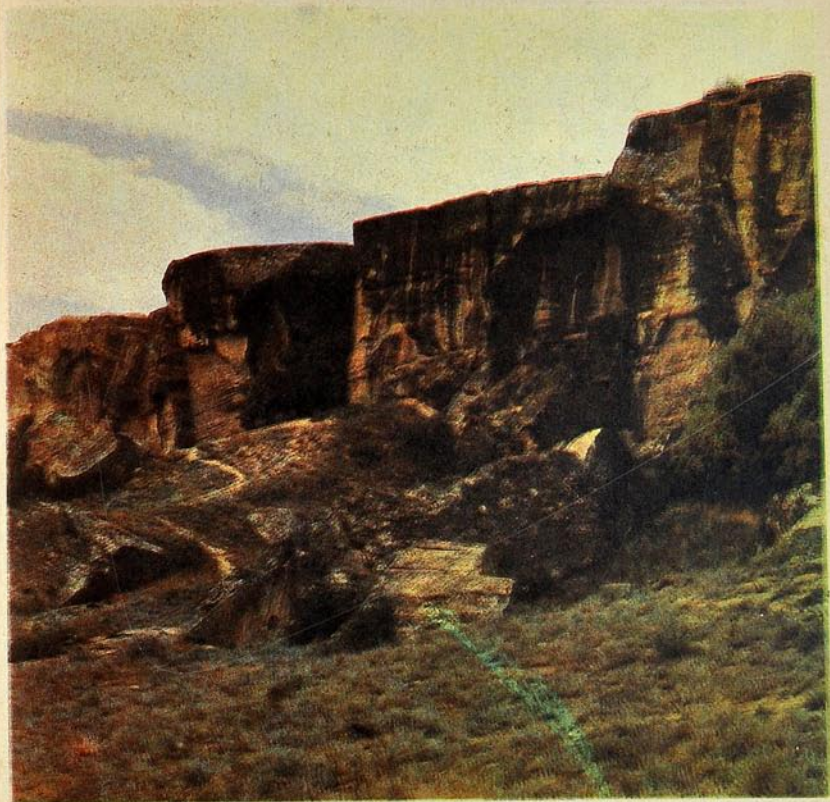
- Ф. Енкелс. Мејмунун инсана чеврилмәси просесиндә әмәјин ролу. Б., Азәрнәшр, 1952-чи ил., сәһ. 19.
- Ф. Енкелс, К. Маркс. Коммунист партијасынын манифести. Б., Азәрнәшр, 1976.
- Ф. Енкелс. Аилә, хусуси мүлкijјәт вә дәвләтин мәншәи. Б., Фиргәнәшр, 1934.
- Ф. Енкелс. Анти-Дүринг. Б., Азәрнәшр, 1953.
- В. И. Ленин. Дәвләт һаггында. Свердлов университетиндә охунмуш мүнәзира. 11 ијул, 1919, Б., 1980.
- К. Маркс, Ф. Енкелс. Дин һаггында. Б., 1958.
- Асланов Г. Азәрбајҗан тунч тәбәрзин балталары. Бақы, 1982.
- Бабајев И. А., Әһмәдов Г. М. Гәбәлә. (тарихи-археоложи очерк) Бақы, 1981.
- Бунјатов Т. Ә. Азәрбајҗанын археолокијасы очеркләри. Бақы, 1962.
- Әһмәдов Г. М. Азәрбајҗанын ширсиз сахсы мә'мулаты. Бақы, 1959.
- Әһмәдов Г. М. Өрән гала. Бақы, 1962.
- Әһмәдов Г. М. Орта әср Бејләган шәһәри. Бақы, 1979.
- Әлијев В. һ. Тарихин изләри илә. Бақы, 1975.
- Әлијев В. һ. Азәрбајҗанда бојалы габлар мәдәнијјәти...
Әлијев Ә. Ә. Албан силаһлары һаггында язлылы мәнбәләрлә археоложи тапынтыларынын мүгајисәли тәһлили. АЕХ, 1981, № 1.
- Исмајылов Г. С. Гуручај вә Көндәләнчај вадисиндә гәдим мәдәнијјәтин изләри. Бақы, 1981.
- Исмизадә О. Ш., Чидди Г. Ә. Бақы Гыз галасы. Бақы, 1968.
- Көјүшов Р. Б. Археолокија вә дин. Бақы, 1965.
- Көјүшов Р. Б. Амарас-Агоғлан. Бақы, 1975.
- Мәмәдов Р. Нәриманов И. һ. Көнчәчәј районунун археоложи абидәләри. Бақы, 1962. Нахчыван шәһәринин тарихи очеркләри (орта әсрләр), Бақы, 1977.

- Нуријев А. Б. Гафгаз Албанијасынын шүшә мә'мулаты вә истәһсалы тарихи. Бақы, 1981.
- Османов Ф. Л. Гафгаз Албанијасынын мадди-мәдәнијјәти. Бақы, 1982.

Рус дилиндә

- Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. М., 1940.
- Маркс К. Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество». Архив Маркса и Энгельса», т. IX, М., 1941.
- Маркс К. Капитал, т. 1, М., 1955.
- «Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма». М., 1970.
- Алиев И. История Мидии, 1. Баку, 1960.
- Абибуллаев О. А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982.
- Абибуллаев О. А. Раскопки холма Кюльтепе. КСИИМК, вып. 51, М., 1953.
- Абибуллаев О. А. К изучению холма Кюльтепе. Тр. Института истории и философии АН Азерб. ССР, т. IX, Баку, 1956.
- Алекперов А. К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
- Алекперов А. К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство. СА, 1937, № 4.
- Алиев В. Г. Новые материалы о культуре расписной керамики в Азербайджане. СА, 1967, № 1.
- Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур. Баку, 1959.
- Асланов Г. М., Голубкина Т. И., Садыхзаде Ш. Г. Золотые и серебряные предметы из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966.
- Альтман М. М. Исторический очерк города Гянджа. Баку, 1949.
- Ашурбейли С. В. Очерки истории средневекового города Баку. Баку, 1964.
- Бретаницкий Л. С., Вейрман Б. В. Искусство Азербайджана IV—VIII веков. М., 1976.
- Вопросы истории Кавказской Албании (сборник). Баку, 1962.
- Генюшев Р. В. Христианство Кавказской Албании. Баку, 1984.
- Гуммель Я. И. Археологические очерки. Баку, 1940.
- Гуммель Я. И. Курган № 2 близ Ханлара. КСИИМК, вып. 24, М., 1949.
- Гуммель Я. И. Некоторые памятники раннебронзовой эпохи Азербайджана. КСИИМК, вып. 1948.
- Гусейнов М. М., Исмаилов Г. С. Энеолитические находки в пещерах Азых и Таглар. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1967, № 1.
- Джафарзаде И. М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана. Сборник статей по истории Азербайджана, вып. 1, Баку, 1949.
- Джафарзаде И. М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку, 1949.
- Джафарзаде И. М. Гобустан. Баку, 1973.

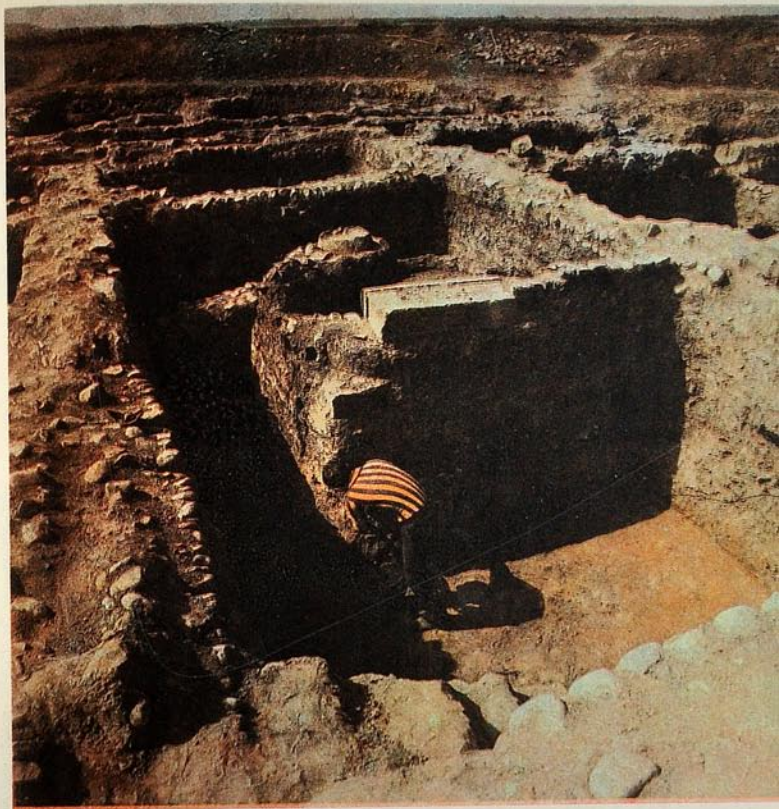
- Джидди Г. А. Средневековый город Шемаха IX—XVIII века, (историко-археологическое исследование). Баку, 1981.
- Исмаилов Г. С. Археологические исследования древнего поселения Бабадервиш. Баку, 1983.
- Исмизаде О. Ш. Яллойлутепинская культура. Баку, 1956.
- Исмизаде О. Ш., Ибрагимов Ф. А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку, 1983.
- Нессен А. А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. «Известия ГАИМК», 1935, вып. 120.
- Искусство и археология Ирана. М., 1976.
- История Иранского государства и культуры. М., 1971.
- Казиев С. М. Альбом кувшинных погребений Мингечаура. Баку, 1960.
- Казиев С. М. Об археологических раскопках Мингечаура. ДАН Азерб. ССР, 1946, № 10.
- Казиев С. М. Родовой строй в древнем Азербайджане. Сб. статей истории Азербайджана, вып. 1. Баку, 1949.
- Казиев С. М. О некоторых типах оружия из Мингечаура. МКА, т. 2, Баку, 1951.
- Куфтин Б. А. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и Кура-Аракский энеолит. ВМГ, т. XIII, Тбилиси, 1944.
- Левашов В. Н. Памятники Азербайджанской культуры. Баку, 1944.
- Материальная культура Азербайджана (МКА), т. 1, Баку, 1949.
- МКА, т. 2, Баку, 1951.
- МКА, т. 3, Баку, 1953.
- МКА, т. 5, Баку, 1964.
- МКА, т. 6, Баку, 1965.
- МКА, т. 7, Баку, 1972.
- МКА, т. 8, Баку, 1976.
- МКА, т. 9, Баку, 1980.
- Махмудов Ф. А., Мунчаев Р. М., Нариманов И. Г. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 1968, № 4.
- Мещанинов И. И. Краткие сведения о работе археологических экспедициях в Нагорном Карабахе и Нахичеванском крае. «Сообщения ГАИМК», вып. 1, Л., 1926.
- Мещанинов И. И. История Азербайджана по археологическим памятникам. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949.
- Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М., 1977.
- Наджафова Н. Н. Художественная керамика Азербайджана XII—XV вв. Баку, 1964.
- Нариманов И. Г. Некоторые данные о древнем поселении в окрестностях г. Казах. КСИИМК, вып. 70, М., 1957.
- Нариманов И. Г. Акстафинское поселение близ г. Казах. СА, 1962, № 4.
- Нариманов И. Г., Рустамов Дж. Неолит в Тойретепе. «ДАН Азерб. ССР», т. 16, 1960, № 9.
- Очерки по древней истории Азербайджана. Сборник Баку, 1949.
- Переднеазиатский сборник. Вып. III, М., 1979.
- Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья. Л., 1956.
- Погребова М. Н. Памятники скифской культуры в Закавказье. (сб.) Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981.

Гобустан
гајалыгьндан
бир көрүнүш.

Феодал гэсринин
кириш хиссэси.

Шабран.
V газынты сахэсндэн
бир көрүнүш.

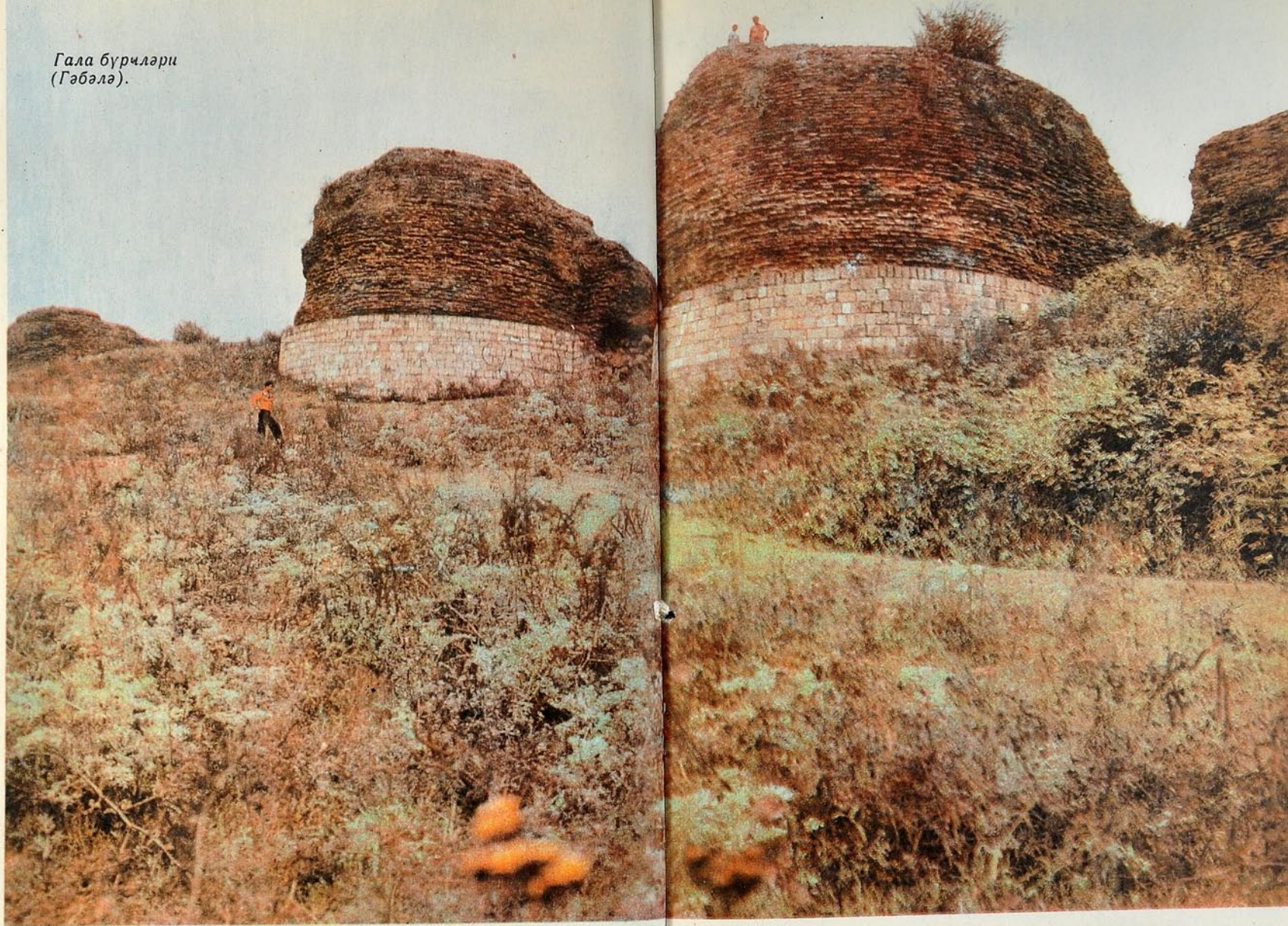

Хејријја бинасынын
ҷануб бурҷу
(Шабран).

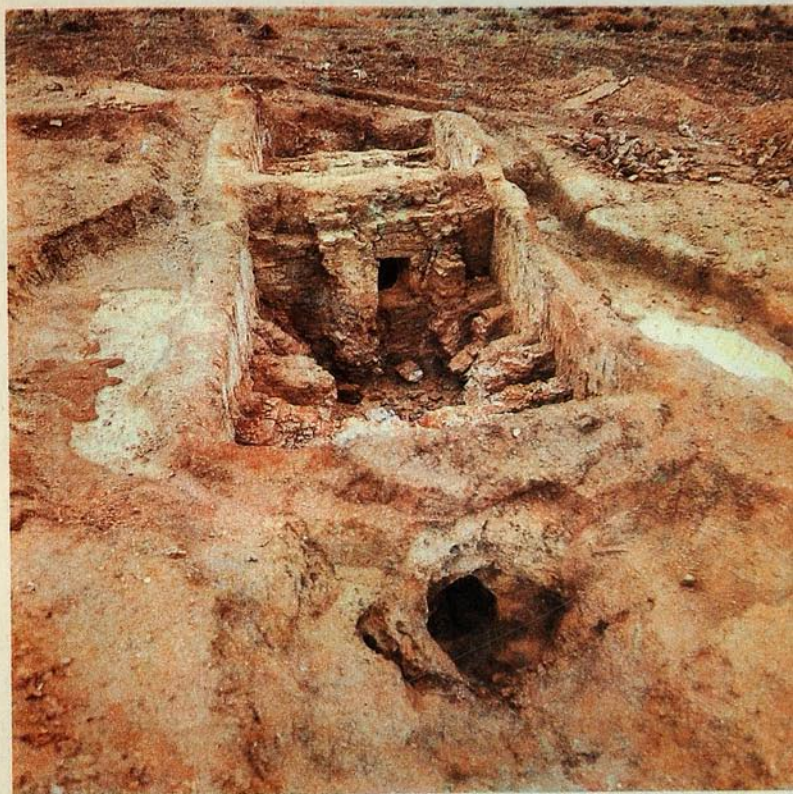
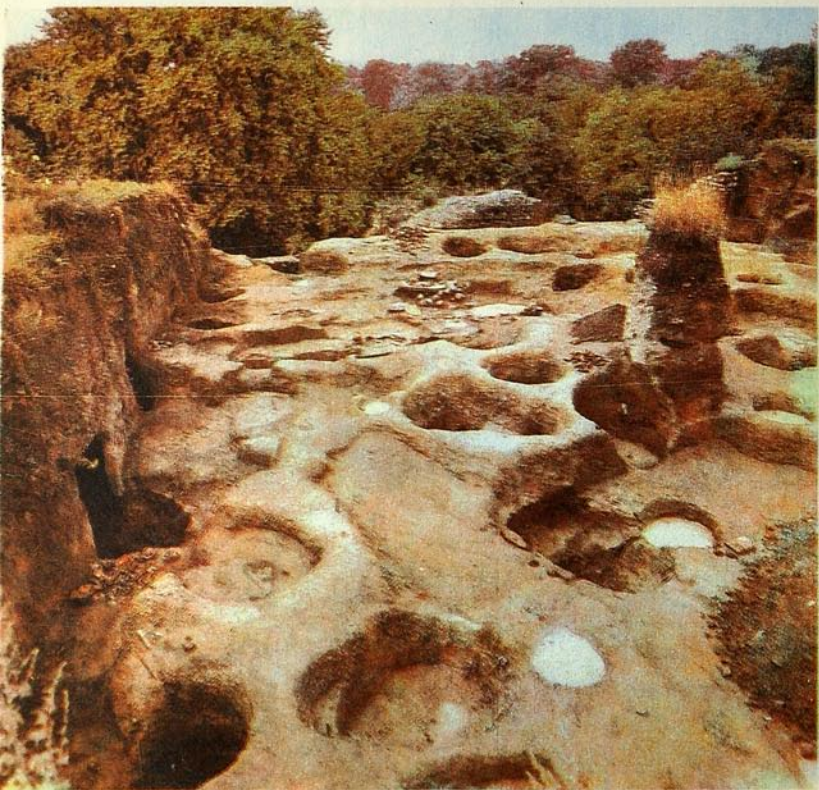
Диванхана галыглари
(Шабран).

Гала бурчләри
(Гәбәлә).

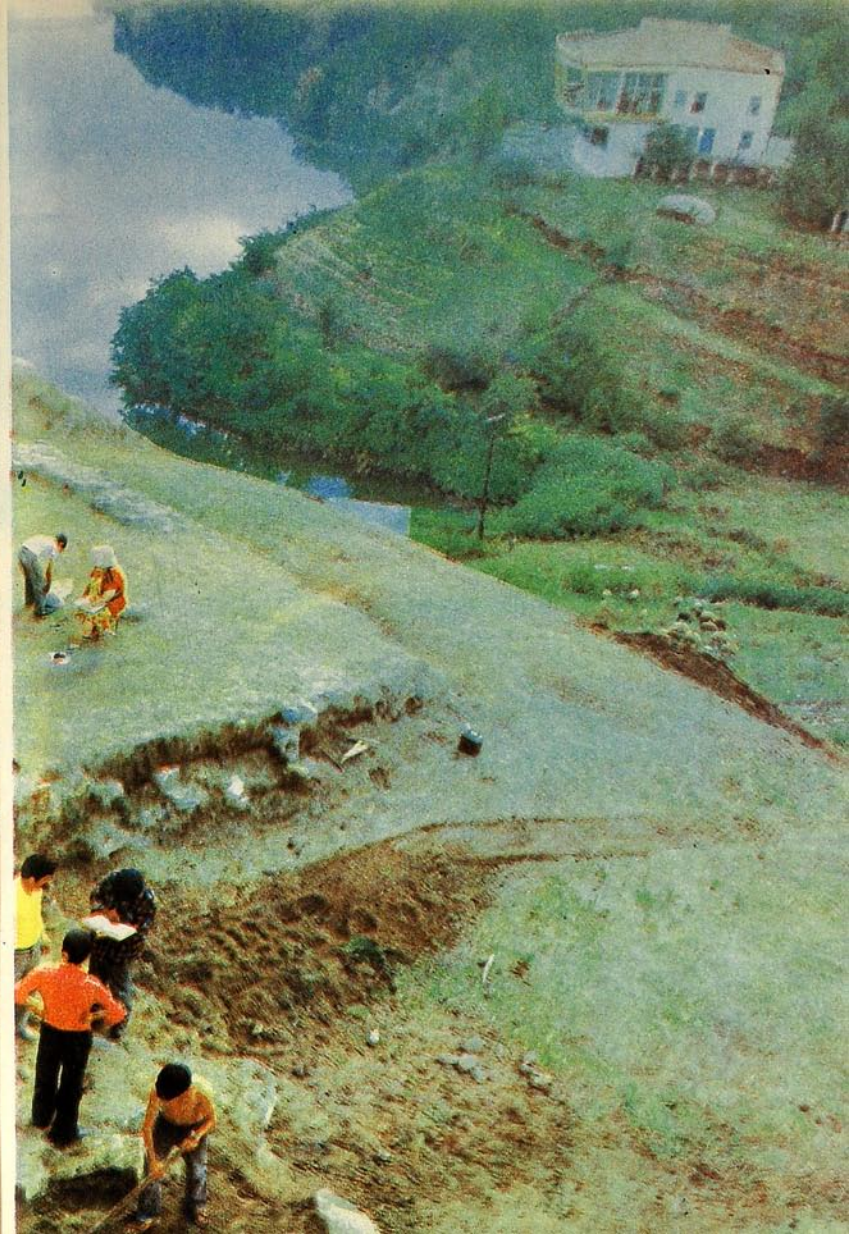
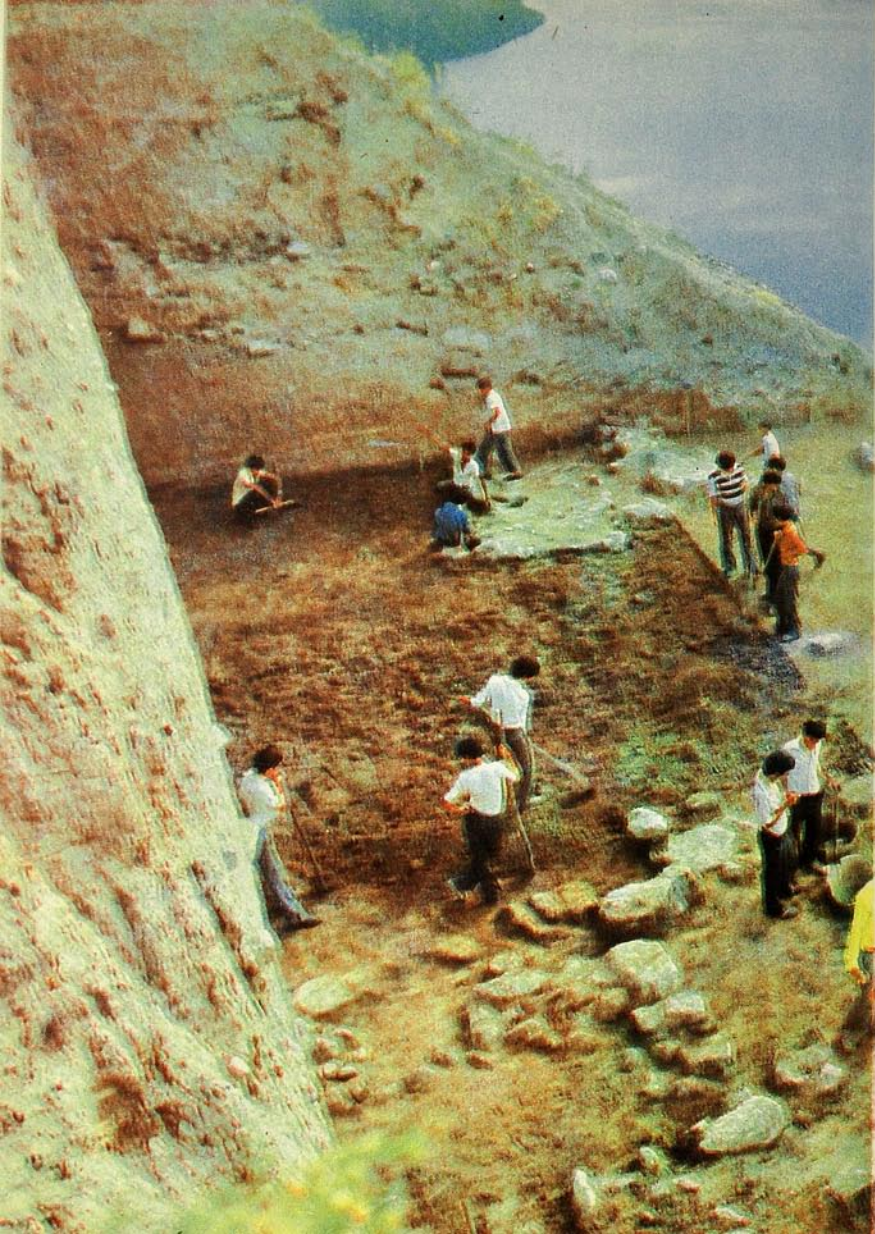

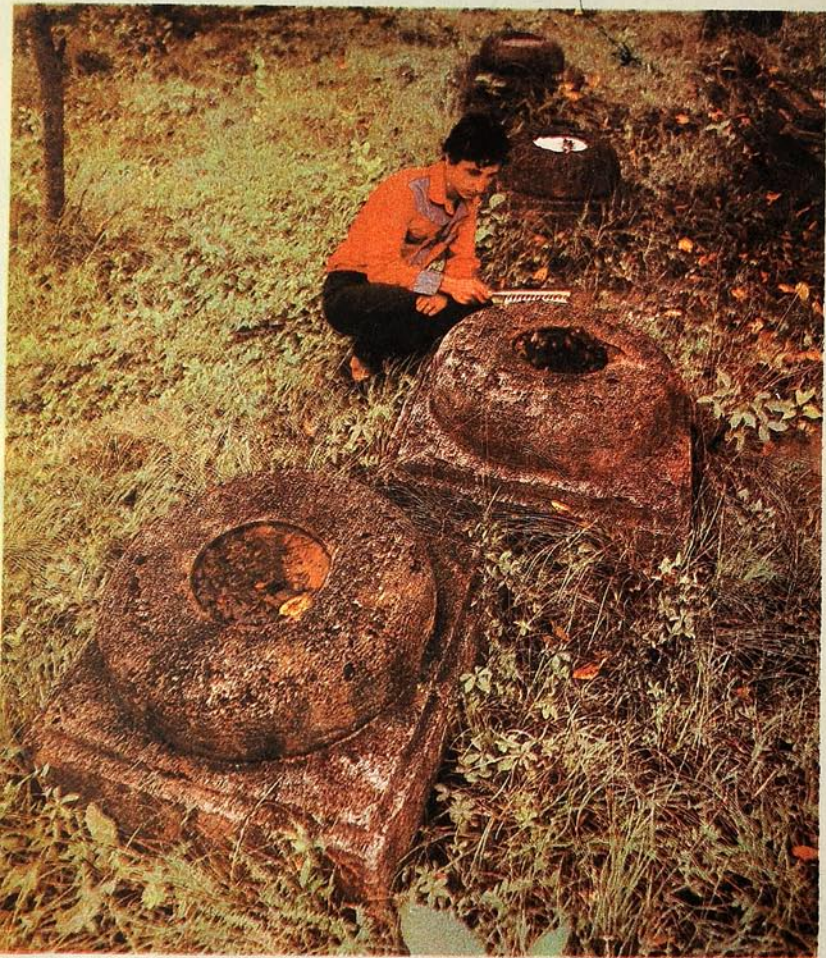

Чыраггала.

Габәлә
газынтылары.

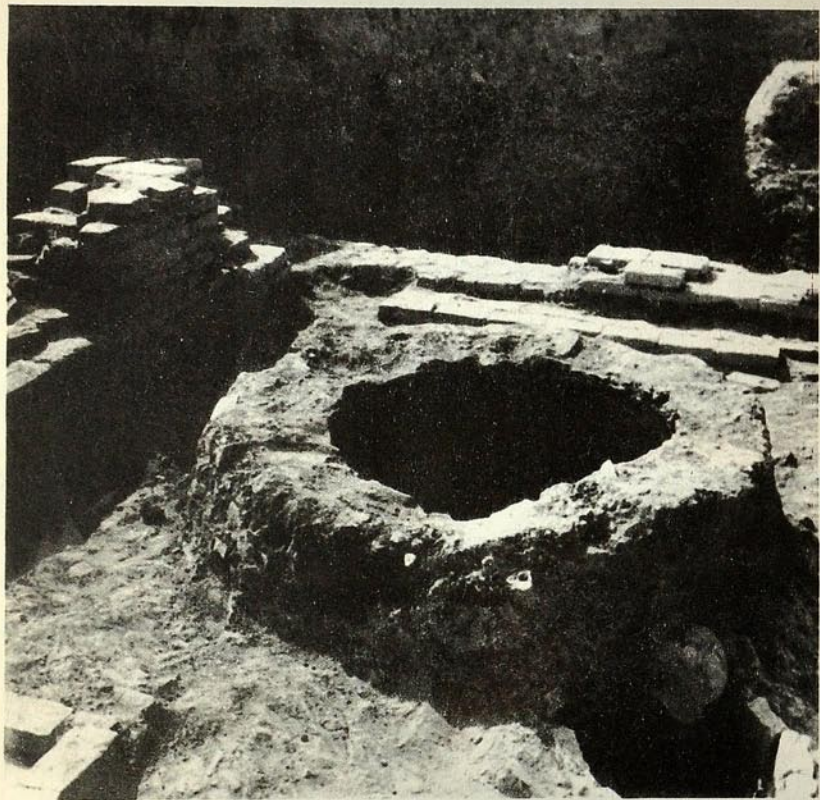

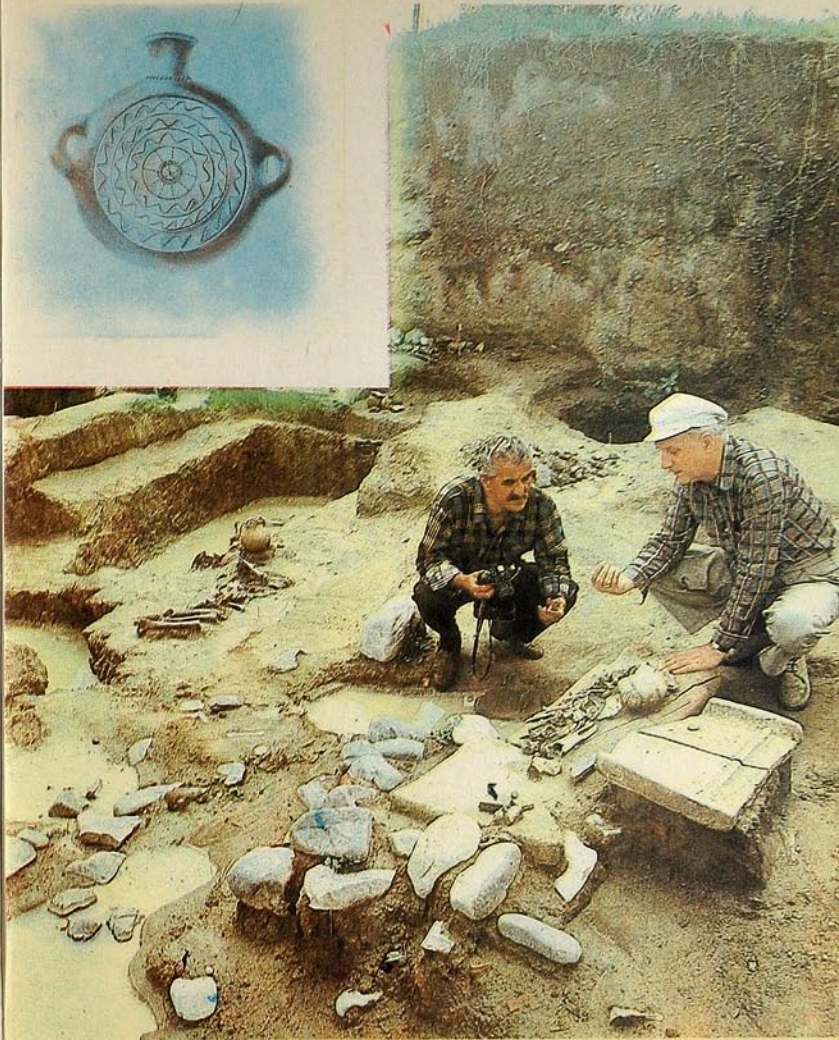
Сүтүн алтыглары
(Гәбәлә).

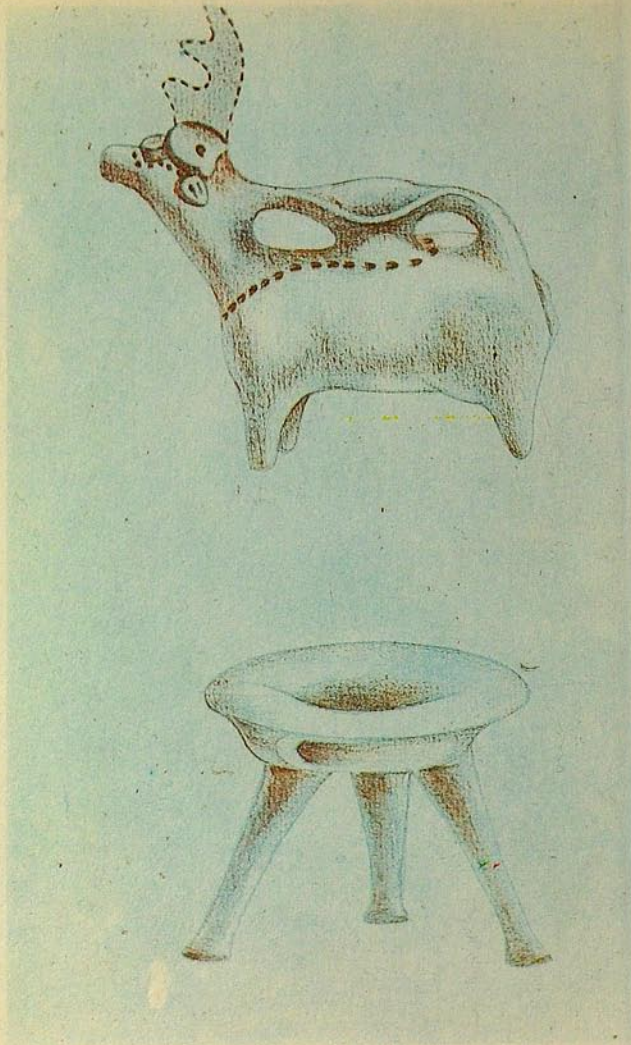
Канализација
(Шабран).

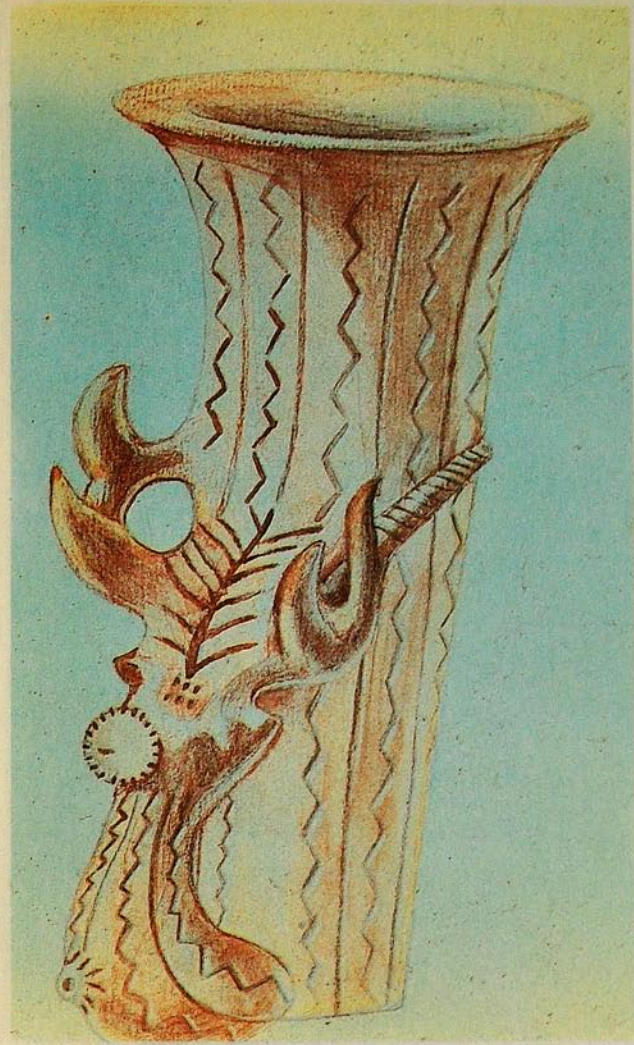
Тандирхана
(XII эср).

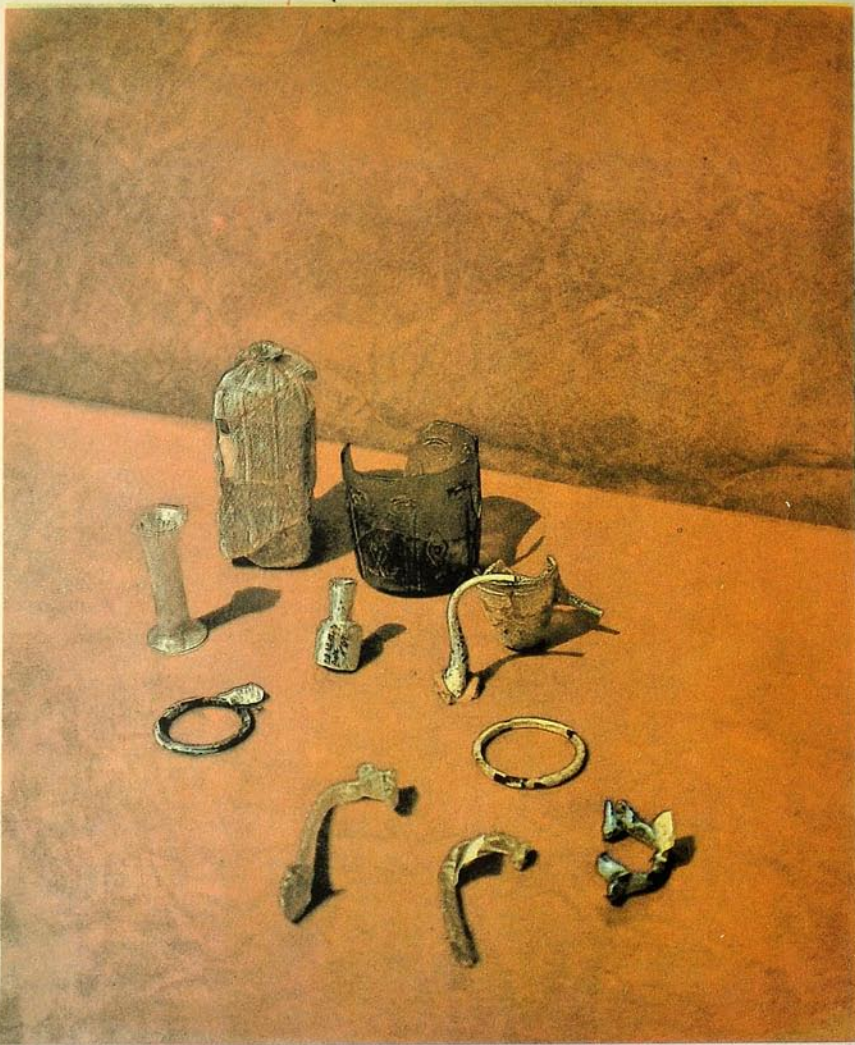
XII эсрә аид
меһбарә.

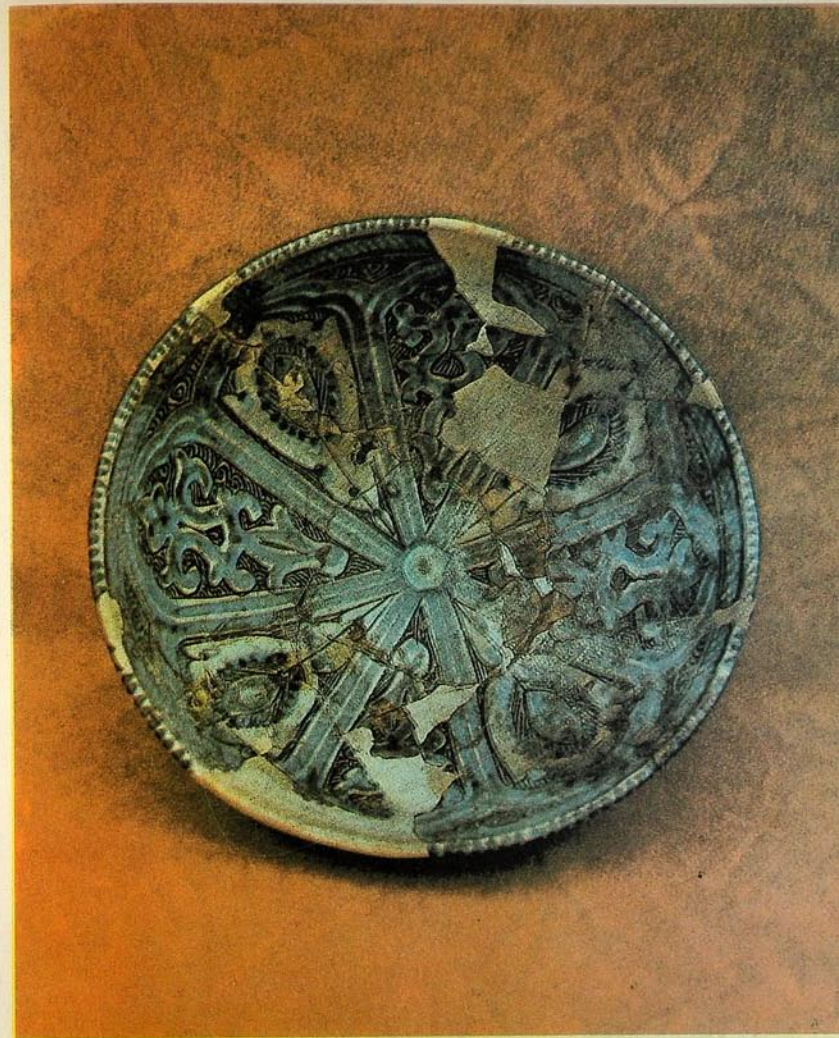
Минкэчевир.
Антик дөврә аид
кил габлар.

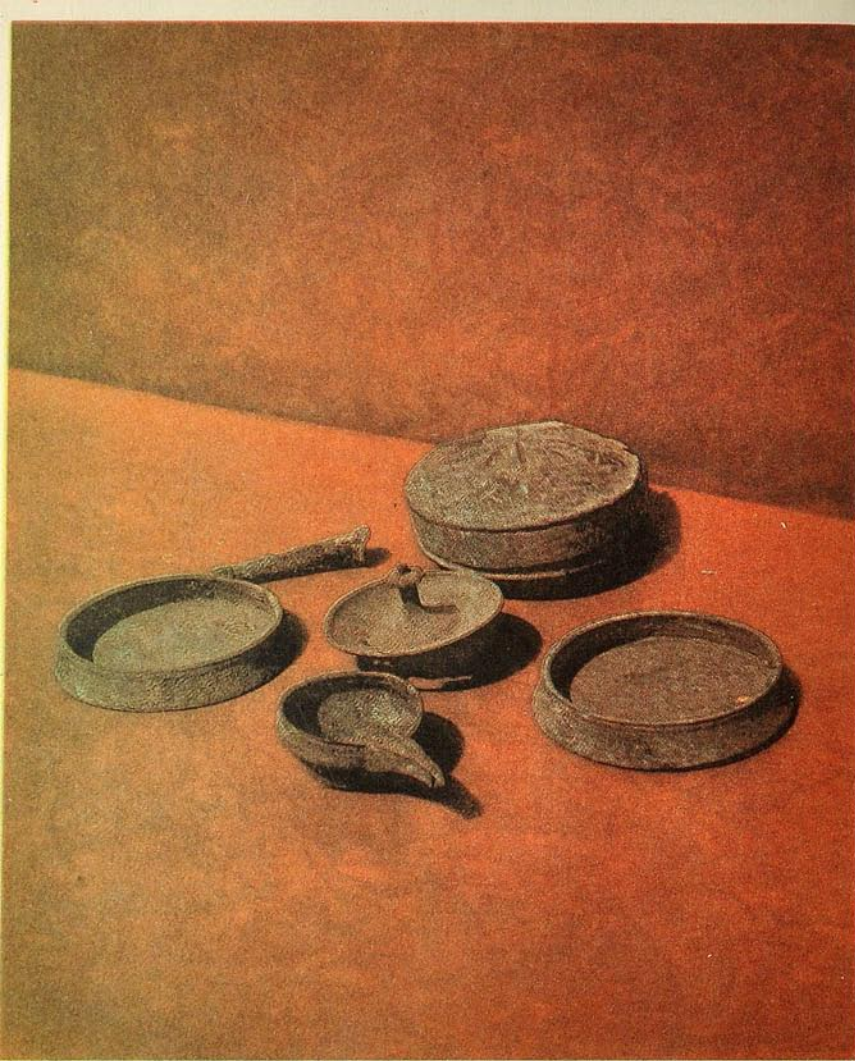
Минкэчевир.
Килдән дүзәлдилмиш
шәраб габы.

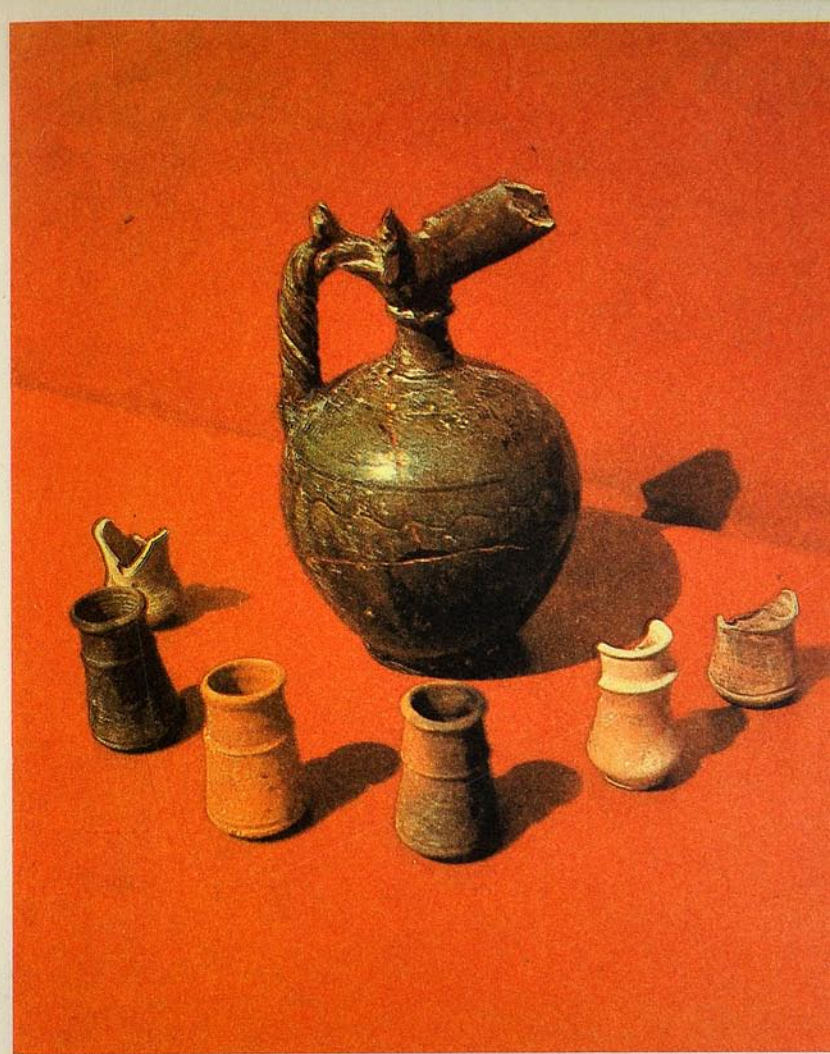
Шабран.
Зэркэрликдэ ишлэнэн
эмэк алатлэри вэ
зынгыровлар.

Шабран.
XIII эсрэ ауд
сахсы габ.

*XI эсрә аид
гадын бәзәји.*

*XII эсрә аид
сүфрә габ дәсти.*

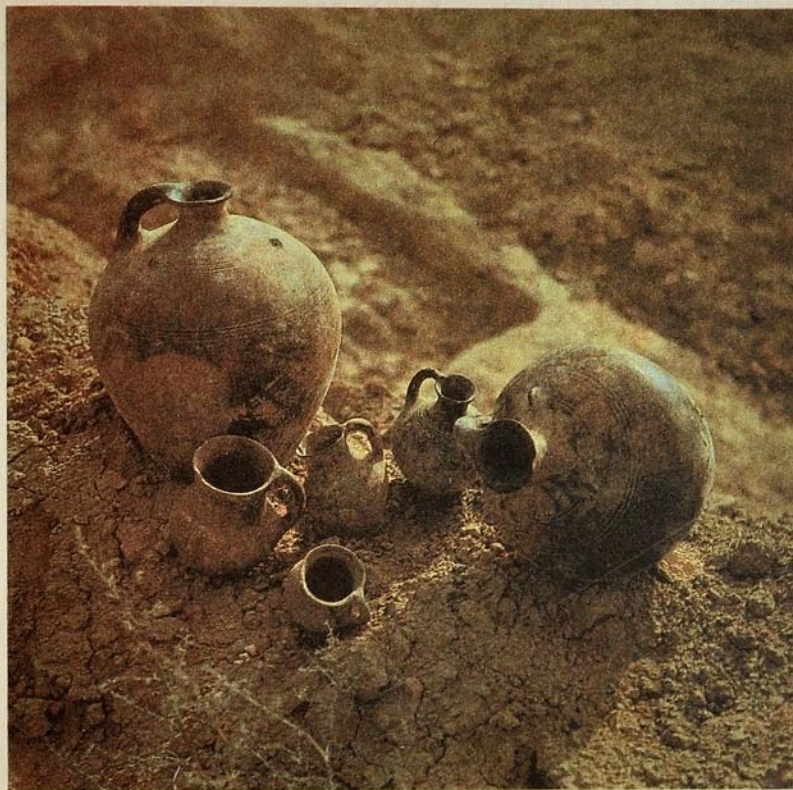

IX-XII эсрлэрэ аид ширли габ нүмүнэлэри.

XIII-XIV эсрлэрэ аид мис пуллардан ибарэт дэфинэ.

*Орта
эсрләрә
айд күпләр.*

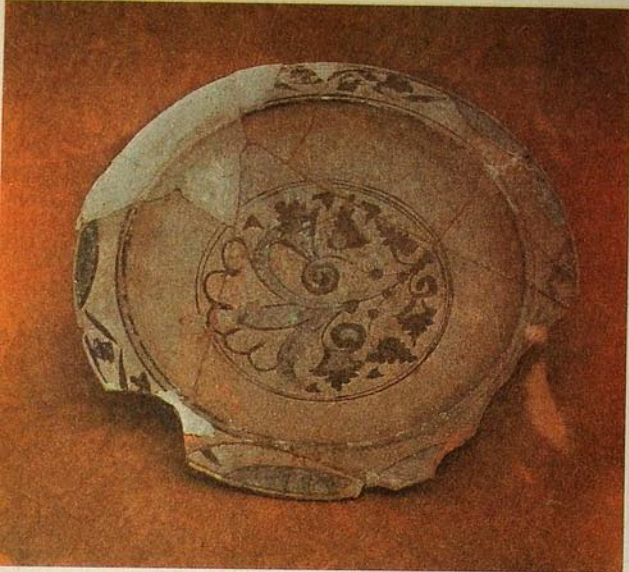

*Газынты заманы
ашкар олнмуш
кил габлар.*

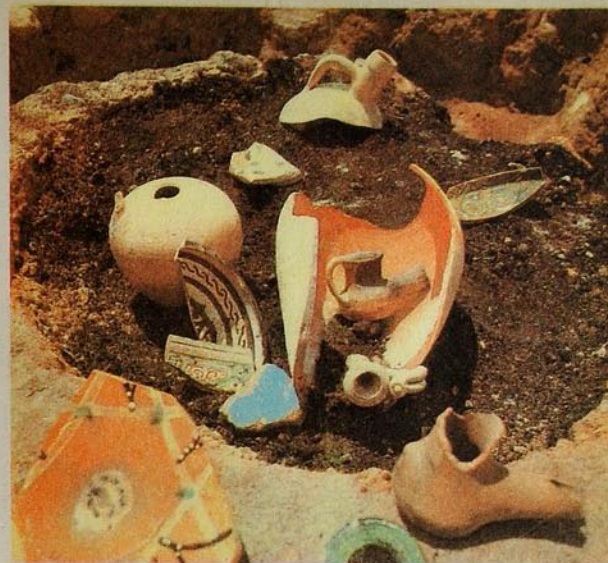

*XIII-XVI əsrlərə aid
şirli kil gəb
nəmunələri.*

*IX-XIII əsrlərə aid
çyrag və
dopu gəlygləri.*

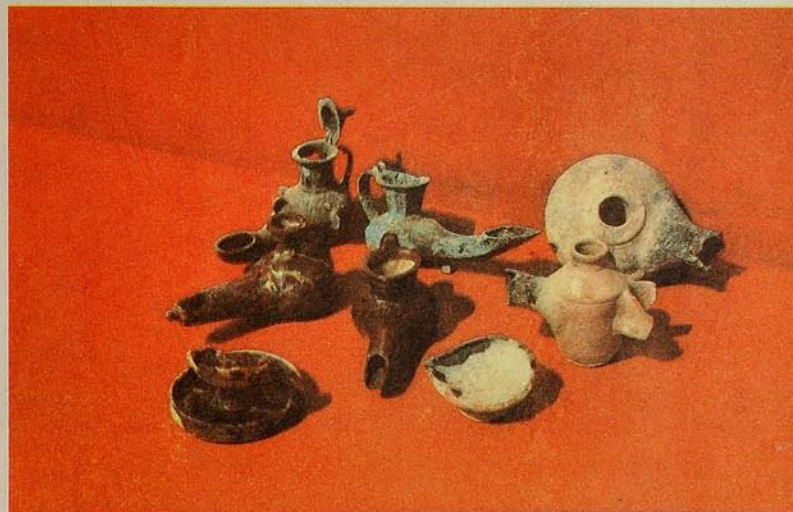
*XIII әсрә
айд зәриф
һазырланмыш
хејрә.*

*Сон антик
вә илк
орта
әсрләрдә
айд кил габ
нүмунәләри.*

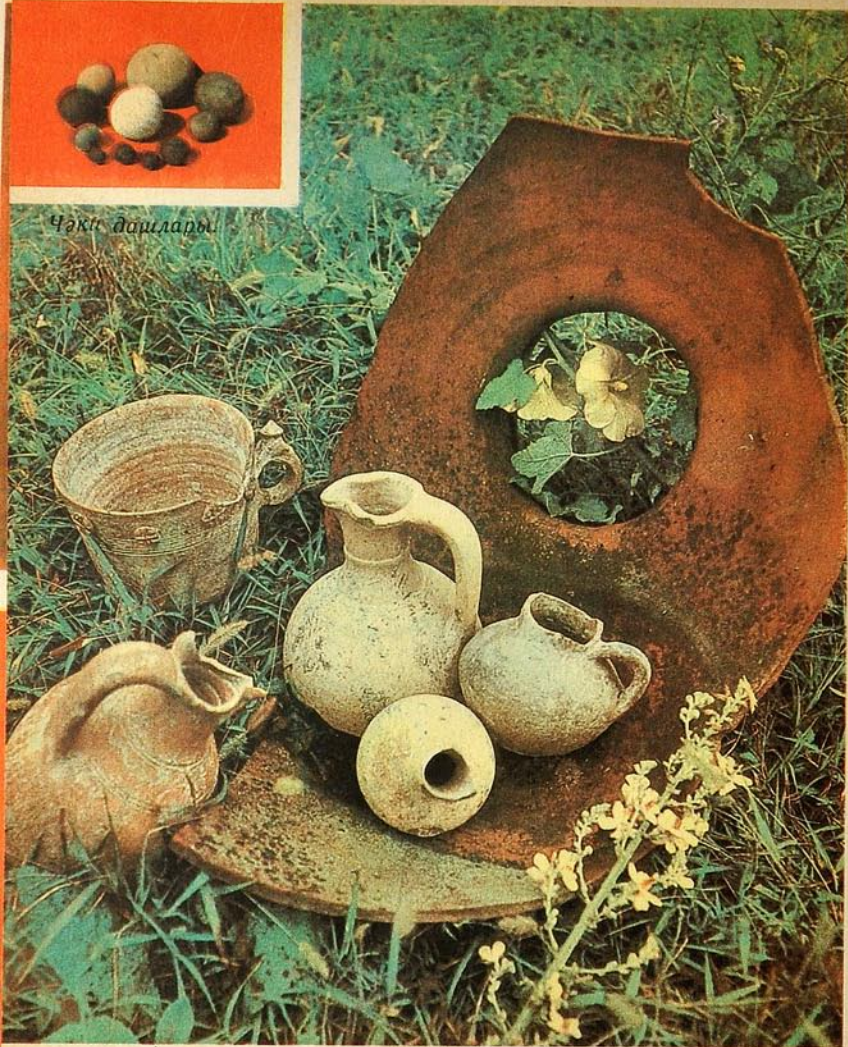
*III-XIV әсрләрдә айд
ирли кил габлар.*

*Орта әсрләрдә айд
чыраг нүмунәләри.*

Чэки дашлары.

Илк орта эсрлэрэ аид
кил габ нүмүнэлери.

Проблемы скифской археологии. Сборник. М., 1971.
Рзаев Н. И. Искусство Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э. Баку, 1976.
Тревер К. В. Очерки истории и культуры Кавказской Албании. М.—Л., 1959.
 ТАЭ т. 1, М.—Л., 1959 (МИА № 67).
 ТАЭ, т. 2, М.—Л., 1965 (МИА № 125).
 ТАЭ, т. 3, М.—Л., 1965 (МИА № 133).
Халилов Дж. А. Раскопки на городище Хыныслы — памятнике древней Кавказской Албании. СА, 1962, № 1.
Халилов Дж. А., Бабаев И. А. Античные традиции в материальной культуре Кавказской Албании. Сб. статей. Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока, М., 1978.
Шарифов Д. М. Раскопки Ялойлутепе. Баку, 1927.

АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

РЕЗЮМЕ

Территория Азербайджана богата разнообразными и разновременными археологическими памятниками. Изучение археологических памятников началось еще во второй половине XIX в. В то время многие любители-археологи проводили раскопки, главным образом, могильников Мугань-Талышской, Гянджа-Карабахской и Нахичеванской зон. Многие уникальные археологические находки были переданы Германии, Франции и др. странам мира. Необходимо отметить, что до революции археологи-любители не ставили перед собой задачу планомерного изучения истории общества Азербайджана. В основном, это были кладоискатели.

Развитие археологии в Азербайджане как самостоятельной отрасли науки непосредственно связано с установлением здесь Советской власти. С 1920 г. создается ряд научных организаций, на которые была возложена задача охраны и исследования памятников истории и культуры Азербайджана.

Важной мерой в деле изучения материальной культуры явилось создание в 1920 г. в Баку Государственного Музея истории Азербайджана.

Документом огромного значения стал декрет об учете и охране памятников старины, изданный Совнаркомом республики 4 марта 1924 г. Между тем, еще в 1922 г. в Азербайджане было создано Археологическое общество, тогда

же начала существовать и Комиссия по охране памятников старины при Государственном Музее. В 1923 г. было создано Общество обследования и изучения Азербайджана, имевшее отделения в Ленкорани, Гяндже и Нахичевани. В 1924 г. состоялся первый краеведческий съезд Азербайджана, где была разработана научная программа по археологическим исследованиям в республике. С 1923 г. эти организации были слиты в Азербайджанский археологический комитет при Наркомпросе республики. Комитет занимался регистрацией, охраной и изучением памятников материальной культуры. В 1927 г. Комитет был переименован в Азербайджанский комитет охраны памятников старины, искусства и природы, который имел свои отделения в Нахичеванской АССР и в Нагорно-Карабахской автономной области.

Хронологические рамки археологических материалов, выявленных в 20-х гг., охватывают широкий диапазон от периода ранней бронзы до позднего средневековья.

В начале 30-х гг. в Азербайджане на базе Общества обследования и изучения Азербайджана был создан Азербайджанский Государственный и научно-исследовательский институт (АГНИИ) и сектор истории материальной культуры при Азербайджанском отделении Закавказского филиала АН СССР (АзОЗФАН).

С этого времени организуется ряд экспедиций, в работе которых участвуют такие ученые Азербайджана, как Д. И. Шарифов, А. К. Алекперов, И. М. Джафарзаде, С. М. Казиев и др.

В исследовании памятников Азербайджана важное значение имеют работы Я. И. Гуммеля в Гянджа-Карабахской зоне. В это время ученые вели работу в Шемахинском, Исмаиллинском, Ханларском районах, в Мильской, Муганской степи, в Мингечауре и т. д. На основе выявленных материалов ученые смогли обобщить сведения о культуре и быте народа, его обрядах и обычаях.

С 1945 г. начался новый этап в развитии археологии Азербайджана. Это связано, в первую очередь, с созданием Академии наук Азербайджанской ССР. С 1946 г. организована Мингечаурская археологическая экспедиция с зоне строительства ГЭС, сыгравшая важную роль в археологии Азербайджана. В течение восьми лет в Мингечауре были выявлены памятники материальной культуры, начиная от энеолита и до позднего средневековья. Полученные данные позволили создать хронологическую шкалу и определить

основные этапы развития материальной культуры и истории азербайджанского народа.

В археологии Азербайджана большое значение имела и созданная в 1947 г. Гобустанская археологическая экспедиция, где было зафиксировано и изучено несколько тысяч петроглифов—наскальных изображений. В дальнейшем петроглифы зафиксированы на Апшероне, в Кельбаджаре и в Нахичеванской АССР.

В 50-х гг. организуется ряд экспедиций по исследованию археологических памятников Азербайджана, относящихся к различному периоду. С 1953 г. при участии С. Н. Замятина были проведены разведки с целью изучения памятников палеолита. В эти же годы были продолжены исследования городища Оренкала. С 1951 г. началось изучение великолепного многослойного памятника Кюльтепе I в Нахичевани. Организуется Казахская, Куба-Хачмасская, Муганская, Торпаглинская, Хыныслинская и др. экспедиции. Ныне в Институте истории АН Азербайджанской ССР организован специальный сектор археологии и этнографии, объединяющий 11 отделов и лабораторий, где работает свыше ста сотрудников, из них более 10 докторов наук. Сектором организовано свыше 20 экспедиций по различным районам Азербайджана.

Особое внимание в последние годы уделено проблемам археологических изысканий в соответствии с принятыми в Советском Союзе методическими требованиями и направлениями. В институте организован специальный отдел археологических исследований в зоне новостроек.

Сейчас по всем периодам истории Азербайджана выявлено и исследовано значительное количество археологических памятников, позволяющих воссоздать общую картину жизни азербайджанского народа как в древний период, так и в средневековье.

Больших успехов добились археологи, изучающие палеолит, систематическое изучение которого на территории Азербайджана началось с 1956 г.

Для решения проблемы первоначального освоения человеком Азербайджана наиболее важные памятники были открыты в районе Малого Кавказа. До настоящего времени на территории Азербайджана установлено более 25 памятников эпохи палеолита. Из них—пять стоянок относятся к типу пещерных, а остальные являются памятниками откры-

того типа. Среди них огромное значение имеет Азыжская пещера, обнаруженная в 1960 г. и являющаяся одной из древнейших многослойных стоянок человека, известных в Советском Союзе.

Азыжская пещера расположена на левом берегу р. Куручай и находится на высоте более 900 м над уровнем моря. По мнению М. Гусейнова, который является одним из крупнейших специалистов в области палеолита Кавказа, в Азыжской пещере представлены три стадии развития палеолитической эпохи: дошелльская, шель-ашелль и первая половина мустьерской. По его же мнению, здесь хорошо представлена эволюция каменной индустрии. Очевидны исторические корни, созданных древнейшим человеком зубчатых орудий, появление рубил среднего мустье. Эта преемственность дала основу специалистам для выделения локальной, так называемой Куручайской культуры.

Азыжская пещера знаменита также своими палеоантропологическими находками. Обломки нижней челюсти ископаемого человека обнаружены в VI слое. Челюсть «азыжантропа» по массивности, морфологическим и другим признакам укладывается в переходную стадию между синантропом и ранним палеантропом. Выявленные материалы из Азыжа позволяют исследовать отдельные проблемы палеолита от эпохи галечной культуры до мустьерской включительно и воссоздать общую картину природного окружения первобытного человека.

Для изучения последующего периода большое значение имеет Тагларская пещера, материалы которой достаточно освещены в научной литературе. Пещерная стоянка Таглар является уникальным памятником мустьерской эпохи, культурные отложения которого достигают 7 м. Богатейшие материалы из Таграла позволяют выявить локальные особенности развития мустьерской культуры и проследить этапы ее эволюции.

Памятники палеолита исследованы также в пещере Газма в Ильичевском районе Нахичеванской АССР. В пещере Газма найдено большое количество материалов мустьерского периода. В целом, исследования памятников Азербайджана позволяют сказать, что древнейшие люди на территории СССР появились не в раннем ашелле, как полагалось, а в более раннее время.

За последние годы уникальные памятники мезолита бы-

ли открыты в районе Гобустана, где получена большая коллекция орудий труда.

Среди памятников мезолита особое место занимает стоянка «Фируз». Во время раскопок здесь была обнаружена могила, относящаяся к концу эпохи мезолита. В могиле были захоронены десять взрослых и один ребенок. Рядом со скелетами находились некоторые орудия труда и украшения, изготовленные из кости, камня и ракушек. К эпохе мезолита относятся группа наскальных изображений.

На основе позднепалеолитической и мезолитической культур в Азербайджане возникает неолитическая культура. Неолитические памятники были выявлены в зоне бывшего Ханларского и Шамхорского районов (Киликдаг и Курган у с. Гелицино), курганы № 119 и 125 у г. Степанакерт, группы наскальных изображений в Гобустане и отдельные находки в Мингечауре. Среди этих памятников более или менее хорошо изученным является верхний слой стоянки «Фируз». Неолитический слой стоянки «Фируз» содержит кремневые микропластинки, микроскрёпки, полукруглые скрёпки, на отщепках мелкие трапециевидные формы.

Обобщая материалы, ученые пришли к выводу о том, что в эпоху позднего неолита в Азербайджане уже развивалось земледельческо-скотоводческое хозяйство. Но оно как самостоятельная отрасль хозяйства формируется главным образом в эпоху энеолита. Изучение энеолита в Азербайджане надлежащим образом началось с раскопок поселения Кюльтепе I, около Нахичевани. Раскопками Кюльтепе I установлено, что в V—IV тыс. до н. э. в Закавказье бытовала древнеземледельческая оседлая культура, охватываемая процессом «неолитической революции», переднеазиатского типа. Это подтверждается исследованиями таких крупных памятников энеолита, как Иланлытепе и Чалагантепе в Миль-Карабахской зоне, Аликемектепе в Мугани, Тойретепе и Шомутепе в Гянджа-Казахской зоне и многие другие. Археологические находки, полученные при раскопках указанных памятников, свидетельствуют о том, что переход от присвоенной даров природы к производящему хозяйству, т. е. неолитическая революция, произошел в Азербайджане задолго до развития здесь Кура-Араксской культуры. Благоприятные природно-географические условия способствовали тому, что древнейшие земледельцы Азербайджана расселялись, главным образом, в равнинных местно-

стях. Именно здесь возникли раннеземледельческие поселения типа «жилых холмов».

Среди энеолитических памятников Азербайджана особое значение имеет Шомутепе. Раскопками 1961—64 гг. установлено, что материалы Шомутепе имеют ряд характерных черт. Шомутепе представляет собой холмообразное поселение. Жилые строения здесь, в основном, представлены в круглом плане и построены из плоских кирпичей. Пол и стены домов обмазаны глиной. Племена, живущие в Шомутепе, главным образом, занимались земледелием и скотоводством. Они выращивали твердую и мягкую пшеницу; двухрядовый и многорядовый ячмень, разводили крупный рогатый скот. Жители Шомутепе занимались и домашними ремеслами, в том числе изготовлением каменных и костяных орудий, гончарством, ткачеством и т. д.

Что касается погребальных памятников, то надо отметить, что, по мнению Р. М. Мунчаева, в V—IV тыс. до н. э. в Закавказье и Дагестане практиковался обычай погребения сородичей на поселении; обычай этот был распространен достаточно широко, почти по всему ареалу расселения древнейших оседлоземледельческих племен и связан с культом предков и всей системой идеологических представлений ранних земледельцев Старого Света.

Больших успехов добились археологи в изучении памятников Кура-Араксской раннебронзовой культуры, ареал которой охватывает практически все Закавказье.

Наиболее изученными памятниками этой культуры являются Кюльтепе 1 (второй слой, Бабадервиш (верхний слой), Мингечаурский комплекс, Гаракепектепе, Гюнештепе и др.

Общее количество зафиксированных памятников Кура-Араксской культуры на территории Азербайджана превышает шестьдесят. Значительная часть этих памятников представлена многослойными холмами в бассейнах рек, благоприятных участках для земледелия и скотоводства. По мнению специалистов, многие холмы служили местом обитания отдельной семейно-родовой общины. В эпоху ранней бронзы начинается освоение горных районов. В отдельных случаях поселения раннебронзового периода обладали укреплениями.

Наиболее распространенным типом жилищ этого периода являются дома круглого плана на каменном фундаменте. Но в раннебронзовой эпохе широкое распространение по-

лучили и жилища прямоугольной формы. Анализ археологических материалов, выявленных при раскопках ранне-бронзовых поселений, свидетельствует о том, что общий прогресс в хозяйственно-культурной жизни местных племен в эпоху освоения бронзы обусловили превращение земледелия в главную и ведущую форму хозяйства. Это было основной предпосылкой для сложения на данной территории новой и довольно высокой оседло-земледельческой культуры. Земледельческое хозяйство раннебронзовой культуры было многоотраслевым. По предположениям ученых, земледельцы раннебронзовой эпохи использовали и искусственное орошение.

В хозяйстве местных племен второе место занимало скотоводство. Доминирующую роль в скотоводстве играл крупный рогатый скот, значительным было и овцеводство. Именно в этот период начинается использование крупного рогатого скота в качестве тягловой силы. Развивается колесный транспорт. Этот период характеризуется также резким увеличением поголовья мелкого скота.

Наряду с земледелием и скотоводством широко развивается освоение металлообработки.

В III тыс. до н. э. в Азербайджане, как впрочем и во всем Закавказье, был полностью освоен весь цикл металлургического производства, начиная от добычи медной руды и кончая изготовлением разнообразных орудий труда, оружия и украшений из медно-мышьяковистой бронзы.

В эпоху ранней бронзы высокого уровня достигло гончарное производство. Развивается и ткачество.

Среди племен, населявших территорию Азербайджана в раннебронзовый период, прочно сложился культ предков. Об этом свидетельствуют большие коллекции, полученные из многочисленных погребальных памятников. Встречаются погребения в курганах, грунтовых могилах, сырцовых сооружениях и каменных ящиках.

Больших успехов добились археологи Азербайджана и в изучении памятников культуры эпохи средней бронзы, период которой составляет отдельный этап в древнейшей истории азербайджанского народа.

Исследования памятников эпохи средней бронзы начались еще в конце прошлого столетия. В 1896 г. науке стал известен памятник Кызылванк (вблизи Нахичевани), а в 1901 г. братьями Морганями в зоне Лерика (у села Ховиль)

был обнаружен ряд памятников, относящихся к эпохе средней бронзы.

Планомерное изучение памятников данного периода началось после установления Советской власти в Азербайджане. В 1926 г. экспедицией Общества обследования и изучения Азербайджана был зафиксирован ряд памятников на территории Нахичеванской АССР. Эти памятники, главным образом, расположены в долинах рек Арпачай, Алинджачай и Нахичеванчай. В последующие годы экспедициями Института истории АН Азерб. ССР были изучены Кюльтепе I, II, Узерликтепе, Гаракепектепе, Гюнештепе, Шортеле, Нахаджир, Джаварханлы, Мишарчай I, курган Борсунлу и многие другие памятники, которые позволили исследователям изучить историю общества указанного периода.

Многие поселения эпохи поздней бронзы имели оборонительные системы. Оборонительные системы из крупных каменных глыб были исследованы в крепостях Чалханкала, в бассейне р. Джахричай, на территории памятников Кюльтепе II, Вайхыр, Гявуркала и др. В зависимости от рельефного расположения поселений их план весьма разнообразен.

Что касается погребальных памятников эпохи средней бронзы, то они главным образом состоят из грунтовых, каменных ящиков и курганов.

Основными отраслями хозяйства людей эпохи средней бронзы были земледелие и скотоводство, горное дело и т. д. При раскопках памятников были выявлены многочисленные изделия, позволяющие охарактеризовать степень развития этих хозяйств.

Если в эпоху ранней бронзы в Азербайджане выделяется Кура-Аракская культура со своими локальными особенностями, то в эпоху средней бронзы археология Азербайджана характеризуется, главным образом, памятниками Нахичеванской культуры.

Наиболее характерной чертой этой культуры являются керамические изделия. Здесь в массовом количестве встречаются изделия монохромной и полихромной расписной керамики, среди которых особое место занимают так называемые «чайники».

Во II тыс. до н. э. в Азербайджане господствует плужное земледелие. Основываясь на археологических находках, исследователи пришли к выводу, что в период средней бронзы особое развитие получило овцеводство.

Важных результатов добились археологи в изучении общественного строя эпохи средней бронзы. Определено, что для населения была характерна сильно выраженная имущественная дифференциация. Это наблюдается в фортификационных системах различных поселений, внутренней планировке поселений и могильном инвентаре данной эпохи.

В результате, в ряде памятников Азербайджана наблюдаются элементы зарождения раннеклассового общества и так называемой городской цивилизации.

В эпоху средней бронзы связи между племенами Азербайджана и Ближнего и Среднего Востока расширяются. Об этом свидетельствуют многочисленные материалы.

Большой сдвиг в хозяйстве и общественном строе наблюдается в эпоху поздней бронзы и раннего железа.

Исследования памятников этого периода также начались в прошлом столетии. Для обогащения музейных экспонатов и частных коллекций многие русские и зарубежные исследователи, среди которых были В. Белк, Ф. Байери, Ж. де Морган, Э. Реслер, Г. Розендорф, А. Ивановский и др., проводили раскопки многочисленных погребальных памятников, имеющих богатый вещественный инвентарь. Но ни один из них не придавал нужного значения исследованию поселений. Это стало возможным после победы Советской власти в Азербайджане. Ныне археологами Азербайджана исследовано большое количество разнотипных археологических памятников, географический ареал которых весьма обширен. Они были исследованы в Миль-Муганской степи, Карабахе, Гянджа-Казахской, Куба-Хачмасской зонах, на Апшероне. Среди них особый интерес представляют многослойные памятники Мингечаура, памятники Ходжалы-Кедабекской культуры, наскальные изображения Гобустана и Апшерона, а также так называемые циклопические сооружения Малою Кавказа и многие другие.

Циклопические сооружения представляют собой возведенные на вершинах гор или возвышенностях строения, сложенные из огромных, необработанных камней, примыкающих друг к другу без связующего раствора. Циклопические сооружения не имеют четкой планировки. Очень часто их планировка зависит от рельефа той местности, где они были возведены. Они почти всегда образуют замкнутое кольцо с одним или двумя входами.

За последние годы циклопические сооружения обстоятельно исследуются в зоне Кедабекского района. Исследо-

вания показали, что эти сооружения носили характер либо укреплений, либо поселений или же крепостей. Во время раскопок в них были выявлены предметы быта, орудия труда и оружие. Были выявлены также жилые помещения. Исследования циклопических сооружений в зоне Кедабека, главным образом, датируются XI—XII вв. до н. э.

В эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории Азербайджана были образованы разнотипные поселения. Встречаются поселения с могильным культурным слоем, характерным для оседлой жизни, в хозяйстве которой доминирующая роль принадлежала земледелию. К таким поселениям относятся Ханлар I, второй слой поселения № 1 в Мингечауре, поселение вблизи Кызылванка, Галджил, Карабаглар в Нахичевани, Сарытепе в Казахском районе и др.

Другие поселения характерны для жителей, занимающихся отгонным скотоводством. К этой категории поселений прежде всего относится Учтепе в Мильской степи.

Ряд поселений указанного периода имеет каменные ограды и земляные валы. Жилища в этих поселениях состояли из наземных комплексов или полужемлянок. В основном, они были четырехугольного плана. Строительный материал был весьма разнообразен. Встречаются, в основном, стены из необработанного камня, булыжника, но чаще—глинобитные. В Мингечауре археологами были обнаружены стены из камыша и прутьев на глиняном растворе. Обязательной принадлежностью жилища были очаг различной формы и хозяйственные ямы.

Большой научный интерес представляют погребальные памятники эпохи поздней бронзы и раннего железа, которые, главным образом, представлены разнотипными курганами, каменными ящиками и грунтовыми могилами.

Опираясь на исследования разнотипных могильных сооружений и обряды захоронений в них, а также анализируя инвентарь этих могил, археологи выделили две археологические культуры для данной эпохи. Первой и наиболее распространенной из них является Ходжалы-Кедабекская археологическая культура, характерная для всего Центрального и Восточного Закавказья. Памятники этой культуры датируются XIV—VII вв. до н. э. Характерными памятниками этой культуры являются курганы с земляной и каменной насыпью, каменными ящиками, кромлехи, долмечи и циклопические сооружения.

Распространенным обрядом в погребениях является скорченное положение трупа на боку, реже в вытянутом или сидячем положении. Наряду с этим встречается обряд трупосожжения. В погребениях встречается как одиночное, так и коллективное захоронение.

Большое разнообразие наблюдается в инвентаре этих могил. В основном, они состоят из бронзовых, железных и каменных изделий, а также разнотипных керамических изделий.

Среди бронзовых предметов преобладают широколезвийные длинные мечи, плоские топоры, секиры, кинжалы, ножи, двухлезвийные вилы, втулчатые копыя. Найдены также бронзовые изделия кухонной утвари. Встречаются разнотипные украшения из камня, бронзы, кости и т. д. На одной из бусин, найденных в Ходжалы, начертано имя ассирийского царя Ададнерари.

В слоях, относящихся к последнему этапу этой культуры, обнаружены и железные предметы, состоящие из наконечников копей, ножей, кинжалов и др.

Большим разнообразием представлены изделия керамики Ходжалы-Кедабекской культуры. Они представлены черными, темно-серыми и реже красноглиняными мисками, кувшинами, маслобойками, горшками, чашами и т. д. Во многих случаях изделия керамики этой культуры имеют роскошную орнаментацию. При помощи врезных линий на них изображены сцены охоты, солярные знаки, фигурки человека, животных и др. Эти врезные линии инкрустируют белой пастой.

Памятники Ходжалы-Кедабекской культуры делятся на три локальных варианта: Карабахскую, Кировабадскую и Кедабекскую, каждый из которых имеет свои отличительные черты.

Племена этой культуры занимались земледелием и скотоводством. Высока была развита и металлургия.

Для изучения экономики и быта населения Азербайджана в эпоху поздней бронзы и раннего железа важное значение имеют памятники Талыш-Муганской археологической культуры, установленной, главным образом, в горных районах Талыша и на юге Муганской степи на основе погребальных памятников.

Погребальные памятники здесь представлены каменными ящиками и грунтовыми могилами. Характерными предметами этой культуры являются узколезвийные мечи, раз-

нотипные кинжалы, топоры, наконечники копей, чернолощеная керамика, предметы украшений.

В горных районах ведущей отраслью было скотоводство, а на равнине—земледелие. Высоко было развито и ремесло.

Однако слабое изучение этой культуры не позволяет вскрыть ряд специфических форм хозяйства этого края в указанный период.

Всесторонний анализ выявленных памятников позволяет сделать вывод, что в указанном периоде в земледелии, скотоводстве, металлообработке и во многих других видах ремесел произошли значительные сдвиги. Этот же процесс наблюдается и в социальной структуре.

Племена Азербайджана находились в тесной связи в области культуры и экономики со странами Передней Азии. Об этом свидетельствуют найденные привозные изделия из Ассирии, Ирана, Египта, Палестины и др. Азербайджан, в свою очередь, экспортировал мед, различные цветные камни, сельскохозяйственные продукты (особенно шерсть) и др.

Для характеристики социально-экономического и культурного положения страны первой половины первого тысячелетия до нашей эры большую роль играют материалы, выявленные из различных погребальных памятников. Исследовав памятники материальной культуры Закавказья, М. Н. Погребова пришла к выводу, что «период этот в известной степени переходный; для него характерны появление в Закавказье новых этнических элементов, нарушение определенной стабильности жизни, присущей предшествующей эпохе, сложение новых объединений и союзов». Все эти изменения она справедливо связывает с началом распространения здесь скифов и влиянием Ахеменидов. Наряду с местными материалами в памятниках Азербайджана, относящихся к VII—VI вв. до н. э., встречается большое количество предметов скифского происхождения. Они, в основном, состоят из разнотипного оружия, конского убора с различными орнаментальными мотивами, различных украшений, на которых встречаются зооморфные сюжеты и др.

Главным событием второй половины I тыс. до н. э. является образование с конца IV в. на значительной территории нынешнего Советского Азербайджана и Южного Дагестана, государства Албания. За исключением некоторых могильных сооружений, которые были исследованы Г. О. Розендорфом, В. А. Скиндером и Е. А. Лалаяном в зоне Хан-

лара и окрестностях с. Нидж Нухинского уезда, планомерное изучение памятников материальной культуры Албании состоялось в советский период. Еще в 1926 г. под руководством Д. М. Шарифова были произведены раскопки древней столицы Албании—Кабалы и в местности Ялойлутепе.

Начиная с 1927 г., под руководством И. И. Мещанинова и А. К. Алекперова были исследованы кувшинные погребения в различных районах Азербайджана. Большое значение имели исследования Т. С. Пассека у с. Джафаррахан Сабирабадского района в 1937 г., памятники Кавказской Албании в зоне Алазанской долины были изучены Г. К. Ниорадзе.

В послевоенный период изучением памятников Албании занимались такие видные ученые, как Е. А. Пахомов, И. М. Джафарзаде, С. М. Казиев и многие другие. Ныне появились фундаментальные исследования Дж. А. Халилова, Р. Б. Геюшева, И. А. Бабаева, Ф. Л. Османова, Р. М. Ваидова, А. В. Нуриева, где отражены различные стороны истории этого государства, игравшего весьма важную социально-экономическую, политическую и культурную роль в истории Кавказа.

Впервые об Албании сообщает историк II в. Арриан в связи с событиями IV в. до н. э. Начиная с I в., античные авторы всегда касались истории Албании, когда речь шла о Кавказе.

Общественный строй и экономика Албании в античный период были весьма своеобразными. В это время наблюдается патриархальное рабство, но с III в., в основном, на базе сельских общин и патриархального общества постепенно развиваются феодальные отношения.

Как по всему Закавказью, так и в Албании, производство, в основном, развивалось по линии сельского хозяйства и ремесла. Археологические материалы и сообщения древних авторов позволяют представить степень развития указанных отраслей хозяйства.

При раскопках в Мингечауре и в других районах Кура-Араксинской равнины были обнаружены сельскохозяйственные орудия, в том числе железная мотыга, железный серп, остатки зерна, ячменя и проса.

Страбон описывает деревянный плуг, которым пользовались албанцы.

Во время археологических исследований в ряде мест были выявлены ирригационные сооружения, относящиеся к

отмеченному периоду. Такие сооружения были характерны для Мильской, Муганской степи и для зоны Шамхора.

Во время раскопок в Мингечауре на поселении Судагылан были обнаружены грунтовые ямы, в которых хранилось зерно. На дне одной из ям были собраны истлевшие остатки зерновых культур: пшеницы, проса, ячменя. По данным керамики и найденной аршакидской монеты яма датируется I—III вв.

У древних авторов сохранились данные о садоводстве в древней Албании: «Вся страна эта богата плодами, садовыми (плодовыми) деревьями и вечнозелеными (растениями), она производит маслину». В 1957 г. во время раскопок на древнем городище в зоне Карабаха была обнаружена маслодобывающая мастерская.

Благодаря благоприятному географическому положению, животноводство в Албании также получило широкое развитие. По свидетельству Страбона, албанцы «более склонны к пастбищному образу жизни и ближе к типу кочевников».

Если они «ближе» к кочевникам, то такого характера скотоводство можно назвать отгонным. Интересные сведения по этой отрасли хозяйства дает Эллиан в своем труде «О животноводстве». Он указывает, что в каспийской земле имеется много стад быков и табунов лошадей. Наряду с крупным рогатым скотом, отмечает он, в хозяйстве каспиев водились и козы, «очень белые, безрогие, небольшого роста и тупоносые». По словам Эллиана, большое значение придавали верблюдам, которых у каспиев было множество. Шерсть этих верблюдов отличалась «большой нежностью, так что по мягкости она не уступала милетской шерсти... жрецы носят одежду из нее... — самые богатые и имущие ценили эту шерсть очень высоко».

Археологические раскопки выявили остеологические остатки, при помощи которых можно представить степень развития скотоводства в Кавказской Албании. В кувшинных и в катакомбных погребениях, относящихся к первым векам нашей эры, были найдены кости коз, овец, свиней и коров.

Во многих погребениях Азербайджана были обнаружены кости лошадей. Такие остатки найдены в разных могилах Карабаха, который и ponyне славится своими конями.

Наряду с сельским хозяйством в Албании развивались также различные ремесла. Многочисленные археологичес-

кие находки позволяют нам определить те виды ремесла, которые занимали главенствующее место в жизни городского населения. Высокое развитие еще в глубокой древности получила металлообработка. По словам А. А. Иессена, албанцы с древнейших времен занимались рудными разработками, добывая медь, золото, железо и т. д.

Важное место занимало и камнетесное дело. Во время раскопок ряда античных памятников были найдены разные камни-печати из агата, халцедона, яшмы и других, добытых из месторождений Малого Кавказа. Это свидетельствует не только о занятии камнерезным делом, но и об умении добывать камень и местной его обработке.

В указанный период достигнуты сравнительно высокие успехи и в строительном деле. Вскрытие общественных зданий и жилых домов во время раскопок в Кабале, Амарасе, Хыныслы и Гявуркале свидетельствует не только о высоком развитии этого ремесла, но и о связях албанцев с эллинистическим миром.

Заметное место в ремесле занимало керамическое производство. Гончарное ремесло в хозяйственной жизни населения древней Албании имело очень большое значение — не менее важное, чем металлургия и ткачество, и было одной из наиболее развитых.

Одной из основных отраслей ремесла являлось также ткачество. Наряду с многочисленными орудиями, использованными в ткачестве, были обнаружены остатки шерстяных и льняных тканей, которые, по мнению исследователей, были местного происхождения.

Археологические раскопки свидетельствуют также о высоком развитии таких видов ремесла, как ювелирное дело, обработка кожи, красильное дело и многие другие. Прав В. Н. Левиатов, отмечая, что обильные археологические материалы свидетельствуют об отделении ремесла от земледелия и о довольно значительной дифференциации в самом ремесленном производстве. Необходимо отметить, что если в деревне в условиях натурального хозяйства ремесло полностью не отделилось от сельского хозяйства и составляло подсобное занятие крестьян, то в городе оно являлось основным занятием городских ремесленников. Здесь быстро развивалась специализация производства, носившего товарный характер.

Рассматривая общественный строй Албании в описываемый период, К. В. Тревер выдвигает следующие положения:

ния: в Албании существовало несколько укладов: «наряду с родоплеменными отношениями, с первобытнообщинным укладом мог существовать и рабовладельческий (на землях царя и знати он может быть и в городах, куда тоже поступали военнопленные). В некоторых частях страны мог существовать и феодальный уклад, сложившийся в результате разложения первобытнообщинного строя, когда стала распадаться сельская община, когда стало увеличиваться число крупных землевладельцев и когда общинники, сохранившие свой мелкий надел вместе с посаженными на землю рабами (там, где они имелись), постепенно образовывали феодально-зависимое крестьянство».

Существование одновременно различных укладов в Албании — вполне возможное явление. Ему способствовали своеобразные природные условия, обусловившие зональное развитие экономики страны. К этому надо добавить, что албанское общество сложилось из целого ряда племенных союзов, находившихся на различном уровне общественно-экономического развития, что немалое влияло на дальнейшее экономическое и культурное развитие страны. Видимо, поэтому дохристианские верования албанцев были весьма различными. «Здесь мы встречаемся не только со следами скрещивающихся влияний, синкретизмом, но и с элементами идеологий разных стадий исторического развития».

Албанцы поклонялись стихиям природы и разным ее явлениям: молнии, небесным светилам (солнцу, луне, звездам), девам, которые «поднимают бури и метель», и всему тому, что было величаво и недоступно в природе: высокой мрачной скале, высокому громадному дубу и неприступным вершинам гор, обоготворимых албанцами. Чтобы расположить их милосердие к себе, чтобы смягчить их гнев, от которого могли случиться различные несчастья, чтобы отблагодарить за наказание врагов и неприятелей, чтобы вообще заблаговременно подкупить их доброту, албанцы приносили им жертвы.

Согласно данным Страбона, на территории Кавказской Албании жили племена, говорившие на 26 языках. По данным того же географа, если первоначально каждое племя имело своего царя, то накануне нашей эры «над всеми властвует один». Таким образом, в период Страбона на территории Албании обитали разные этнические группы и они отличались друг от друга не только своим этническим обликом, но и социально-экономическим положением.

Именно это было причиной различных религиозных верований в Албании. Видимо, каждое племя, жившее в замкнутых условиях, имело свою религию, отличную от религии соседей.

Одним из основных источников изучения христианской идеологии албанцев являются погребальные памятники и погребальный ритуал. В дохристианской Албании установлены следующие типы погребальных памятников:

1. Грунтовые погребения.
2. Ямные погребения.
3. Глиняные саркофаги.
4. Кувшинные погребения.
5. Сырцовые погребения.
6. Срубные погребения.
7. Катакомбные погребения.
8. Захоронения в каменных ящиках.

Следует отметить, что из числа этих обрядов кувшинные, каменные ящики, сырцовые, катакомбные погребения продолжали бытовать в Албании и в период христианства, поэтому о них будет речь идти в разделе «Борьба с язычеством».

Грунтовые погребения являются самым распространенным и долго бытовавшим типом могильного сооружения в Албании. Они хорошо изучены почти во всех зонах Азербайджана и Южного Дагестана.

По конструкции грунтовые ямы имеют четырехугольную и овальную форму. Глубина могильных ям различная (от 0,5 м — до 2,5 м). Скелет в них лежит в скорченном положении. Ориентация костяка также различная. В этом отношении интересно наблюдение О. Ш. Исмизаде. По его мнению, носители грунтовых погребений хоронили женщин на правом боку, головой на запад, ногами на восток; мужчин — на левом боку, головой на юго-восток, ногами — на северо-запад, причем во всех случаях лица погребенных были обращены в сторону наибольшего освещения погребения солнцем.

По мнению исследователей, носители грунтовых погребений поклонялись солнцу и почитали огонь. Это мнение базируется на очень важном ритуале, который характерен для грунтового погребения.

Иногда в погребениях могильников Кабалы, Ялойлутеле, Мингечаура, Шемахи, Торпаккалы, Нюди и др. встречаются кусочки угля (иногда целого костра), а иногда, хо-

тя в единичных случаях, красная краска (из Кабалы), что можно считать материальным выражением символа огня.

Вообще, поклонение солнцу и почитание огня являлись одними из основных элементов культа дохристианской Албании и в отдельных районах бытовали в виде реликтов и в христианский период.

На южном склоне Большого Кавказа синхронно с грунтовыми погребениями засвидетельствованы и ямные погребения. Особенно хорошо и последовательно они были изучены в зоне Ширвана (в районе города Шемахи).

По форме могильные ямы почти не отличаются от хозяйственных. Основное их различие наблюдается только по размеру. Глубина могильной ямы колеблется от 1 м до 5 м, диаметр дна — 0,8—2,2 м, а верхний диаметр сравнительно узкий. Скелет в них почти во всех случаях скорчен, на правом или на левом боку. Ориентация погребенных разная. По наблюдениям Дж. Халилова, одной из характерных черт ямных погребений является обязательное наличие в числе инвентаря хозяйственного кувшина или глиняной посуды большого размера, расположенной у головы покойника. В некоторых случаях под скелетом сложены обломки керамической посуды. Это явление также характерно для ямных погребений.

Во многих отношениях ямные погребения сходны с кувшинными. Даже сама форма ямы весьма сходна с кувшинами, назначенными для захоронения. Ямы обычно имеют овальную форму. Верхний край сравнительно узкий. Таким образом, форма ямы повторяет форму большого кувшина, располагающегося у головы умершего.

Наконец, материалы этих двух типов погребений почти аналогичные. Что касается положения скелета в яме или в кувшинах, то здесь также не отмечается различие. Это сходство наводит на вопрос, не являются ли ямные погребения вариантом кувшинных погребений или же наоборот? Это предположение, на наш взгляд, требует специального исследования. Тем не менее уверенно можно сказать, что оба эти обряда захоронения связаны с магией предков.

В зоне Гирдыманчая и в районе городища Кабалы, а также в зоне Мингечаурского гидроузла наряду с вышеуказанными памятниками были распространены и глиняные саркофаги.

Большинство погребальных саркофагов имеют красноватый обжиг и изготовлены ручным способом из глины, со-

державшей примесь песка. В ряде случаев их поверхность была окрашена беловатым глиняным раствором.

По краям этих саркофагов часто встречаются вдавленные орнаменты. В отдельных случаях, как и у погребальных кувшинов, у саркофагов видим круглое отверстие. Некоторые же из них имели вертикальную петлевидную ручку.

Почти все саркофаги были изготовлены из двух частей. Основная часть — это ванна, имеющая овальную форму и крышку. В зависимости от роста умершего, саркофаги встречались различных размеров. Могильные ямы для саркофагов имеют четырехугольную форму с арочным перекрытием, иногда стены погребальных ям были сложены из булыжника. Костяк в ванне лежал на левом боку в скорченном положении. У скелета, как обычно, были положены многие мелкие вещи, т. е. украшения или часть оружия, а вокруг саркофага встречается глиняная посуда разной формы. Большие сосуды в этих могилах почти отсутствуют. Этот ритуал в определенных зонах Албании продолжал бытовать и в эпоху раннего феодализма.

Среди погребальных памятников дохристианской Албании надо отметить и наличие срубных погребений, распространенных в зоне Мингечаура. Погребальные срубы — это бревенчатые гробы из бревен дерева местной породы (арчан). Кстати, надо отметить, что в эпоху бронзы арчан являлся основным материалом в ритуале кремации в Азербайджане. Арчан и ныне считается священным деревом.

В отличие от других типов погребений обряд захоронений в срубах отличается некоторыми деталями.

Во-первых, в подавляющем большинстве в срубах встречаются парные захоронения лицом к лицу. Во-вторых, в них наблюдается общая закономерность в ориентации. Головы покойников ориентированы на юго-восток. В-третьих, во всех случаях покойников хоронили в одежде. Учитывая эти особенности и нераспространенность этих могил, можно предположить, что они принадлежат какому-то пришлому населению, в дальнейшем подвергнутому ассимиляции. Но в отдельных зонах этот обряд продолжал бытовать в Албании до VI—VII вв.

Для изучения дохристианских верований албанцев огромное значение имеют многочисленные предметы культового назначения, обнаруженные в различных памятниках.

Мы не будем подробно анализировать все эти матери-

лы, но хочется вкратце остановиться на некоторой группе памятников из этой категории, наиболее ясно отражающих дохристианскую идеологию албанцев.

Среди них особенно выделяются глиняные статуэтки и каменные изваяния людей. Эти памятники широко были распространены в нижнем течении Аракса и в зоне Ширвана.

Глиняные женские фигурки с отбитыми головами и конечностями составляют особую типологическую разновидность. Они, в основном, отличаются своими схематичными и грубыми формами. Найденная Е. А. Пахомовым в селе Молла-Исаклы Исмаиллинского района женская статуэтка высотой 9 см является типичным образцом этой группы. Некоторой особенностью отличается синхронная с исмаиллинской мингечаурская красноглиняная статуэтка высотой 20 см. Главное отличие статуэтки — наличие украшения на длинной шее с девятью рядами бус. Лепным способом отмечены пояс и фаллические признаки, которые связывают ее с культом плодородия и размножения. По мнению ученых, эта статуэтка носила магический характер против злых духов и дурного глаза в культовых обрядах плодородия.

В политическом отношении указанный период характерен тем, что народы Закавказья продолжая борьбу за свою независимость, вступали в сношения и столкновения с римскими императорами, с царями Парфии и племенами Северного Кавказа.

Между дохристианской Албанией и странами Малой Азии развиваются интенсивные экономические и культурные связи, несмотря на столкновения Рима с Парфией.

С распространением христианства во всей Европе и на Ближнем Востоке перед мастерами-архитекторами встали новые и весьма сложные задачи. Они должны были создать специальные сооружения, отличающиеся от прежних религиозных зданий и соответствующие новым христианским религиозным ритуалам. Выявленные памятники, относящиеся к начальному этапу христианства, наглядно показывают, что новая задача, стоящая перед мастерами-архитекторами Албании, была решена не сразу, ибо они не могли сразу отказаться от вековых традиций, сложившихся в Албании. Поэтому первые христианские памятники имели больше сходства с раннеязычными памятниками и резко

отличались от последующих церковных сооружений Албании.

В каноническом отношении албанское церковное здание оформилось в период строительства сооружений базиличного типа. Что касается простых прямоугольных храмов и храмов круглого плана, то они содержат многие дохристианские элементы, противопоставленные каноническим требованиям христианства.

После тщательного анализа, основываясь, главным образом, на хорошо датированных памятниках, можно прийти к заключению, что самыми ранними типами церковных зданий Албании были храмы, представляющие собой удлиненное некупольное здание. До сих пор изучено всего шесть памятников из этой категории. Четыре из них обнаружены в Мингечауре, один — на городище Гявуркала и один в комплексе хотаванского монастыря.

Хронологически строительство этих типов памятников началось с IV в. и параллельно с другими, более сложными церковными строениями продолжалось до VIII в.

Известно, что строительство церковных зданий нередко «зависело от щедрости жертвователей» и, конечно, от экономической возможности и социального положения бравших на себя все расходы строительства. Видимо, это и являлось одной из причин долгого существования подобного типа простого некупольного сооружения в Албании.

С усилением экономической мощи церкви совершенствуются и церковные сооружения. С V—VI вв. в Албании доминируют четырехкупольные круглые храмы, а в дальнейшем самым популярным церковным сооружением является трехнефная базилика.

В период господства христианской идеологии на территории Албании широкое распространение получают и различные часовни. Здесь встречаются также пещерные монастыри.

В эпоху раннего феодализма среди погребальных памятников Кавказской Албании доминирующая роль отводится христианскому обряду захоронения. До сих пор известны следующие виды могильных сооружений с христианскими обрядами захоронения:

1. Грунтовые могилы с деревянным или грунтовым перекрытием.
2. Каменные или кирпичные ящики.
3. Каменные саркофаги.

4. Склепы, построенные из камней или обожженного кирпича.

Наличие перечисленных разновидностей, по всей вероятности, было связано с географическими условиями, т. е. наличием строительных материалов, эволюцией формирования обрядов захоронения и, наконец, с социальным положением умерших. Последнее подтверждается тем, что на одном могильнике встречаются несколько разных видов перечисленных погребений.

Не только могильные сооружения отличаются друг от друга, но часто отличаются и расположения скелетов. Наличие археологических материалов пока что не дает возможности точно определить хронологическую последовательность отдельных видов могильных сооружений, хотя это очень важно. Но, тем не менее, известно, что каменные саркофаги с христианским обрядом захоронения появились не ранее VII—VIII вв. Что касается остальных видов указанных могильных сооружений, они встречаются параллельно почти во все периоды существования христианства в Албании.

В азербайджанской советской археологии большое внимание уделяется исследованиям древних и средневековых городов.

Говоря о ранних городах Кавказской Албании, следует отметить, что у древних авторов сохранились названия 29 городов и поселений типа городов. Вот названия из списка Птолемея: «За устьем реки Соаны — город Тебайба; устье Герра — город Гелда; устье реки Кайсия — город Албана; устье реки Албан — город Гайтара, за которым устье реки Куры; городов и селений в Албании между Иберией и рекою (текущей) с Кавказа и впадающей в Куру, которая течет по всей Иберии и Албании отделяя от них Армению; Тагоду, Бактрию, Санву, Диглану и Нигу. Между указанной рекой и рекой Албаном, которая течет с Кавказа, расположены Мосига, Самунида, Иобула, Мамехия, Оссика, Сиода и Барука. Между Албаном и рекой Кайсией расположены Хабала, Хоботан, Мозиата, Мисия, Хандака и Аламос. Между рекой Геррой и Соанной расположен Тилбис; а между Кайсией и рекой Геррой — города Гинауна и Табилака».

У Страбона упоминаются названия еще двух городов в области Ути. По его словам, «айнианы в Ути построили город со стенами, который называется Аиниана, и там можно

увидеть и греческое вооружение, и бронзовые сосуды, и гробницы, есть там еще город Анариака, где, говорят, можно увидеть прорицалище спящих».

Большинство городов и сел того времени исчезли, более или менее хорошо обследованы только три города — Кабала; городища, находящиеся на территории нынешнего Куткашенского района, Кемахия, городища которого расположены в зоне нынешней Шемахи и Мингечаура.

В первые века н. э. возникают новые города, которые сразу же становятся крупными центрами ремесла и торговли. Из числа таких городов можно указать на Пайтакаран и Юнан в Мильской степи, Барду на побережье Куры, Ширван — около Шемахи и Дербент (ныне в Дагестанской АССР).

Значительное развитие экономики и культуры влияло на планировку и характер городов и поселений. Углубление имущественной дифференциации усиливало борьбу между имущими и неимущими. Поэтому имущие слои стремились отгородиться от основной массы населения и укрывались за дополнительными оборонительными стенами. С этого времени в Албании широко распространяются укрепленные города и поселения.

В дальнейшем эти города и поселения получают законченный феодальный облик. Говоря об удельном весе городов Албании в первые века н. э., необходимо отметить, что они обычно подчинялись непосредственно царям и их местникам, сохраняя свою старую—дофеодальную организацию, основанную на самоуправлении. Население городов, в основном, состояло из купцов и свободных ремесленников. Но начиная с V в., в связи с развитием и углублением феодальных отношений, города постепенно теряют самостоятельность. Городское население уже в V—VIII в. подчинялось земледельцам и зависело от них. Ремесленники работали в частном хозяйстве феодалов, в мастерских монастырей и церквей.

Одним из ранних городов Кавказской Албании являлась Кабала, развалины которой ныне находятся на территории Куткашенского района. Археологическое изучение Кабалы началось еще в 20-х гг. и продолжается по сегодняшний день.

Древнегреческий автор Плиний Старший (II в. до н. э.) называет Кабалу «главствующим городом страны».

Основное ядро Кабалы составляли поселения Сельбир, Кала и Чакгаллы. Если Сельбир и Кала были окружены мощными крепостными стенами, то поселение Чакгаллы было обнесено земляными валами.

В истории азербайджанской археологии огромное значение имеют материалы городища Байлакан, развалины которого находятся ныне на территории Ждановского района. По данным армянских источников, Байлакан (Пайтакаран) еще в V в. стал крупным ремесленным и торговым центром страны в Мильской степи. Город возник в качестве узлового пункта на торговом пути, ведущем из Ирана на север. Археологические исследования города начались еще в 30-х гг. Но планомерное изучение на территории города началось с 1953 г. и велось совместными экспедициями Ленинградского отделения Института археологии АН СССР с Институтом истории АН Азерб. ССР. Археологические исследования показали, что город Байлакан сначала возник на территории Тазакента, где сохранились поселения с мощным культурным слоем; затем жители города переселились на поселение, в последующий период получившее название «Оренкала». После завоевания города монголами, он потерял свое былое значение.

В Мильской степи Байлакан был единственным городом, где сосредоточилось значительное количество ремесленников. Автор XII в. Масуд ибн Наждар сообщает, что в городе жили жестянщики, каменотесы, гончары, текстильщики, красильщики, обойщики, сапожники, аптекари, парикмахеры, пекари, мясники, виноделы, хлопкоочистители и др. Раскопками выявлено большое количество орудий труда, свидетельствующих о существовании этих видов ремесел и профессий в Байлакане.

Одним из крупных административных, экономических и культурно-просветительных центров Азербайджана был г. Барда.

Находясь на перекрестке торговых путей, Барда развивалась быстрыми темпами и в V—VI вв. становится главным городом страны. По данным письменных источников, Барда возникла в V в. Но археологические исследования показывают, что город возник в более ранний период.

Археологическое изучение города началось еще в 1970-х гг. Пока археологические материалы из Барды не позволяют установить полную классификацию культурных слоев города.

В этом отношении большой интерес представляет исследование г. Шемахи, являвшегося одним из древнейших культурно-экономических центров Азербайджана.

Самое древнее сообщение о Шемахе впервые встречается у греческого автора Птолемея, который называет город «Кемахия». Археологические исследования в местечке Хыныслы и на территории нынешнего города показали, что г. Шемаха возник на базе крупного поселения, относящегося к I тыс. до н. э., а в последующий период превратился в крупный город, расположенный на пути из Барды в Дербент. В средние века Шемаха славилась своими различными ремесленными и сельскохозяйственными продуктами. В письменных источниках Шемаха особо славится своими шелками, ковроткачеством, обработкой металлов и др. По сообщениям письменных источников, ткацкая промышленность Шемахи имела большое значение как во внутренней, так и в международной транзитной торговле. Великий азербайджанский поэт Хагани XII в., сравнивая Шемаху с Бардой, отмечал, что «могущество Шемахинской земли затмило великолепную Бухару».

В культурно-экономической и политической жизни страны огромную роль играла Нахичевань — один из древнейших городов Азербайджана. Еще во II в. Птолемей называет ее «Наксуана», сасаниды — «Нахч», арабы «Нашава», а поздние авторы называют город «Нахчван» и т. д. Разведочные археологические раскопки в 1969 г. производились автором. Ныне в Институте истории планируется создать специальный археологический отряд для изучения города.

Нахичевань возникла в качестве узлового пункта на перекрестке торговых путей между Востоком и Западом. По данным письменных источников, Нахичевань представляла собой крупный ремесленный центр, но наряду с этим, население города занималось также земледелием и скотоводством. Отмечая социальное положение ремесленников, источники сообщают, что ремесленники Нахичевани прекрасно знают свою профессию, и потому они богато живут». Ныне в Нахичевани сохранились многочисленные архитектурные сооружения, являющиеся шедевром древнего Востока и свидетельствующие о наивысшем уровне развития здесь строительного искусства. В Нахичевани находится один из крупнейших монетных дворов Востока.

На территории северо-восточного Азербайджана одним из крупнейших городов являлся Дербент, возникший еще в эпоху ранней античности в качестве узлового пункта на восточном склоне Большого Кавказа.

Дербент прославился своими мощными оборонительными стенами, которые соединяли крутые склоны горы с Каспийским морем. Дербент главным образом имел военно-стратегическое значение, поэтому его называли Баб-ль-абваб (т. е. «Железные ворота»). Находясь на самой северной границе Кавказской Албании, город не раз являлся надежной преградой на пути захватнических набегов северных кочевников.

Поскольку город возник в качестве узлового пункта на мировом торговом пути, он славился своими базарами, где можно было встретить торговцев из самых различных стран мира.

Одним из сравнительно хорошо исследованных городов Азербайджана является Шабран, возникший в начале нашей эры в качестве узлового пункта на западном побережье Каспийского моря.

Арабоязычные авторы приписывают основание города сасанидскому царю Хосрову Ануширвану (531—579 гг.).

Ряд ученых отождествляют город Шабран с Птолемеевым Шапотранном.

У арабских авторов Истахри и Якута сообщается, что Шабран маленький, но укрепленный город, он имеет много рустаков. Ал-Мукаддаси сообщает, что Шабран не имеет крепости, он расположен на самой границе.

По данным источников, Шабран славился своими шелками, сельскохозяйственными продуктами. Здесь добывался черный камень для пробы золота. Эти сообщения наглядно подтверждаются археологическими данными.

Раскопками, проведенными на различных участках городища, установлено, что его наиболее насыщенная остатками материальной культуры территория, охватывает площадь около 40 га. Она состоит из многослойных культурных отложений, достигающих мощности 5 м.

Выделяются четыре строительных периода: первый (нижний) горизонт отражает раннесредневековый период, второй охватывает IX—XI вв., третий — XII—XIII вв. и четвертый — XIV—XVII вв.

Во время раскопок собрано огромное количество металлических, керамических, стеклянных и др. остатков ма-

териальной культуры, позволяющих охарактеризовать жизнь и хозяйство шабранцев.

Одной из высокоразвитых отраслей ремесла в Шабране было производство глазурованной керамики. Шабранские мастера хорошо разбирались в качестве глин, технике получения красок и глазури.

На выявленных глазурованных изделиях в обязательном порядке имеются клейма мастеров, судя по которым в Шабране в IX—XII вв. функционировали 14 специализированных мастерских.

В Шабране производили стекло. Это подтверждается фрагментом стеклянного изделия, имеющего надпись: «Амали—Шабран» (?) (Сделано в Шабране).

Почти во всех арабских источниках имеются сведения о том, что Шабран славился своим черным камнем (мехак), который использовали для определения пробы золота. Найденные при раскопках подобные камни и ювелирные изделия, в том числе кольца, пряжки, браслеты, бусы, различные подвески из меди, бронзы, серебра и золота наглядно подтверждают свидетельства письменных источников.

Одной из кардинальных проблем, стоящих перед учеными Азербайджана, является изучение благоустройства средневековых городов.

В Шабране выявлен значительный материал, освещающий этот вопрос.

В слое XI—XII вв. вскрыта улица, выложенная из камня. Она располагалась между крупными общественными зданиями.

В различных участках города обнаружены остатки системы водоснабжения. В источниках есть сведения о том, что посредством глиняных труб в город была проведена вода из родников, расположенных в 14 км от него.

Важным открытием археологов было выявление системы канализации, ведущей к реке. Канализационное сооружение закрытого типа, относящегося к XI в., является уникальным для Азербайджана.

Одним из крупнейших городов, возникших на базе более древнего населенного пункта и в дальнейшем ставшим крупным культурно-экономическим центром страны, является Гянджа.

Великий Низами, говоря о Гяндже XII в., в своей поэме «Сокровищница тайн» пишет:

«Гянджа—Вавилон мой — Харута сожгла.

Душа, как Зухрэ, ввысь звездой взошла».

Ныне изучением города занимается самостоятельная археологическая экспедиция.

В истории азербайджанского народа эпохи развитого феодализма огромную роль играл Баку. Баку как город возник еще в VIII в. Благоприятные природно-географические условия способствовали тому, что в IX—XII вв. Баку стал крупнейшим центром торговли и ремесла. Город особенно славился своими уникальными архитектурными сооружениями, такими как Гыз галасы (Девичья башня), комплекс Дворца ширваншахов и мн. др.

В настоящее время археология Азербайджана занимает достойное место в системе гуманитарных наук в республике. Она развивается в тесном контакте с такими вспомогательными историческими дисциплинами, как нумизматика, эпиграфика, антропология, этнография, геральдика и др.

Ученые республики умело применяют в своих исследованиях различные химические, физические, математические и др. методы. Особую заботу проявляют они по спасению и документированию памятников, попадающих в зону новостроек. В этой связи проводится большая научно-исследовательская работа в зоне строительства Евлах-Белоканской железной дороги, газопровода Кази-Магомед-Моздок, Алазанского, Шамхорского, Еникендского, Таузского гидроузлов и мн. др. объектов.

Во всех этих делах ученые Азербайджана ежедневно ощущают заботу партии и правительства о духовном богатстве народа.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Редактордан	3
Мүәллимдән	5
Азәрбајчаның археоложи мөһөтдән өйрәнилмәси. тарихиндән	7
Азәрбајчан даһ дөврүндә	12
Металынкәшфи—Енеолит дөврү	24
Тунч дөврү	31
Дәмир дөврү	55
Гобустанын гәјаүстү рәсмләри	68
Гаф. аз Албанијасынын мадди мәдәнијјәти	71
Јашајыш Јерләри	72
Гәбир абидәләри	89
Өлкәнин тәсәррүфат һәјәти	96
Азәрбајчаның илк орта әср абидәләри	108
Гәбир абидәләри	122
Шәһәрләр	123
Нәтичә	151
Истифадә олунмуш әдәбијјат	154
Резүмә	158

Редактору *Елмира Әсәдуллајева*
 Рәссамы *Ә. Мәммәдов*
 Бәдии редактору *А. Жабин*
 Техники редактору *Ш. Каримов*
 Корректорлары *А. Хәлиллова, Х. Шаһбазова*

Јығылмаға керилмиши 5.04.85. Чапа имзалаймиши 10.03.85. ФГ 03055. Кагыз форматы 60×84 Ч.а. Мәтбәә кагызы №2, Мәктабли дәсти. Јүксәк чап үсүдү Шәрти ч. в. 10,03 + 1,85 эләвә Учот нәшр. нәраги 12,03 Шәрти рәнк б. в. 18,37 Тиражи 10,00 Сифаршиши 652. Гимәти 1ман. 50 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси. „Ишгә“ нәшријјаты. 370301 Бақы Гогол күчәси, 6.

Рашид Бахатур оглы Геюшев
АРХЕОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА
(на азербайджанском языке)
Баку—Ишиг—1986

JR

1986

148